

Per A. 1169 - 851

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED

УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ACTA ET COMMENTATIONES UNIVERSITATIS TARTUENSIS

851

ALLIKAÕPETUSLIKKE UURIMUSI

Eesti ajaloo küsimusi XI

Per A-1163

- 857

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ACTA ET COMMENTATIONES UNIVERSITATIS TARTUENSIS
ALUSTATUD 1893.a. VIHIK 851 ВЫПУСК ОСНОВАНЫ В 1893.г

ALLIKAÕPETUSLIKKE UURIMUSI

Eesti ajaloo küsimusi XI

TARTU 1989

Toimetuskolleegium: T. Rosenberg (vastutav toimetaja),
S. Vahtre, M. Laur.

Tartu Riikliku Ülikooli
Rakmatukogu

Ученые записки Тартуского государственного университета.

Выпуск 851.

ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ.

Вопросы истории Эстонии XI.

На эстонском языке.

Резюме на русском и немецком языках.

Тартуский государственный университет.

ЗССР, 202400, г. Тарту, ул. Эликооли, 18.

Vastutav toimetaja T. Rosenberg.

Korrektorid A. Kärner, L. Onoprijenko, M. Rebane.

Paljundamisele antud 20.03.1989.

MB 01407.

Formaat 60x90/16.

Kirjutuspaber.

Masinakiri. Rotaprint.

Arvestuspooonaid 9,27. Trükipooonaid 8,5.

Trükiarv 400.

Tell. nr. 152.

Hind 1.90 rbl.

TRÜ trükikoda, ENSV, 202400 Tartu, Tiigi t. 78.

TARTU ARHEOLOOGILINE AINES VANALINNA KESKAEGSETE TÄNAVATE UURIMISE ALLIKANNA

V. Trummal

Tartu vanalinnas teostatud arheoloogiline uurimistöö /1, 2, 3, 4, 5/ sisaldab muu hulgas ka materjale, mis peegeldavad Tartu tänavate kujunemist, nende ehitust ja heakorrastust. Viimast on võidud jälgida eeskätt 1970 - 1980-ndate aastate päästekaevamistel Tartu vanalinna tänavatel, mil on päevavalgele tulnud mitmeid eri aegadel üksteise kohale rajatud tänavate planeerimistsoone. Need järjestuvad alates kõige varasemast, s.o. puitsillutisega tänavakattest, ning lõpetades mitmete erisuguste munakivisillutiste ja asfaltkattega. Siit tuleneb, et Tartu vanalinnal on suhteliselt püsiv tänavate ja kvartalite planeering, nagu sellele on osutanud varasemadki uurijad.

Käesolev arheoloogiline aines võimaldab seega täiendada varasemaid Tartu topograafia käsitlusi /6, 7/. Olulisema neis varasematest publitseeritud andmetest on kokku võtnud oma kirjutises U. Hermann /8/, kes oma piikaajalise arhiivitöö tulemusena, samuti isiklike ülesandenduste alusel on kogunud alates 1949. aastast Tartus tehtud välitöödel väärtuslikke teateid, talletades need oma isiklikus arhiivis. Viimaseid ongi autor kasutanud siin tsiteeritud artiklis.

Kirjalikke allikaid Tartu varasemast keskajast on teatavasti kasinalt, tänavate kohta aga enne 15. sajandi keskpaika pole meie käsutuses midagi olulist. Ka 16. sajandist on põhiliseks allikaks linna bürgermeister Bartholomeus Wybersi "Revisjoniraamat 1582 - 1656" /9/ ning vaid üks raeprotokollide raamat 1547 - 1555 /10/, mis on üle elanud ränga Liivi sõja aastad. Kuid kaneis mõlemas on Tartu tänavate topograafiale vaid vihjeid. Rohkem pakuvad selles osas 17. - 18. sajandil koostatud linnaplaanid, mida mitmed uurijad on varem ka käsitlenud, kuid Tartu keskaegsete tänavate ehitust ja heakorrastust mõistagi linnaplaanid ei kajasta. Seega on nimetatud arheoloogiline allikmaterjal kõnesolevas küsimuses esmaolulise tähtsusega.

Alljärgnevas vaatlemegi Tartu vanalinna keskaegsete tänavate ehitust ja arengut, tuues andmeid 9 - 10 kõige liigeldavam ja enam uuritud Tartu keskaegse tänavana - Laia, 21. Juuni (end. RÜütli ja KÜüni), Ülikooli (end. Kraamipoodnike ja Jaani), Lossi, Hariduse (end. Kompanii), Magasini, Raekoja platsil ja ka Botaanikaaias ning Maarja kiriku juures asunud, praegu enam mitte eksisteerivate tänavate kohta.

Paremaid võimalusi Tartu tänavate uurimiseks pakuvad Lossi - Ülikooli tänavate ristmikul 1981. a. teostatud päästekaevamised /11/. Siin puhastati välja 3,10 m sügavune vertikaal (asfaltkattest kuni põhjaseteteni) Lossi tänava profiili näol, kus puutumatult säilinud osas oli võimalik fikseerida antud tänava kunagised planeerimistsoonid. Tänavate kujunemiskäigu paremaks jälgimiseks vaadeldgem nende profiile antud käsitluses ajaloolises perspektiivis - alumistest, s.t. vanematest kihetidest alustades kuni tänapäeva asfaldinivooni.

Nii paljandusid Lossi tänava kohal põhjasetted 3,10 m sügavuses /12/. Nende peale oli ladestunud 70 - 80 cm paksune kultuurkiht, mis oma koostiselt sarnaneb mujalgi vanalinna lääne- ja edelaosas päevavalgele tulnud tumeda - kohati sinkjasmusta, kohati pruunika orgaanikat ja mitmesugust esemelist leiuainest sisaldava kõige vanema kihiga /13/. Lossi tänaval olid selle horisondipiiriks 2,28 - 2,30 m sügavusel avastatud vanima puitsillutise (I) jäänused (foto 2). Viimased olid säilinud üsna halvasti, sillutis I N-serv oli läbi saetud hilisema veetoru sissepanekul ning säilinud põikpalkide osas ei olnud võimalik sillutise kogu laiust täpsemalt määrata. See osutus siiski mõnevõrra kitsamaks, võrrelduna sellele järgneva hilisema sillutise laiusega. Sillutis I põikpalgid* tuginesid piki tänavat asetatud alustaladele ehk laagipuudele, neist N-poolne 2,28 m, S-poolne 2,33 m sügavuses. See näitab, et tänava nivoo oli algselt veidi kaldu S-suunas. Säilinud sillutise jäänuste järgi otsustades oli tegemist suhteliselt lihtsa konstruksiooniga puitsillutisega, mis oli jälgitav samas veel mõnevõrra paremini säilinud hilisema puitsillutis II puhul, aga ka Tartu mitmete teiste tänavate kultuurkihi samaaegseis või veidi hilisemaiski horisontides. Neist lähemalt allpool.

Kultuurkiht Lossi tänava sillutis I horisondil ja selle alusel kuni põhjaseteteni oli puutumatult säilinud, värvuselt sinkjasmust, sisaldas sepatahma ja orgaanikat (kalaluud, soomused, koduloomade luud). Sillutisest paarikümend cm sügavamal leidus kogu kaevandi alal siin ja seal rusikasuurusi tahmunud maakive ning rohkeid põlemisjälgi /14/. Sillutise põhjaküljel avastati ilmselt samaaegse puitehitise (põranda?) ja mingi varisenud kivikolde jäänused, mille ümbruses leiti keraamika katkeid ja mõned silindrikujuliste ümara põhjaga sulatustiiglite tükid. Keraamika hulgas domineerivad slaavipärase joonja lainja ornamendiga nõude tükid, mis olid naabruses iseloomulikud 11. - 12. sajandil /15/. Leiti ka 11 fragmenti peenemat kivi purdu sisaldavast nn. rõuge tüüpi käsitsivalmistatud keraamikast, mis kuulub I a. tuh. lõpu; primitiivse töötlusega liivakivist värtnakeder; ühe laastnõu põhi; rombikujulise lõikega raudteravik (käsitöö instrument?) jt. /16/.

Pole kahtlust, et käesolev sillutis I alune kultuurkiht põhjasetetel pärineb Tartu vanimast asustuspe-

* Lossi tänava sillutises esinevad männipalgid on määratud TRÜ geobotaanika ja taimesüstemaatika kateedris.

rioodist, mida oleme varasemates kirjutistes seostanud linnaeelse etapiga, kuhu peaks kuuluma ka selle kihi ülemise orientiirina vaadeldav vanim sillutis (11. - 12. sajand).

Antud kultuurkihi dateeringut kinnitavad arvukad samalaadsed leiud läheduses asuvast TRÜ keemiahoone hoovil tehtud kaevandist 1985/86. a. /17/, kust saadi peale rõuge tüüpi savinõu tükide ka üks Tartule uni-kaalne iru tüüpi õhukeseseinaline püstja kausi ülaser-va tükk 7. - 8. sajandile iseloomuliku nõörornamendi-ga /18/, lisaks sulatustiiglite fragmendid ja arvukalt rauašlakki. Taolised leiud ja ülalmainitud varasema kultuurkihi sinkjasmust värvus Lossi tn. äärseis kae-vandeis ei ole mitte juhuslik, vaid kõneleb siin ula-tuslikust sepatöö tegemisest juba linnaeelisel perioo-dil.

Nagu juba mainitud, järgnes Lossi tänava I aren-guetapile teine, mida tähistab puitsillutis II, olles päevavalgele tulnud vahetult puitsillutis I kohal 1,98 - 2,02 m sügavuses. Mainitud kahte sillutise jär-ku eraldas seega kuni 30 cm paksune vahekiht, sisal-dades mitmesugust ehitusprahti (laaste, roikaid, puu-koort), orgaanikat (kala- ja koduloomade luid), tah-mast liiva, mitmesuguseid esemeid. Antud kihi pealmi-ses osas, sillutis II alusel olid säilinud piki täna-vat asetatud laagipuud ning nendel põikpalgid - seega ehituselt analoogiline sillutis I-le (fotod 1, 2, 3). Laagipuud olid kohati üsna kulunud, on võimalik, et nad pärinesid osalt ka varasemast sillutisest. Sillutis II laius oli 3,90 - 4 m, vastavalt sellele oli sillutise S-poolne serv üsna ebatasane. On võimalik, et antud sil-lutise serva toestasid kohati ka püstvaiad, vähemalt üks säilinud püstvai leiti sillutise N-servas. Taoli-se vaitoetusega lihtsa ehitusega puitsillutist on tea-da paljudest Vana-Vene linnadest, eelkõige Novgoro-dist, juba vähemalt 10. sajandi teisest poolest ala-tes /19/. Samasuguse ehitusega puitsillutisi on avas-tatud ka Riias Daugava kaldapealsel /20/, samuti Tal-linna vanalinnas /21/. Antud juhul on selle lätteks muinaseesti pakkteed.

Lossi tänava sillutis II absoluutset vanust, nagu ka sillutis I puhul, pole siinkohal võimalik anda*. Leiuvaines, mis pärineb kahe sillutise vahekihist, ees-kätt sillutis II horisondilt, sisaldas üsna arvukalt 12. - 13. sajandile iseloomulikke kedrakeraamika frag-mente /22/, lisaks saadi sinakashallist peensavist nõu-de tükke, mis on tuntud ka teistest Tartu vanalinnas kaevanditest (eriti Raekoja platsil). Need võivad pä-rineda germaani aladelt, kus seda tüüpi nõusid kasu-tati 13. sajandi keskpaiku ja II poolel /23/, seega enne juba üldtuntud heledamat nn. piibusavist reini-keramikat.

* Lossi tänava sillutiste (I, II, III) palkide dendrokronoloogilised uuringud Moskvas NSVL TA Arheoloogia Instituudis (N. Tšernõhh) ei andnud tulemusi.

Muudest leidudest sillutis I ja II vahekihis mainitagu veel rauašlakki, tahmaseid naharibasisid, kringlikujulist keelega tulerauda, kahepoolsete piidtega sarvkammi, puunõude trapetsjaid küljetükke, leiti ka ühe suurema noa nahast tupp jne. /24/. Iseloomulik olitahma ja sötükkide rohkus, seda kogu kaevandi ulatuses vastaval horisondil, eriti aga põlenud põranda jäänus-
 tel sillutisest veidi põhja pool. Kahjutule jäljed, mis on sama linnaosa teisteski kaevandites suuremal või vähemal määral jälgitavad (Raekoja platsil, KÜÜni tn. jm.)/25/, viitavad nähtavasti mõnele linna varasematest põlengutest, millest on jälgi ürikutes (1262, 1323, 1335, 1346 jt.). Vaadeldavat leiuvainest saab seostada neist varaseimaga, s.o. 1262. a. põlemisega, mil teatavasti puulinn hävines ning pole võimatu, et seejärel tuli kohendada või uuendada ka tänavasillutist. Sillutis II stratigraafilised leiusuhted võimaldavad selle rajamise seostada samuti kõige tõenäolisemalt 13. sajandiga, võimalik, et linna asutamise perioodiga, mil piiskopilossi ehitus ja toomhärrede asumine ka all-linna tingis ilmselt püsivama liikluse turuplatsi ja Toome vahel ning vastavalt sellele ka korralikumale ja laiemale tänavarajatis, mida korduvalt uuendati.

Kui heita pilk puitsillutiste varasemale etapile Tartus üldse, näeme, et peaaegu kõigil seni uuritud tänavatel esines keskaja algupoolel puittänav, analoogiliselt Lossi tn. sillutis I ja II-ga. Juba varasemaist Tartu-uuri-
 jaist on N. Stange fikseerinud 1930 -ndate a. kommunikatsioonitööde ajal Lossi tänava algusest kuni majani nr. 18 tänava lõunakülge pidi kulgeva männipalkidest puitsillutise "turbasarnasel pinnal 6 jala (umb. 1,70 - 1,80 m) sügavuses" /26/. Seega on tegemist küllalt pika tänavalõiguga. Kuna kaevandi süvis tookord märgitust sügavamale ei ulatunud, jäi Stangele teadmatus samas ka sillutise alumiste korriste olemasolu, mis aga antud keskaegse kihi iseloomu tõttu, sarnaselt ülalkirjeldatud Lossi tn. ristmikul sillutis I ja II näitudega, arvatavasti sealgi esinesid. Stange peab avastatud sillutise vanuseks mitmel kaalutlusel samuti 13. sajandit.

Sama autor mainib ka veel Tartu Laial tänavaleetrassi süvises avastatud puitsillutist, mis paljandus majade nr. 18 - 20 esisel: esimene sillutis 1,80 m, II - 2,25 m sügavuses keskaegses kihis /27/. Täiendavalt uurisid 1982. a. R. Metsallik ja U. Tiirmaa /28/ Laia tänava põhjaküljel Botaanikaaiia läänemüüri juures rajatud ehituskaevandi profiili, tähistades selle künagiste tänavate planeerimistsoonid. Asfaldist 1,44 m sügavusel ilmnes intensiivsest orgaanikast määrdu-
 nud mustjas laasturohke kultuurkiht, milles 2,20 m sügavuses fikseeriti kõige noorem puitsillutis hästi säilinud põikpalkidega ning selle alusel kaks varasemat puittänavat - vanim 2,75 m, keskmine 2,41 m sügavuses, kusjuures põikpalkide alusel oli mõlemal juhul säilinud ka laagipuu. Kuna ehituskaevand oli rajatud Laia tn. põhjaküljele, põhjapoolse servaga 1,80 m trotuaarist,

jätkudes tänava keskkoha suunas, siis jäi osa tänava puitsillutisest kaevandist väljapoole ning seepärast pole võimalik siinkohal täpsustada sillutise servade ehitust ega tänava laiust.

Antud puitsillutiste (I-II) horisont ning leiuaines võimaldasid selle kuuluvust määrata 12.-14. sajandini. Kõige alumine puitsillutis aga, mis paiknes lubisetetele ladestunud ca 20 cm paksusel õige vähe orgaanikat, ohtrasti aga lubisetteid ja teokarpe sisaldaval kihil, seostub kõikjal mujal vanalinna kohal põhjasetetele ladestunud 11. - 12. saj. kultuurkihiga. Seega võib täheldada siin otsest analoogiat Lossi tn. kirjeldatud sillutis I-ga ja sellele lähedase vanusega.

Laiatn. ja 21. Juunin. (Rüütli) nurgal telegraafimaja rekonstrueerimistödel rajatud kaevandis avastati samuti nii vanimate puitehituste kui 21. Juunin. tänava algul ka puitsillutise jäänused. Neist viimase alumisest palgist tehti kaks C^{14} analüüsi, mis andsid määrangud 990 ± 40 ja 1010 ± 50 /29/, seega mitte hilisemad kui 11. sajand. Vanima puitehituse aluspalgi dendrokronoloogiline määrang, samuti C^{14} analüüs (1140 ± 50) osutusid mõnevõrra hilisemaks, mis on ka loomulik, sest kõik tänavaäärseid ehitused ei tarvitse olla sama vanad algse tänavarajatisega.

Seega pole kahtlust, et Lai tn. oli asustatud ja selle tänava kohal üle Emajõe kulgev Tartu vanim liiklussoon, mis ühendas Tartut tema lähema ümbruse ja kaugemate tagamaadega, sai kohe asula kujunedes ka puitsillutiskatte, mida aeg-ajalt uuendati. See on kõigiti ootuspärane, sest Emajõe ürgoru soisel pinnasel polnuks liiklus teisiti võimalik.

Sama liiklustee jätkus üle Emajõe arvatavasti puust silla /30/ kaudu Vene tänavat pidi, kust pääses nii itta kui läände suunduvaile teedele. Vene tänava keskosas 1980. a. rajatud kanalisatsioonisüvises tegi ülesmõõtmisi U. Tiirmaa, mille kohaselt tänava profiilis avastati analoogiline pilt äsja kirjeldatud Laiatn. kohal eksisteerinud varasemate tänavatsoonidega. Tänavapinnast 30 cm kuni 1,32 m sügavuseni eraldusid kivisillutiste horisondid vaheldumisi liivapaljanditega, sealt peale algas mustjaspruun turbasarnane kultuurkiht (tänavatäidis), millest asfaldist 1,45 m sügavuselt leiti kõdunenud palkide jäänused. Pole kahtlust, et need moodustasid tänavakatte, mille alus oli täidetud 10 - 15 cm paksuse liivakihihiga; selle all 1,90-2 m sügavuses paljandus II kiht kõdunenud palkidega, mis ladestunud omakorda õhukesele liivatäidiskihile. Kommunikatsioonisüvis põhjal fikseeriti 2,10 - 2,15 m sügavuses kolmas ja viimane kõdunenud puittänavakiht*. Mujal ülejõe vanadel tänavatel uuringuid teostatud ei ole.

Vaadeldes edasi Laialt tänavalt hargnevate või

* Väljavõtte U. Tiirmaa lahkelt loal tema Vene tn. kanalisatsioonitrassi fikseerimisjoonistest.

sellega ühel või teisel viisil seostuvate vanalinna tänavate uurimistulemusi, on need taas üsnagi analoogilised. Nii avastati Botaanikaaias palmihoone esiselarheoloogilistel päästekaevamistel 1982. a. talvel /31/ kivisillutiste horisondi alusel, keskaegses tumedas kultuurkihis 1,70 - 1,80 m sügavusest alates puitsillutised. Need paljandusid taas kolme korrisena. Vanim sillutis oli halvasti säilinud, kuid selle kohale hiljem rajatud 1,90 - 2 m sügavusel asetseva II sillutise põikpalgid lebasid tihedalt üksteise kõrval, toetudes alumistele laagipuudele. Seega analoogia Lossi tn. sillutis II-ga. Uurijate poolt esitatud leiuväinse põhjal paistab antud Botaanikaaias II sillutis võrreldes Lossi tänava omaga mõnevõrra noorem, kuuludes nähtavasti 13. sajandi lõppu või ka 14. sajandi algusse, ent vanima - I sillutise suhtes pole võimatu ka sellest varasem dateering*.

Botaanikaaias avastatud tänava planeerimistsoonide suhteline vanus, samuti tänava olemasolu üldseks ajal antud kohas paistab olevat kooskõlas ka säilinud ürikteadetega, mille kohaselt paiknes siin B. Wybersi järgi kaks kitsast põiktänavat, mõlemad paralleelsed ja perpendikulaarsed Laia tänavaga, lähtudes selle põhjaküljelt ja ulatudes linnamüüri. Omavahel olid need aga eraldatud rea kruntidega /32/. Nende kahe tänava vahelisel "madalal künkal" mainib B. Wybers ka ühe vene kiriku ("Reusische Kirche") olemasolu, mis vastavalt antud krundide kirjeldusele ja paiknemisele pidi asetsema läänepoolse põiktänav O-küljel (siin avastati 1982. a. kaevamistöödel ka selle oletatava kiriku jäänused)/33/; sama tänava W-küljel nimetab Wybers linnahaigla ja kübarameister J. Lanzeni töökoja olemasolu /34/. Kirikust jõe poole jääva tänava ja seal nimetatud kruntide asukohas pole seni uurimisi teostatud. B. Wybersi mainitud kirik on identifitseeritud St. Georgi kirikuna, mis on piisavalt tõestatud /35/ ning mille kohta viimane märkus on Tartu magistraadi andmeil dateeritud B. Wybersil 25. juunist 1599 /36/. Seega 16. sajandi lõpul oli kirik täielikult lakanud olemast. Tõenäoliselt samal või sellele vahetult järgneval ajal jäi kasutusest ära ka ülalmainitud 15. saj. tekkega kivistisillutisega tänav. Puittänav olemasolu võimalikkus samal kohal 14. saj. osutab sellele, et viimane oliehk rajatudki ülaltähendatud asutusele, kirikule ja kruntidele juurdepääsuks. Seega pole võimatu, et nii linnahaigla kui ka St. Georgi kirik võidi rajada juba 14. sajandil. Tõsi, kirjalikud ürikud märgivad viimase eksistentsi siin alles 1438. a. /37/, kuid see ei välista kiriku rajamist mõnevõrra varem. Pealegi avastati kivi-kiriku vundamendi alusel ühe varasema puitehituse (kas

---

* Sillutis II ühest aluspalgist võetud C¹⁴ proov andis aga koguni daatumi - 1110 ± 40, mis võib olla viga mingil põhjusel, või siis kasutati II sillutise puhul mõnest vanemast sillutisest või muust ehitusest pärinevat palki. Tartu vanalinnast kogutud puiduproovide annotatsioon (TA-1664, ZBI laboris (A. Liiva jt.)).

ka kultusehituse?) jäänused, mille C¹⁴ määrang oli 1340 ± 40*.

Eelneva tahtsime tõestada, et ka Tartu kõrvaltänavad olid oma katte ja ehituse iseloomult sarnased peatänavatega.

Eespool oli juba juttu Laialt tänavalt lähtuvast tollasest RÜütli tänavast, mille lähem uurimine seisab alles ees. Sellega paralleelselt kulgeval Ülikooli (end. Jaani) tänaval avastati samuti 1930 -ndate aastate kommunikatsioonitrassi uurimisel praeguse ülikooli sõõkla kohal 1,65 m sügavusel täna pinnast eelkirjeldatust tuttava ehitusega puitsillutis /38/. Et tollased kaevamistööd sügavamalt kultuurkihti ei puudutanud, jäi N. Stangel teadmatuks ka varasemate sillutiste olemasolu. See selgus hiljem, kui Ülikooli tn. maja nr. 34 esisel soojatrassi panekul õnnestus U. Hermannil teha ülestähendusi täna profiilist, avastades täna pinnast 2,38 m sügavusel puitsillutise jäänused. Need koosnesid 15cm diameetriga pealtpoolt veidi tahutud lattidest, mis asetsesid põiki tänavat tihedalt üksteise kõrval ning toetusid jämedamaist palkidest laagipuudele /39/. Seega on viimasel juhul tegemist tunduvalt varasema tänavatsooniga, võrreldes eespoolkirjeldatud 1,65 m sügavuse sillutisega ning kõige tõenäolisemalt seostub see stratigraafiliselt Lossi tn. vanima sillutisega. Pealmine, 1,65 m sügavusel aga võiks kuuluda Lossi tn. kõige hilisema sillutisega (III) samasse perioodi, millest lähemalt allpool.

Kesklinnas on olnud ilmselt õige vanad puittänavad ka praeguse ülikooli peahoone kohal asetsenud Maarja kiriku ümbruses, nagu näitasid juba ülikooli peahoone ehitustöödel selle rajatise süvise profiilis päevavalgele tulnud ja tsiteeritud N. Stange töös /26, 27/ osutatud andmed. Ta märgib horisondil 2,70-3,50m kivilillutisi liivavahekihtidega, edasi ca 5 m sügavuses kahetollistest männilaudadest sillutiskatet. Ta peab seda mõne varasema ehituse põrandaks, kuid kuna see asetseb kivilillutiste kohal, pole võimatu siingi puitsillutise olemasolu. Kahjuks ei märgi N. Stange antud ehitusejäänuste täpsemat asukohta peahoone suhtes, samuti selle leiusuhteid põhjasetetega antud kohas. Kui siin oli tegemist puittänavaga, siis pidi see kuuluma ilmselt aega enne Maarja kiriku ehitamist, kuna suure kiriku rajamisega vanalinna tsentrumisse kaasnes kahtlemata siin ka kivilillutis (niisiis vanim teadaolev 3,5 m sügavuses), nagu sellekohased paralleelid on teada rea teistegi kivehituste rajamisega seoses (näiteks Pühavaimu kirik, raekoda jt.) /40/.

1986/87. a. välitöödel Keemiahoone-tagusel alal tulid päevavalgele siinses keskaegses mustas kihis ca 1 m sügavuses hoovi pinnast samuti vana puittäna jäänused /41/. Kõige pealmisest puitsillutisest olid säilinud vaid palgijupid, mistõttu selle ehituskonstruktsiooni polnud võimalik määratleda. Kahest alumisest

* ZBI A. Liiva labori poolt Tartu vanalinnas kogutud puiduproovide andmed (TA-1666).

sillutisest, mis paiknesid mustjas laasturohkes orgaanikat sisaldavas kihis, olid säilinud nii põikpalgid tihedasti üksteise kõrval kui ka neid toetavad alumiinised laagipuud. Kuna antud puittänav jäi üsna kaevandiservale, polnud võimalik selle ulatuslikum uurimine. Kuid stratigraafilised andmed on seostatavad igati ka mainitud Lossi tn. sillutis I ja II omadega. Järelikult peaksid mõlemad puittänavad, pealegi umbes sajameetrise vahemaa juures, olema ajaliseltki lähedased.

Kõrvutades antud kaevandi plaani Tartu linna plaanidega 1667, 1696 ja 1680, pole vist kahtlust, et avastatud puittänav langeb ühte mainitud linnaplaanidel märgitud Väike-Maarja tänavaga, mis kulges tollal Lossi tänavalt (Lossi ja Sepa tänavalaaknemiskohalt alates) poolviltuselt üle praeguse Keemiahoone asukoha, ulatudes tollase Kraamipoodnike - Jaani (Ülikooli) tänavani, siitkaudu aga pääses Jacobi (V. Kingissepa) tänavale ja edasi ka Laiale tänavale /42/. Nii kujunes Tartu piiskopiresidentsil Toomel ühendus kõigi linna pealiiklusteedega, kuid alguses oli see üsnagi käänulline. Nimetuse sai Väike-Maarja tänav aga kahtlemata Maarja kiriku järgi, kuna ulatus välja nähtavasti Maarja kirikut ümbritseva surnuaia lõunapoolse nurgani.

Suurt huvi pakkusid vaadeldavas küsimuses ka linna keskuses Raekoja platsil 1980. - 82. a teostatud arheoloogilised päästeuuringud /43/. Siingi avastati muude ehituste (siinhulgas turupoodide jt.) kõrval ka neid ühendavate kunagiste tänavate planeerimistsoonid. Ilmnes võrdlemisi suur sarnasus Lossi tn. I ja II puittänavatega. Siinsedki puitsillutised paiknesid õige tume- ja laaste, puukoort ja muud ehitusprahiti ning orgaanikat, samuti mitmesuguseid esemeid sisaldavas keskaegses kultuurkihis, vahetult põhjasetel /44/. Raekoja platsi lõunakülje kaevandis ("A") fikseeriti vanim puitsillutis 2,20 m, sillutis II aga ca 2 m sügavuses /45/. Samas läheduses edelakaevandis tuli päevavalgele kolmekorraline puitsillutis (foto 4) /46/, kusjuures vanim - sillutis I - asetses samuti mustas kihis 2,60-2,64 m sügavuses; sillutis I peal täheldati ca 10 cm paksust ehitusprahist vahekihti ning sellel oli säilinud sillutis II ca 2,50 m sügavuses. Kuna maapinna algne tase oli antud piirkonnas erinev, siis sama kaevandi läänepoolses osas, seoses maapinna mõningase tõusuga paljandusid eelmaintud puittänavanivood ka teatava erinevusega - vanima, s.t. I puitsillutise jäänu- sed 2,37 - 2,41 m sügavuses; sellele oli ladestunud õhuke ehitusprahist vahekiht, millel asetses 2,07 - 2,12 m sügavuses II puitsillutis; kõige hilisem - III sillutis fikseeriti 1,89 m sügavuses, kust algas must puitehituspericodi kuuluv kiht.

Oma leiusuhetelt ja ka leiuväinise iseloomult vastavad Raekoja platsi mainitud puitsillutised üldiselt samas läheduses Lossi tänavalt kirjeldatud puitsillutistele näitadele, kusjuures tuleb arvestada maapinna langust (abs. kõrgustes /47/) Lossi tänavalt Raekoja plat-

si suunas 20 - 30 cm. Seega paiknes siis Raekoja edelaküljel kõige hilisem puittänav 1,89 m sügavuses asfaldist, Lossi tn. aga 1,60 - 1,64 m praeguse tänava pinnast. Kuna viimane oli kogu kaevandi ulatuses hästi säilinud ja oma konstruktsioonilt seni kirjeldatuga võrreldes ka täiuslikum, siis vaadeldgem seda veidi lähemalt.

Lisaks eelnevas toodud Lossi tn. sillutiste (I ja II) andmetele märgitagu, et Lossi tn. sillutis II ja III vahekihina oli ladestunud 30 - 40 cm paksune mitmesugust ehitusprahti (laaste, kase- ja männitohtu) sisaldav kiht, millega oli ilmselt tasandatud tänavanihood enne uue puitkatte rajamist. Kiht sisaldas rohkesti orgaanikat (koduloomade ja kalaluid, soomuseid, pähklikoori), arvukalt nahalõikeid, samuti kingade, saabaste taldade ja pealiste tükke - üsnagi analoogiliselt Raekoja platsi kaevandite vastavate horisontide leidudega. Siinhulgas kohtame võrdlemisi sarnaseid 12. - 13. sajandile iseloomuliku kedrakeraamika, samuti germaani alade päritoluga sinakashallist peensavist nõude fragmente jt. leide /48/. Rauašlaki kogum oli sellest horisondist veelgi suurem võrreldes varasemate kihtidega. See eeldab Lossi tn. idapoolse osa (keskaegse nimetusega Schmiede = Sepa tn.) vahetus läheduses sajanditepikkuse sepiamise traditsiooni jätkumist. Selle kinnituseks on ka 1985. - 1987. a. Lossi tn. äärsete kaevandite (II - VIII) keskaegsest kultuurikihist pärinevad raua ja värvilise metalli sulamisega-töötlemisega seotud rohked šlakileiud, tiiglite katkendid, samuti ahjude ja kollete jäänused, millest enamiku dateering kuulub muu leiuväime taustal just 13. - 14. sajandisse /49/. Mainitud ahjude-kollete üksikasjalikum läbitöötamine seisab alles ees, kuid antud tänava sillutisealusest kihist pärineva rauašlaki emissioonspektraalanalüüsi tulemused näitavad, et mitmest erinevast (2 - 3 m) sügavusest kogutud rauašlaki iseloom on ühesugune. Oma koostisele vastavalt pärineb see mitte rauasaamise protseduuri jääkidest (sulatusahjust), vaid raudesemete töötlemise jäägina sepikojast*. Viimasel juhul saadud šlakk nagu näitavad poola ja germaani linnades tehtud uurimistöö kogemused, sisaldab esimesega võrreldes tavaliselt tunduvalt rohkem räni, st. kvartsisisalduvus on suurem ja mangaanisisisalduvus väiksem kui rauasaamisprotseduuril eraldunud šlakis /50/. Seesugune vahekind ilmnes ka antud Tartu šlaki analüüsil.

Pidasime seda kõrvalepõiget otsesest teemast vajalikuks, et tõestada Lossi - Sepa tänava nimetuse iseloomulikku funktsionaalset iseloomu ja selle sügavat vanust.

Tulles tagasi Lossi tn. sillutiste II ja III lühikese lise horisondi iseloomustamise juurde, märgitagu, et sügav leiuväime võimaldab järeldada selle ladestumist enne 13. saj. lõppu, mil kõnesolevat tänavanihood täideti ja tasandati. Seejärel aga rajati endise sillutis

* Šlaki emissioonspektraalanalüüsi tegi TRÜ analüütilise keemia laboris S. Paama (1983. a.).

kohale uus - III puitsillutis. Selle põikpalkid paljandusid 1,60 - 1,64 m sügavuses, mis siinkohal tähistab keskaegse puitehitusperioodi horisondi algust. Sillutise männipalgid (14 - 15 cm diameetriga) olid pealt suhteliselt vähe kulunud, väga stabiilselt üksteisega liitunud (foto 6), palkide otsad olid altpoolt veidi õhemaks tahutud ning toetusid sillutist kahelt poolt ääristavale valtsitud raampalgile (dm. 38 cm)*. Viimase alumisse külge, iga 4 - 5 põikpalgi järele raiutud sälk, kuhu vastav põikpalk otsaga kindlalt asetus, tagaski kõigi teiste põikpalkide kindla omavahelise liitumise. Sillutist ääristavate raampalkide laialivalgumise tõkestamiseks oli nende liitekohtadesse (vastavalt raampuuna kasutatud männipalgi pikkusele), palgi sisselõike alumisse külge puuritud auk (süg. 9 cm), kuhu käis rõhtsalt vastav stabiliseerimispulk e. punn. Nimetatud konstruktiivsed detailid (joonis 10) olid säilinud sillutis III lõunaserva raampalgis, kuivõrd kaevandis juhatus olema just kohe piki tänavat asetseva raampalgi liitekoht. Seega on antud juhul tegemist tunduvalt stabiilsema konstruktsiooniga, võrreldes eelkirjeldatud varasemate sillutiste ehitusega.

Vaadeldava puittänavala laius võrreldes eelneva sillutis II-ga (3,90 - 4,00 m) oli aga tunduvalt kitsam - 2,7 m /51/, kusjuures sillutise alt vabanenud ala jäi Lossi tn. lõunaküljele. Raamkonstruktsiooniga sillutist tugevdas veel täiendav palk (dm. ca 40 cm), mis paiknes vahetult raampuu kõrval, säilinud oli see vaid sillutise S-servas (fotod 6,7). Sillutise N-serv ja keskosa olid läbi saetud kommunikatsioonitöödel.

Kogu sillutise ümbrus ja ka selle põikpalkide pealne ala oli kaetud sinkjasmustaks konserveerunud ehitusprahi kihiga. Seda oli tasandatud veel õhukese liivakihi, ettevalmistades taas uue - järgneva tänavaplaneerimist. Viimane sai juba munakivisillutise, mis antud kohas paljandus, nagu allpool näeme, 1,45 - 1,50 m sügavuses kogu Lossi tn. laiuses.

Vaadeldud raamkonstruktsiooni rakendamist nii ehitustes kui ka tänavasillutises kohtame Tartus veel mujalgi. Nii tehti kindlaks, et raampuule toetuvad sillutise põikpalkid ka eespool kirjeldatud Botaanikaaias kaevandis 1,80 - 1,90 m sügavuses avastatud kõige hilisema (III) puitsillutise puhul (foto 9). Selles kultuurkihis esines kedrakeraamikat /52/, mille tüübid on iseloomulikud keraamikale 13. - 14. saj. alguseni. Viimane lubab mainitud puitsillutise seostada hiljemalt 14. sajandiga, nagu sellele eelnevas ka osutasime. Samas aga alumised kaks sillutist, nagu Lossi tn. puhulgi, olid lihtsama ehitusega ning seotud varasema perioodiga.

Raamkonstruktsiooni jälgi esines rohkesti ka Rae-kotla platsi lõuna- ja edelakülje kaevandis, eriti siin-

* Palgi prepareeris ENSV TA arheoloogia sektori keemialaboris Jüri Peets. Palki säilitatakse Tartu Linnamuuseumis.

sete postkonstruktsiooniga puitehituste, aga ka tänava-sillutise puhul. Viimasest oli lõunakülje kaevandis "B" 0,40 m sügavusel säilinud valtsitud raampuu, mida uurilad seostavad tänavasillutisega /53/. Samuti leiti edelakülje kaevandi II ja III sillutise laagipuudest säilinud palgis mõlemal juhul stabiliseerimispulga augud /54/. Sillutise servad jäid kahjuks kaevandist välja-poole, mistõttu pole selge, kas siin ka raampuu esines. Ent stabiliseerimisvõtteid oli antud sillutise rajamisel kahtlemata kasutatud. Vaadeldava kultuurkihi horisont sisaldas samuti arvukalt kedrakeraamikat, siinhulgas hästi profileeritud laiema kaela ja lühikese järsult tagasipööratud ülaservaga nõude tükke, mis nii Tartus kui naabruses levisid 12. sajandi lõpust kuni 14. sajandini; samas esines ka eespool iseloomustatud sinakashallist germaani peensavist nõude fragmente ning selle toorsavi kivistunud massi, mida seostasime 13. sajandi II poolega.

Seega tuleb järeldada, et Tartus oli ühel teataval perioodil kasutatud puitsillutise rajamisel raamkonstruktsiooni, mis asendas varasema lihtsama ehitusega tänavakatte. Praegused leiuaundmed võimaldavad selle uuen-duse arvata 13. sajandi lõpuperioodi (Lossi tn., Rae-koja platsil) või 14. sajandi algusse (Botaanikaaias) - seosesse üldise tänavavõrgu planeerimisega linna alge-perioodil. Seda paistab kinnitavat ka Raekoja platsil avastatud puittänavate seos sealse Tartu varaseima tu-rukohaga - kaubaputkade ja käsitöömeistrite töökodade jäänustega, mis nii leiuaainese kui ka C¹⁴ ja dendrokro-noloogia andmeil dateeritud 12. saj. lõppu ja 13. sajan-disse /55/.

Kui otsida antud seisukohtadele kinnituseks võrd-lusmaterjali kaugemast naabrusest, siis näeme, et raam-konstruktsiooni võtteid on kasutatud nii germaani, eriti Skandinaavia, kui ka lääneslaavi alade varakeskaegsete linnade ehitustes - kaevude ja hoonete puhul juba vähe-masti 12. ja 13. sajandist alates /56/. Plankude ja pal-kide valtsimise varasemaid näiteid, samuti punnitud kisk-laudade kasutamist, nagu Tartu Raekoja platsi turuehi-tustes, võib leida näit. Lõuna-Rootsi vanade linnade Löödöse ja Lundi väljakaevamistest /57/, Oslo ja Berge-ni vastavad andmed, samuti Loode-Saksa varakeskaja lin-nadest Lübeckist ja Schleswigist pärinevad samuti 12. - 13. sajandist /58/. Poolast tunneme sellist ehitusvõ-tete rakendamist põhiliselt alles 13. sajandist, mil need levisid seal kohe ka laialdaselt. Gdanski vana-linna uuriija Romana Barnyez-Grupieniec märgib, et sel-lise ehitustehnika rakendamine eeldas tingimata õppi-nud puuseppi /59/. Kõike eespool toodut silmas pidades pole kahtlust, et sellised ehitusmeistrid tegutsesid samal perioodil ka Tartus.

Mis puutub otseselt raamkonstruktsiooniga tänavasillutise olemasolusse naabruses, siis vastavaid pa-ralleele on seni kättesaadavas kirjanduses üldiselt vähe. Riia vanalinna puitsillutised, samuti nagu eelpool

mainitud teated Vana-Vene linnadest, paistavad olevat lihtsama konstruktsiooniga. Mõningaid vastavaid andmeid on siiski Poola rannikala vanalinnadest Gdanskist ja Opoolest, samuti Lõuna-Poolast Sileesiast /60/. Opoles sillutist, nagu ka vastavat tänavaosas Gdanskis, seostab uuriija sealsete rõhtpalkehitustega, mis dateeritud 13. - 14. saj. Opoles sillutise puhul tuuakse omakorda paralleelsele Szczecinist ja Poznanist, kus antud tüüpi tänavakatet on kasutatud 12. - 14. saj./61/. Keskaegsete linnade väljaehitamisel Lääne- ja Põhja-Euroopas toimub aga juba uut tüüpi tänavate planeerimine, kus hiljemalt 14. saj. rajatakse kivisillutised. Sama paistab olevat toimunud A. Caune ja J. Tamme andmetel ka Riias ja Tallinnas.

Tartus näeme analoogilist pilti. Stratigraafiliselt võib senistel andmetel kõige varasemaks pidada kivisillutist Magasini tn. Pühavaimu kiriku hoovil, mis paiknes turbasarnasele alustäidisele ladestunud heledal liivakihil /62/. Kuna antud piirkonnas puitsillutisi ei avastatud, siis pole kahtlust, et kivisillutis pärineb Pühavaimu kiriku ehituse ajast /63/. Sillutis oli laotud väga korrapärastest rusikasuurustest kivimunakatest. Olgu siinkohal mainitud, et Magasini tn. ümbruse pinnas oli kohe ka kuivendatud. Selleks oli soopinnasele kantud ligi 2,5 m paksune täitekiht - vaheldumisi roigastest ja liivadest, seejärel aga rajati samas drenaažisüsteem. Antud kaevandis koosnes see torustikust, mille moodustasid kaks poolikut, seest õõnestatud ja vastamisi asetatud palki, mis olid ümbert mähitud kasetohuga (foto 8). Analoogilised drenaažitorud, mis kõik suunduvad Emajõe poole, olid ühenduses imb- ehk kogumiskaevudega, nagu neid on avastatud peaaegu kõigil vanalinna päästekaevamistel. Kokkuvõtte neist on esitanud U. Hermann eespool tsiteeritud artiklis. Sellekohaselt võime öelda, et Tartu sai juba linna algerioodil seoses väga intensiivse ehitustegevusega ka vajaliku tänavate kuivenduse ja muu heakorrastuse.

Kivisillutiste planeerimisatsioonid on jälgitavad peale Magasini tn. ka kõigi teiste ümbüüritud ja eespool seoses puitsillutisega kirjeldatud tänavate puhul. Need on fikseeritud asfaldi alusel keskmiselt 1 - 1,5 m paksuse kihi ulatuses, mõistagi pealpool puitsillutiste horisonti. Nii esineb tavaliselt 4 - 5, mõnel juhul koguni 7 tänavas esialgsel tsoonil, mida tähistavad liivapadjandid munakividega, või ainult liivakiht, kust kivid ära korjatud, ilmselt teatavaks kasutamiseks. Kirjutise maht ei võimalda kõigi kivisillutiste puhul nende üksikasjade käsitlemist. Viimased on kättesaadavad eespool seoses puitsillutistega tsiteeritud kaevamisaruannetest.

Märgitagu veel, et ühe vanema ja küllalt korraliku kivisillutisega oli tegemist ka N. Stange poolt kirjeldatud Maarja kiriku esisel, selle vundamendi horisondil (3,5 m sügavusel); samuti pole võimatu, et

selline nägi välja ka vanim kivisillutis Raekoja platsil, mida uurijad dateerivad 14. sajandisse, vanima raekoja ehitamise aega. Ka Laia tn. profiilis eristatud kivitänava-tsoonide stratigraafia võimaldab neist vanima dateerida hiljemalt 14. sajandisse /64/.

Need ja teised andmed näitavad, et kivitänavate rajamine kestis sajandeid, neid uuendati korduvalt seoses tänavate ümberplaneerimise või õgvendamisega pärast tulekahjusid või muid linna tabanud kataastroofe.

Uus tänavate heakorrastussüsteem ja mõningad muutused Tartu kivisillutiste rajamisel ilmnevad rootsi võimu perioodil 17. saj. Parimaks sellekohaseks näiteks on taas Pühavaimu kiriku hoovil säilinud sillutis piiskopiaegse sillutise kohal, mis oli laotud korrapäraselt suuremaist (peasuurustest) raudkividest. Tänav serva ilmetasid seal veelgi suuremaist lamedaist kividest piki tänavat laotud "triibud"; tänav lade oli keskosast veidi kõrgemalt kummis, nii et vihmavesi saaks ära valguda tänav äärtele, kuhu oli kividest moodustunud õige madal rennsüvend (foto 12). Kogu sillutis paiknes punasel devonliiva padjandil.

Sillutise kattes avastati augud, mis olid tekkitud ilmselt Põhjasõja-aegsete mortiiirikuulide poolt (viimaste jäänused leiti neist aukudest). Nähtavasti toimus see seoses vene vägede rünnakuga (juulis 1704. a.) /65/ linnale Üle jõelt, mil kuulid olid sihitud Vene väravale ja linnamüürile, sattusid samal ajal ka kõrval asuvale hoovile, purustades selle katte. Mainitud ajaloolised sündmused on üheks orientiiriks antud sillutise purustamisel, kuna selle rajamine pidi toimuma eelnevalt 17. sajandil. Sellele ei räägi vastu ka leiutaines antud sillutise horisondil kultuurkihis /66/. Pealegi on kirjalikest allikatest teada, et rootsi ajal teostati linnas suuremaid heakorrastusi. Tõepoolest, ka kõigi eespool kirjeldatud Tartu tänavate uurimisel fikseeriti ikka teataval horisondil üksainus punase devonliiva padjand kivisillutise jäänustega, kõik hili-semad ja varasemad tänavanihood olid seotud tavalise heleda või halli sõmerliivakihi-ga.

Erandiks osutusid andmed Botaanikaai-a kaevandist, kus avastati vaid üks heledal liivakihil asetsev suhteliselt korrapärase ehitusega munakivisillutis eelkir-jeldatud puitsillutiste kohal, 1 m sügavusel maapinnast. Kivisillutise dateerivad uurijad 15. saj. /67/. Nagu eespool oletatud, jäeti see tänav ilmselt 16. saj. maha, mistõttu ei saagi olla antud kohal jälgi devoniga seotud 17. saj. kivisillutistest (foto 11).

Rootsiaegne kivisillutis oli suhteliselt hästi dateeritud leidudega ka Raekoja platsi lõunakaevandis ("B"), mis on uurijate poolt seostatud linna X ehitusperioodiga 17. saj. /68/. Lossi, Hariduse, 21. Juuni ja Laial tänaval täheldati vastav punasel devonliival paiknev kivisillutis suhteliselt madalal asfaltpinnast, millele järgnes veel vaid üks kivisillutis heledal liivapadjandil ning sellel juba kaasaegne asfalt või klompkivisillutis.

Kokkuvõtteks tuleks märkida, et Tartu tänavate kujunemine on läbinud ligi kümne sajandi pikkuse arengutee alates vanimast lihtsast puitsillutisest 11. - 12. sajandil, mille jälgil täheldasime Lossi, 21. Juuni ja Laial tänaval. Oma ehituselt jätkavad need tegelikult juba muinaseestlastel tuntud puit- ja pakkteede (nn. soosillad) rajamise traditsiooni, kus neid kasutati eeskätt soistel aladel liikumiseks, samuti ka sohu rajatud linnustele juurdepääsuks; samalaadsed "parvalused" rajati ka soolinnustele (Kuusalu-Pajulinna). See võtte leidiski rakendust Emajõe ürgoru soise luha kohale asula ehituste ja sealsete ühenduste rajamisel.

13. sajandil täiustus vaadeldud puitsillutiste konstruktsioon, nagu see toimus samal ajal ka postkonstruktsiooniga ehituste puhul (Raekoja platsil), kus kasutusele tulid valtsimine, punnimine, tapitud liited jne. Raamkonstruktsiooniga puitsillutis oli vaieldamatult stabiilsem võrreldes varasema sillutise ehitusega, mis vastas nähtavasti linnarajatise algperioodile. Edasise feodaalse linna väljaehitamisega seoses, tema tänavavõrgu ulatuslikuma planeerimisega, toimus osalt juba nähtavasti 13. sajandi lõpul, laiemalt aga 14. saj. ka tänavate katmine munakivisillutisega. Praegustel andmetel sai see alguse kõigepealt kirikute-kloostrite hoovides ja nende juurde viivail teedel, seejärel teistel tänavatel.

Seega kivisillutiste I etapp - korrapärane ladumisviis, ühtlased kivimunakad - seostus Tartus piiskopiaja varasema perioodiga. Järgnevail 15. - 16. saj. muutus kivisillutis vähem korrapäraseks, lohakamaks seoses sõjapurustustega, tulekahjudega jne.

Uus selgesti esileküündiv periood Tartu tänavate heakorrastamises algas rootsi võimu perioodil 17. saj. Pole võimatu, et siingi pöörati esialgne tähelepanu kirikute ümbrusele ja hoovidele (Pühavaimu, Maarja ja Jaani kirikud), hiljem ka teistele tänavatele.

Kasutatud allikad ja kirjandus

1. Trummal V. Arheoloogilised kaevamised Tartu vanalinna territooriumil // TRÜ Toim. - 1970. - Nr. 253. - Lk. 3 - 32.
2. Trummal V. Lisandeid Vana-Tartu ajaloole // TRÜ Toim. - 1974. - Nr. 340. - Lk. 3 - 37.
3. Metsallik R., Tiirmaa U. Über die archäologische Forschung aus Tartuer Altstadt // ENSV TA Toim: Ühisk. tead.-1982. - 30. - Nr. 4. - Lk. 388 - 396.
4. Metsallik R., Tiirmaa U. Über die älteste Siedlung am Fusse der Tartuer Burg // ENSV TA Toim.: Ühisk. tead. - 1983. - 32. - Nr. 4. - Lk. 321 - 322.
5. Metsallik R. Tartu vanalinna kultuurkihi stratigraafiast // Tartu: Minevik-tänapäev. - Tln., 1985. - Lk. 47 - 63.
6. Otto R. Zur Ostbeschreibung und Entwicklungsgeschichte von Burg und Stadt Dorpat // Aus Dorpats Vergangenheit. - Dorpat, 1918. - Lk. 1 - 13.
7. Stange N. Archäologisch-Topographisches aus Alt-Dorpat. - Dorpat, 1933.
8. Hermann U. Keskaegse Tartu topograafiast // Ehitus ja Arhitektuur. - 1974. - Nr. 1. - Lk. 39 - 44.
9. Wybers B. Revisjonsbuch aller Gründe und Plätze 1582 - 1656; RAKA, f. 995, nim. I, sü. 2I 865.
10. Protokolle der Dorpater Ratskollegium I, 1547 - 1555; RAKA, f. 995, nim. 2.
11. Trummal V. 1981. a. sügisel A. Lätte (Lossi) tänaval teostatud arheoloogiliste päästekaevamiste aruanne. Fotode joonised. - Tln., 1981. (Trükitud käsikiri KRPI arhiivis.) Edaspidi: Trummal, 1981. a. Lätte tn. päästekaevamised.
12. Kuna vanalinna aluspinnas Emajõe ja Toome nõlvade vahel on looduslikult tekkelt väga erineva niivooa, siis vaadeldavate tänavate kultuurkihi stratigraafia kirjeldamisel siinkohal pole eriti oluline linna absoluutsete kõrguste märkimine (need andmed vt. R. Metsallik, Tartu vanalinna kultuurkihi stratigraafia, lk. 50, joon. 2), olulisem on alljärgnevas tänavate kultuurkihi ja sillutiste horisontide omavahe-line võrdlemine.
13. Vt. selle kihi iseloomustust samas, lk. 52 - 56.
14. Linnaeelse perioodi puitehitiste osalisele mahapõlemisele on osutanud ka R. Metsallik; vt. Tartu vanalinna stratigraafiast, lk. 56.
15. Vrdl.: Белецкий С.В. Культурная стратиграфия Пскова: (Археологические данные к проблеме происхождения города). КСИИ, вып. 160, 1979, рис. 4: 1 - 6, 7, 17, 18. Forsström. Keramik från Visby.. // Acta archaeologica Lundensia. Series in 8. - Bonn - Lund, 1976. - N 5. - Lk. 52-53. - Joon. 5.

16. Leiuaines vt.: Trummal V. 1981. a. Lätte tn. päästekaevamised, leiud nr. 30 - 32, 35 - 39 jt.
17. Trummal V. Tartu A. Lätte (Lossi) tn. päästekaevamised 1985/86. a. II kaevand. I Kaust (trükitud käsikiri). - Tln., 1987; Leiud: 87, 91, 92, 94, 97 - 99, 106 - 109 jt.
18. Lang V. Iru linnuse peenkeramika V - X sajandil // ENSV TA Toim.: Ühisk. tead. - 1985. - 34. - Nr. 2. - Tahv. 1 : 4. - Joon. 4 - VII - VIII saj. tüübid.
19. Засурцев П.И. Новгород, открытый археологами. - М., 1967. - С. 20, 35, рис. 1, 3, 7.
20. Цауне А.В. Жилище Риги XII - XIV вв. - Рига, 1984. - С. 18 и др.
21. Lange K., Tamm J. Über die mittelalterlichen Bauten in Tallinn auf dem Territorium zwischen dem Domberg und dem Rathhausplatz // ENSV TA Toim.: Ühisk. tead. - 1983. - 32. - Nr. 4. - Lk. 342 - 345.
22. Trummal V. 1981. a. Lätte tänava päästekaevamised, leiud 19 - 27. nr. all.
23. Vt.: Hartmann P. Mittelalterliche und frühneuzeitliche Keramik aus Lübeck // Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte (= LSAK) I. - Frankfurt am Main, 1978. - S. 101 - 112. - Tafel 29. - Abb. 45 : 6 jt.
24. Trummal V. Lätte tn. päästekaevamiste aruanne, leiud: 15, 17, 18, 20 jt.
25. Metsallik R. Tartu vanalinna kultuurkihi stratigraafia, lk. 53 - 54. Vrdl. analoogilisi leiundmeid: Metsallik R., Tiirmaa U. Über die älteste Besiedlung ..., lk. 322.
26. Stange N. Archäologisch-Topographisches. - S. 5.
27. Samas. - Lk. 7 - 8.
28. Metsallik R., Tiirmaa U. Aruanne vanalinnas fikseeritud arheoloogilistest ehituskaevanditest 1982 - 1985. - Tln., 1987. (Trükitud käsikiri KRPI arhiivis.)
29. Tiirmaa U. Tartu hoonestus X - XIII saj.: Tartu esmamainimise ja Linnamuuseumi 25. aastapäevale pühendatud teaduskonverentsi teesid. - Tartu, 1980. - Lk. 14.
30. Vt.: Hasselblatt A. Zur Vorgeschichte der Dorpats "Holzbrücke": Sitzungsberichte der GEG 1926. - Dorpat, 1928. - Lk. 48 - 81. Siin kõneldakse Laia tn. otsa kohal enne kivisilla ehitamist teostatud uuringuid, mille kohaselt avastati jõe põhjas kolme varasema puusilla jäänused. Autor peab neid küll pärinevaks alles alates 16. saj. I poolest, ent pole võimatu, et jõe põhjas oli säilinud ka veel varasemaid puusilla jäänuseid; täpsemaid uuringuid ju ei teostatud.
31. Аун М., Ланг В., Лиги П. Об археологических памятниках на территории Ботанического сада ТГУ // ENSV TA Toim.: Ühisk. tead. - 1983. - 32. - Nr. 4. - Lk. 324 - 328.

32. Wybers B. Revisjonsbuch ..., f. 995, nim. I, sü.
21 865, lk. 105; autor nimetab üht Binsingi
ja teist Lenick'i maja (krundi) kõrval; vrdl.
ka R. Otto poolt koostatud Tartu piiskopiaja
(1540 - 1560) linnaplaan. Tartu Linna Arhiiv,
R. Otto käsikirjad, 9.XI 1923 üle andnud
Hermann Sturm.
33. Аун М., Ланг В., Лиги П. Об археологических памят-
никах, с. 325 и сл.
34. Wybers B. Revisjonsbuch ..., lk. 105 - 106.
35. Alttoa, K. "Vene ots" keskaegses Tartus // Tartu mi-
nevik ja tänapäev. - Tln., 1985. - Lk. 93.
36. Wybers B. Revisjonsbuch ..., lk. 106.
37. Vahtre S. Tartu 15. saj. reisikirjeldustes // Tar-
tu ja ülikool. - Tln., 1983. - Lk. 19 jj.
38. Stange N. Archhäologisch-Topographisches, S. 5.
39. Hermann U. Keskaegse Tartu topograafiast, lk. 40.
40. Vt.: Trummal V. Arheoloogilised kaevamised Tartu
vanalinnas, lk. 10; vrdl. ka Metsallik R.,
Tiirmaa U. Über die älteste Besiedlung, lk.
322 jj.
41. Mäesalu A. kaevamispäeviku andmeid kasutatud te-
ma lähkel loal.
42. Vrdl. Väike-Maarja tänava kirjeldust: Raid N. Tar-
tu ajaloolise linnakeskuse tänavad alates 16.
sajandist // Tartu - minevik ja tänapäev. -
Tln., 1985. - Lk. 123. Siin on kõneldud tä-
nava paiknemisest alates 16. sajandist, siin-
juures varasemale ühendusele Lossi tänavaga
osutamata.
43. Metsallik R., Tiirmaa U. Tartu vanimast asustu-
sest 1980 - 1982. a. teostatud arheoloogilis-
te uuringute põhjal. - Tln., 1983. - Kaust
I. (Kserokoopia KRPI arhiivis.)
44. Metsallik R., Tiirmaa U. Über die älteste Besied-
lung am Fusse der Tartuer Burg, lk. 322 - 323.
45. Metsallik R., Tiirmaa U. Tartu vanimast asustu-
sest 1980., 1982. a. teostatud arheoloogilis-
te uuringute põhjal; fotod 9 - 20.
46. Metsallik R., Tiirmaa U. Trassil V (Nõukogude
väljak 3 - Ülikooli tn.) 1982. a. päästekaev-
vamiste aruanne. Fotod, joonised. - Tln.,
1982. - Joon. 3 ja 7; fotod 15 - 18.
47. Metsallik R. Tartu vanalinna kultuurikihhi strati-
graafiast, lk. 50.
48. Trummal V. Lätte tn. päästekaevamiste aruanne;
leiud 2, 4, 7, 8 - 10; 19, 21, 23 jt.
49. Trummal V. Tartu A. Lätte tn. päästekaevamised
1985/1986. II kaevand. I ja II kaust. - Tln.,
1987. (Kserokoopia KRPI arhiivis)
50. Vrdl.: Schoknecht U. Menzlin. Ein frühgeschicht-
licher Handelsplatz an der Peene. - Berlin,
1977. - S. 152.
51. Trummal V. Lätte tn. päästekaevamisaruanne; vrdl.
fotod 2-3-4.

52. Аун М., Ланг В., Лиги П. Об археологических раскопках, рис. 2 : 3 - 6 и др.
53. Metsallik R., Tiirmaa U. Tartu vanimast asustusest 1980. - 1982. a. arheoloogiliste uuringute põhjal; joon. 4.
54. Metsallik R., Tiirmaa, U. Trassil V 1982. a. teostatud arheoloogiliste päästekaevamiste aruanne; vt. joon. 3 ja 7.
55. Metsallik, R., Tiirmaa U. Über die archäologische Forschung, lk. 395 jj.
56. Fehring G. P. Grabung, auf dem Grundstücken Königstrasse 59 - 63 in Lübeck // LSAK, I, Frankfurt am Main, 1978. - Lk. 41 jj.
57. Lübeck-Lödöse-Kalmar. Jordfynd berötter om medeltidens menniskor Göteborgs arkeologiske Museum. - Göteborg, 1973. - Lk. 22 (vt. joonised).
58. Barnyez-Gupieniec R. Drevniane budownietwo miezkalne w Gdansk w X - XIII w. - Gdansk, 1974; tabel X : 25 koondandmed.
59. Samas. - Lk. 217 - 219.
60. Materiały wczesnosredniowuszne I. 1949. - Warszawa, 1951. - Lk. 21; joon., 23; vrdl. ka lk. 34 puuehituskonstruksioonide tabel.
61. Nickel E. Ein mittelalterlicher Hellenbau am alten Markt in Magdeburg.-Berlin: Deutsches Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1960. - Abb. II. S. 22.
62. Trummal V. Arheoloogilised kaevamised Tartu vanalinnas, lk. 10 jj.
63. Freymuth I. Tartu linn orduajal // Koguteos Tartu. - Tartu, 1927. - Lk. 17. Autor peab Pühavaimu kiriku asutamise ajaks koguni 13. sajandi II poolt.
64. Metsallik R., Tiirmaa U. Aruanne vanalinnas fikseeritud ehituskaevanditest 1982 - 1985. - Tln., 1987. (Kserokoopia KRPI arhiivis.)
65. Eesti NSV ajalugu. - Tln., 1955. - I. - Lk. 407.
66. Trummal V. Arheoloogilised kaevamised Tartu vanalinnas, lk. 10 - 11.
67. Аун М., Ланг В., Лиги П. Об археологических раскопках, С. 326 - 327.
68. Metsallik R., Tiirmaa U. Tartu vanimast asustusest 1980. - 1982. a. teostatud arheoloogiliste uuringute põhjal; vt. profiilplaan k. "B".

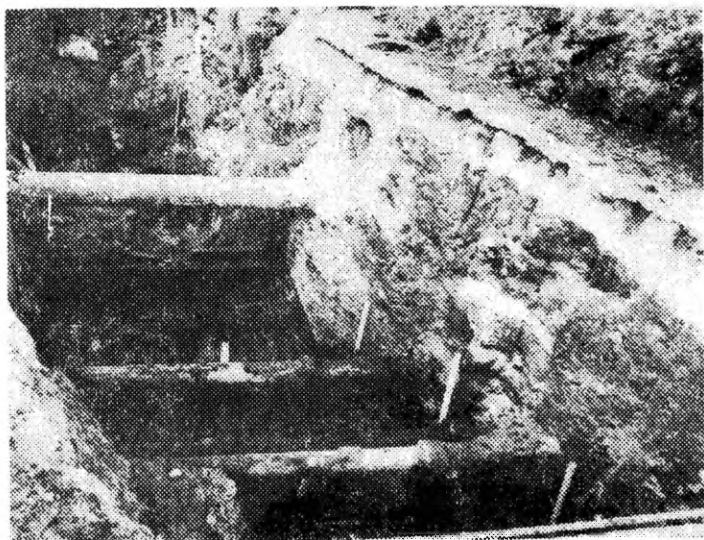

Foto 1. Lossi - Ülikooli tn. ristmikul avastatud sillutiste üldvaade, näha tänava profiil.

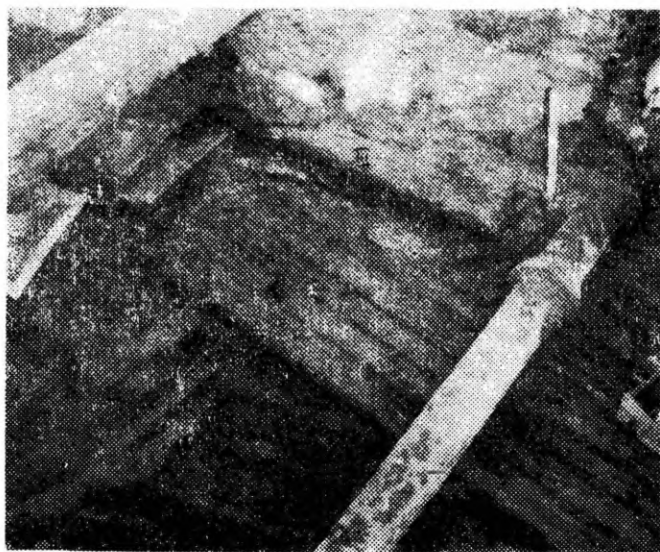

Foto 2. Samas naha I, II, III korrise puitsillutise jäänused, osalt lõhutud hilisemaist kommunikatsioonitorudest.

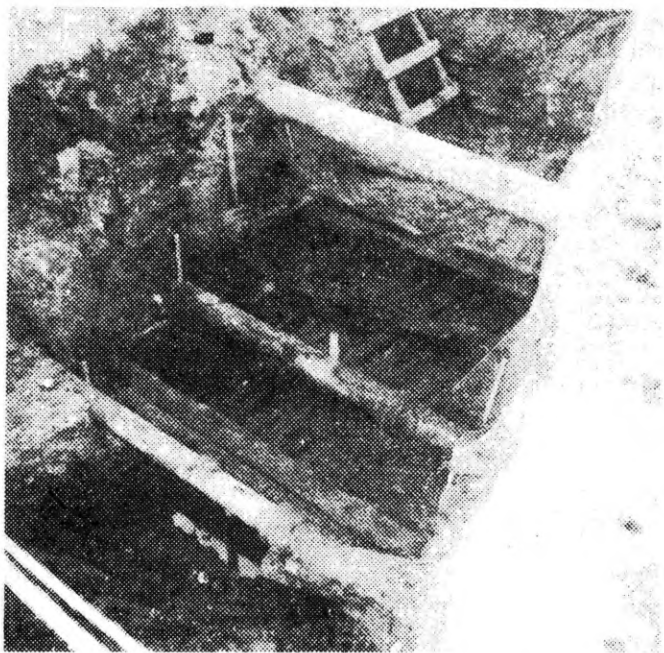

Foto 3. Lossi - Ülikooli tn. ristmikul avastatud puitsillutise II korrise põikpalgid ja III korrise puitsillutise raampalgid.

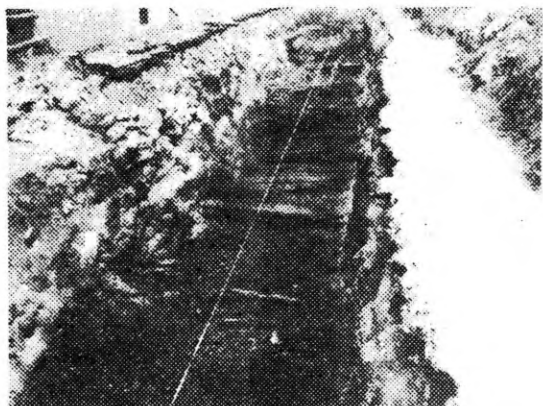

Foto 4. Raekoja platsi edelakaevandis pöevavalgele tulnud puitsillutise hilisem kiht.

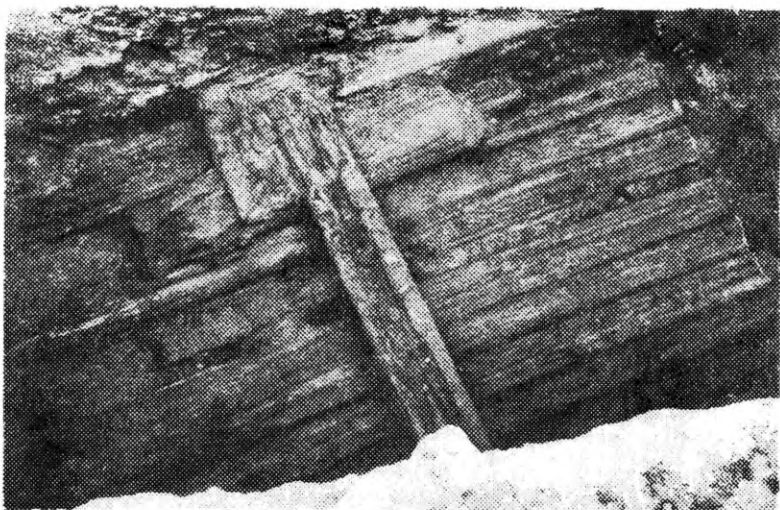

Foto 5. Botaanikaaias avastatud puitsillutise II korrise põikpalgid ja III korrise laagipuud.

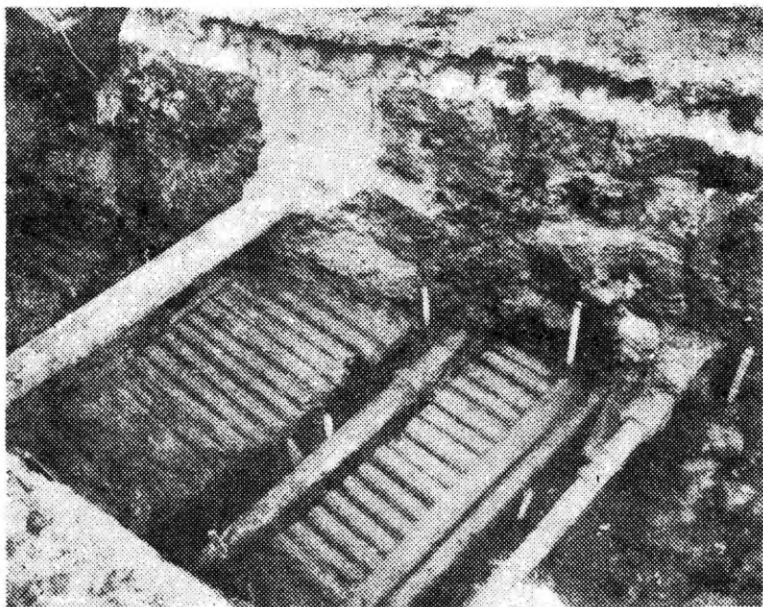

Foto 6. Lossi - Ülikooli tn. ristmiku puitsillutis III - näha nii põikpalgid kui ka kahelt poolt sillutist äärestavad raampalgid.

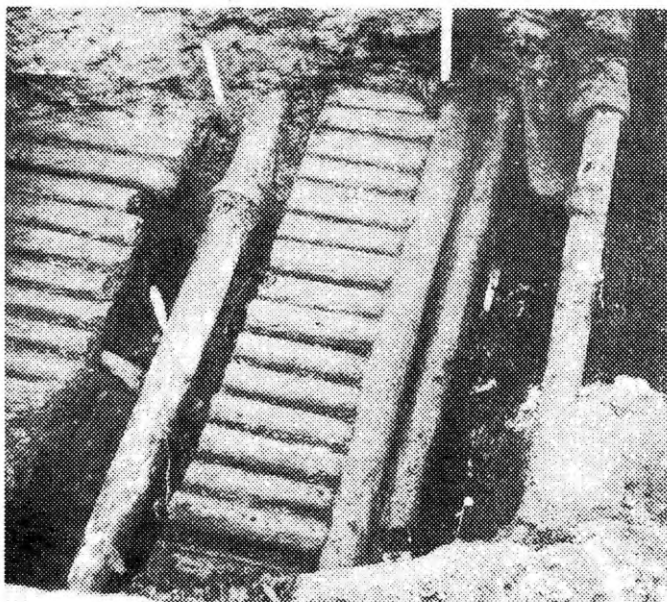

Foto 7. Lossi - Ülikooli tn. ristmiku III puitsillutise, raampuu ja seds omakorda toestav männipalk.

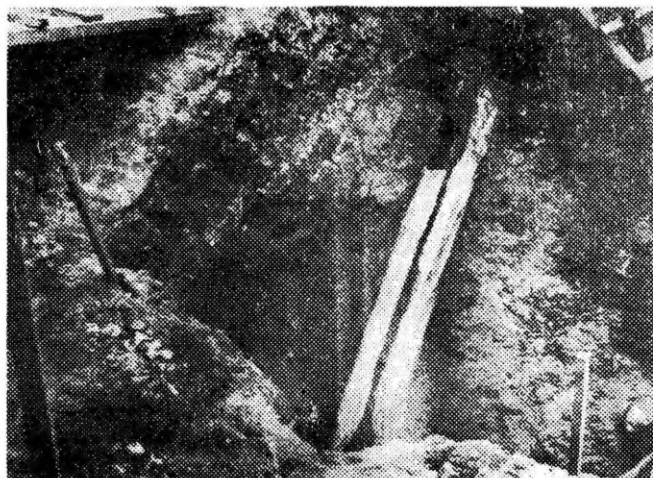

Foto 8. Magasini tn. Pühavaimu kiriku hoovil paljandunud drenaažitorustik.

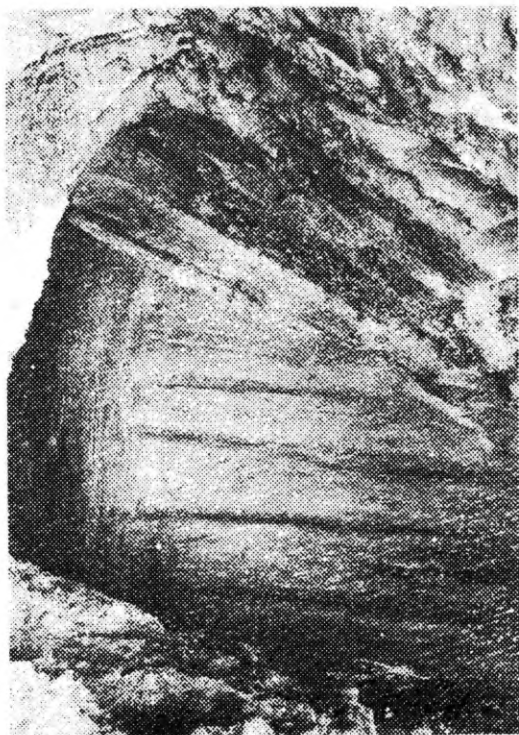
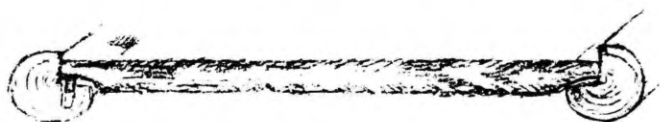

Foto 9. Botaanikaaias avastatud puitsillutise III korris, millel raamkonstruktsioon.

Joonis 10. Puitsillutise raamkonstruktsiooni detail.

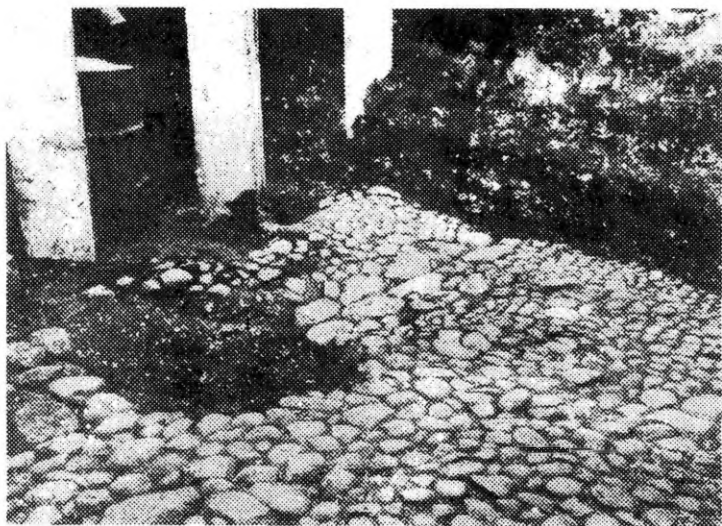

Foto 11. Botaanikaaias avastatud oletatava vene kiriku
esine murekivisillutis (15. saj.).

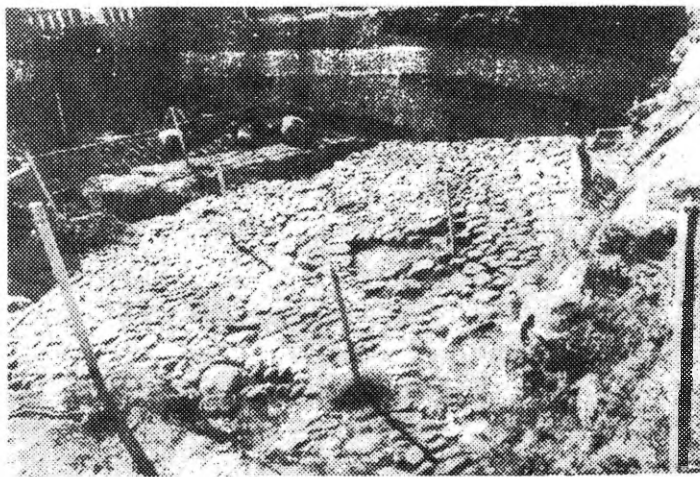

Foto 12. Magasini tn. Pühavaimu kiriku hooviit päeva-
valgele tulnud kivisillutis koos veeäravoo-
lu rennsüvistega 17. sajandist.

OTEPÄÄ LINNUSE NOOLEOTSAD AJALOOLISTE SEOSTE JA SÜNDMUSTE KAJASTAJATENA

A. Mäesalu

Muinasaja lõpusajanditel hargnes suurem osa sõjalisi konflikte Eestimaal linnuste ümber. Seda tunnistavad nii kirjalikud allikad kui ka arheoloogilistel kaevamistel sealt avastatud põlemis- või hävimiskihid, aga ka kaitsjate poolt kaotatud või maha jäänud relvad jm. esemed.

Leidude seas kohtab alati ka noole- ja ammunooletsi, millest valdav osa võiks olla linnustesse lastud omal ajal piirajate poolt. Seega on nad vähesed leiud, mis annavad informatsiooni ka linnust piiranud etniliste või poliitiliste üksuste kohta. Näiteks kohtab meil Vene aladele iseloomulikke nooleotsi just Otepää, Varbola, Tartu ja Soontagana linnustel, mida on piiranud või mille piiramises on osalenud kirjalike allikate põhjal ka vene vägesid. Varaseid ammunooletsi leidub aga vaid nendel linnustel, mis olid kasutusel 13. saj. alguse vabadusvõitluse päevil ja mille piiramiskirjeldustes mainitakse enamasti ka ammu kasutamist /1/.

Seega peaks nooleotste publitseerimine ja nende analüüs pälvima mitte ainult meie muinasteadlaste tähelepanu vaid pakkuma ka laiemat rahvusvahelist huvi, eriti uurijatele naabermaadelt, millistega esines omal ajal sõjalist laadi sidemeid või konflikte.

Praeguse uurimisseisu järgi on Eestis kõige enam nooleotsi saadud Otepää linnuselt. Aastatel 1950 - 62, 1967 - 74 O. Saadre ja 1983 A. Mäesalu juhatusel läbi viidud kaevamistel leitud 82 nooleotsa või nende katket moodustavad arvuliselt ligi 1/3 kogu Eesti rauaaja hilisemate järkude ja varakeskaja vastavatest relvaleyadest.

Erialases kirjanduses on meil aga senini nooleotsi käsitletud veel tagasihoidlikult. Tavaliselt vaadeldakse vaid ühe muistise omi ja seda teiste leidude kõrval. Kõige põhjalikumalt on senini analüüsitud vaid Tartu linnuse nooleotsi /2/.

Otepää arvukas ja mitmekesine nooleotste kollektsioon võimaldab neid võrrelda paljude teistelt muististelt ja ka naaberaladelt saadutega. Naabermaade uurijad on üldiselt sellele leiuliigile suuremat tähelepanu pööranud. Esmajoones tuleb siin märkida A. Medvedevi põhjalikku monograafiat, milles analüüsitakse NSV Liidu Euroopa-osast saadud 8. - 14. saj. nooleotsi /3/. Nooleotstele pühendatud eriuurimusi on ilmunud ka Soomes /4/, Rootsis /5/ jm.

Nooleotsi saab süstematiseerida vastavalt väliskujule või lähtudes kasutusotstarbest /6/. Nendel aladel, kus on pikad vibu ja noolte kasutamise traditsioonid, saab nooleotste välistunnuste võrdlemise abil täheldada nende kuju muutumiste teatud arengulisi seaduspärasusi, mis võivad olla tingitud mitmetest asjaoludest, sealhulgas ka nooleotste otstarbe teisenemisest.

Otstarvet silmas pidades on katsete, etnograafiliste paralleelide ja mõttekonstruktsioonide najalnooleotsad jagatud tavaliselt kaheks: küttimiseks mõeldud ja sõjalisteks eesmärkideks valmistatud. Jahiks kasutatav nooleots peab tungima sügavale ja tekitama laia haava, et loom ei saaks suure verejooksu tõttu kaugele põgeneda. Lahingus kasutatav ei pea just tekitama laia haava, küll aga tungima sügavale, et muuta vastane võitlusvõimetuks. Seepärast sobivad küttimiseks eelkõige lapiku laia lehe ja teravate servadega nooleotsad, sõjaliseks otstarbeks aga saledad ja tahulised, mis oleksid ka piisavalt tugevad kaitserõivastest läbi tungima. Nende kahe rühma kõrval eristatakse vahel veel mõningaid eriotstarbelisi nooleotsi, nagu süütenoolte jaoks kasutatuid, spetsiaalselt karusloomade küttimiseks mõelduid jne. Üldiselt on sellisel otstarbepärasel jaotamisel tegemist teatud subjektiivsusega. Vajaduse korral võidi ju jahinooleotsi kasutada ka lahingus ja sõjaliseks otstarbeks valmistatud küttimisel.

Otepää nooleotsad on välisilmelt vägagi erinevad. Tingitud on see kahest asjaolust. Kõigepealt pärinevad nad küllalt pikast ajavahemikust (ca pooltuhat aastat). Teiseks esineb kohalike nooleotste kõrval arvukalt ka naaberhõimudele või -rahvastele kuulunud. Seepärast pole Otepää nooleotste liigitamisel võimalik kasutada klassifikatsiooni, milles peegelduks nende järkjärguline ajalooline areng.

Järgnevalt liigitatakse Otepää nooleotsad n.ö. klassikalise jaotuse alusel, mis põhineb nende välistunnustel. Seejuures võib nooleotsi omaette rühmadesse (A - E) jagada mitmete erinevate kriteeriumite alusel. Vastavalt valmistusmaterjalile esineb rauast (A - D) ja luust (E) nooleotsi. Vastavalt noolevarre külge kinnitamise viisi alusel eristuvad putkega (A ja E1) ja rootsuga (B - D ja E2) nooleotsad. Lehe üldkuju alusel jagunevad nooleotsad õhukesteks laialehelisteks (B - C) ja saledateks kantidega eksemplarideks (A2 - 4 ja D). Rootsuga nooleotste seas eristuvad need, mille leht läheb rootsuks üle ühtlaselt kitsenevalt (B ja D1) ning teised, millel esineb seal astang või pahk; viimane takistas laskmisel nooleotsa tungimist liiga sügavale varre sisse ja selle purunemist (C ja D2 - 13). Üksikutesse tüüpidesse jagunevad nooleotsad vastavalt lehe ja selle ristlõike kuju, lehe proportsioonide, paha kuju jm. väiksemate iseärasuste alusel.

Keerulisem on lugu Otepää nooleotste täpsema da-

teerimisega. Vanimad leiud kõnelevad linnuse püsisustusest juba I aastatuhande keskpaigast alates. Järgnevalt on teda kuni 14. saj. lõpuni isegi vist ilma eriliste vaheaegadeta pidevalt kindlustusena kasutatud ja korduvalt ümber ehitatud. Nende ümberehituste, eriti aga aastal 1224 Tartu piiskopi poolt rajama hakatud kivilinnuse läbi on kultuurkiht tublisti segatud. Pealegi pole varasematel kaevamistel leidude asendit eriti täpselt fikseeritud. Seepärast saab dateerimisel stratigraafilist meetodit kasutada vaid üksikute nooleotste puhul.

Otepää nooleotste ajalisel paikapanekul tuleb võrrelda neid teistelt, ka naaberalade täpsemalt dateeritud muististelt saadud nooleotstega ja arvestada muidugi uurijate poolt seni avaldatud seisukohti. Dateerimisel pakuvad teatud toetuspunkte veel kirjalike allikate teated, mis kajastavad 12. - 14. saj. linnuse ümber toimunud sõjalisi sündmusi.

Nende põhjal on Otepää linnust piiranud Vene võrsete väed aastatel 1116, 1192, 1210 (või 1212) ja 1217 (koos saarlaste, harjulaste ja saklastega) /7/. 1216 ja 1223 on vene sõjamehi asunud ka linnuses /8/. Lisaks sõdis pihkvalaste ja irboskalaste vägi Pihkva kroonika põhjal 1343. a. saksa "külas" (Novgorodi kroonikas "linnas"); tegemist on arvatavasti keskaegse Otepää aleviga) Otepää linnuse lähedal viis (Novgorodi kroonikas kaheksa) "päeva ja ööd ilma hobustelt maha tulemata" /9/. Vähem usutav on mõne Vene kroonika hilisema ära kirja teade, et pärast Emajõe lahingut 1234. a. tegid vene väed rüüsteretke veel Otepää alla /10/.

Sakslased koos latgalitest abivägedega on Otepää linnust piiranud aastail 1208 ja 1210 /11/. Lisaks võis nendepoolseid piiramisi aset leida veel aastail 1211-12, 1215, 1221 ja 1224, sest sel ajal on nad Henriku Liivimaa kroonika põhjal teinud sõjakäike Ugandisse, põletanud sealseid linnuseid või on sel ajal pidanud Otepää langema hilisemaid sündmusi arvestades sakslaste valdusesse /12/. Aastail 1216 - 1217 ja 1221 - 1222 asus sakslasi ka linnuses /13/.

Mõnedel andmetel on ka leedulaste ja semgalite sõjakäik 1286. a. ulatunud Otepää linnuseni /14/.

Käesoleva uurimuse eesmärgiks on eelkõige nooleotste päritolu määramine ja dateerimine ning võimaluse korral ka seostamine kirjalikest allikatest teadaolevate sündmustega.

A - PUTKEGA NOOLEOTSAD

A1 (1 eks.) - pikkade kiskudega nooleots, mis leiti linnuse 13. - 14. saj. kihist, on ainus taoline leid Eestis. Talle väga sarnane eksemplar tuli välja Selpilsi linnuselt Lätis. E. Snore ja A. Zariņa võrdlevad viimast eelkõige varasemate 11. - 12. saj. kahe-

kisuliste nooleotstega /15/. Peab siiski märkima, et Otepää ja ka vastav Sēlpils'i eksemplar sarnanevad tunduvalt enam Lääne-Euroopa keskaegsete (13. - 15. saj.) nooleotstega /16/. Mõnede uurijate arvates kasutati selliseid peamiselt jahil ja eriti suuremate loomade kütamiseks /17/. Loogilisem näib olevat aga nende tarvitamine eelkõige süütenoolte juures /18/. Nimelt on tema kisud kütamiseks liiga pikad, küll aga sobivad heaks haakumiseks katuste vms. külge.

A2 (5 eks.) - kitsad saleda lehega nooleotsad lehe suurima laiusega alaosas ja rombi meenutava lehe ristlõikega. Neist kaks leiti linnuse kihist, mis on varasem 13. saj. keskpaigast. Neile üsna üksikasjalikult sarnaseid eksemplare on saadud Lõhavere linnamäelt (AI 3578: 453, 849; 4133: 1296, 1684, 2130; 4297: 405, 1657 jt.). H. Moora arvates tuli antud tüüp kasutusele 12. saj. ja Lõhavere nooleotsi peab ta lastuks linnusesse muistse vabadusvõitluse ajal sakslasi saatnud läti-liivi abivägede poolt /19/.

Üldiselt on putke ja lapiku lehega nooleotsad levinud Põhja-Euroopas väga pika aja vältel. Näiteks Venemaa põhjapoolsetel aladel kohtab selliseid juba alates I aastatuhandest e.m.a. ja neid seostatakse esmajoones soome-ugri hõimudega /20/. Kitsama ja saledama lehe tõttu kujutavad siinvaadeldavad selliste nooleotste üht hilisemat varianti ning võiksid eeltoodud arvestades kuuluda esmajoones 13. saj. I veerandisse.

A3 - 4 (9 eks.) - väga pikad naasklikujulised nooleotsad. Enamikul neist (A3) läheb leht veidi paksenedes otse üle putkeks, aga kahel eksemplaril näeme seal väikest astangut (A4). Üks 1. variandi nooleots on Eestist teada Lõhavere linnuselt (AI 4297: 850) ja kolm veidi lühemat (pikkusega kuni 145 mm) Soontagana maalinnast (PM 2765: 501; 2766: 642; 2767: 152). Enam kohtab selliseid Läti muististel, kus nad dateeritakse nii nooremasse rauaaega (10. - 12. saj.) kui ka varakeskaega (13. - 14. saj.) /21/. Üsnagi sarnane tüüp on levinud ka 9. - 11. saj. Vana-Vene edelaosas, kus osa neist seostatakse petšeneegidega /22/. On siiski raske uskuda meie nooleotste otsest seost viimastega. Pealegi kuuluvad siinsed leiud linnuste kihtide põhjal esmajoones 12. saj. ja 13. saj. algusesse, Otepää mõned eksemplarid võib-olla ka veidi hilisemasse aega. Nooleotste pikk ja kitsas leht viitab nende kasutamisele eeskätt rõngassärkidega varustatud vaenlase vastu. Kuna alates 13. saj. keskpaigast hakatakse raudrüüsid tugevdama plaatidega (nn. Plattenrock), mille vastu nii kitsa lehega nooleotsad pole efektiivsed, siis nähtavasti just sel ajal hakkavad nad ka kasutuselt ära langema.

B - ROOTSUGA JA LAPIKU LEHEGA NOOLEOTSAD

B1 (1 eks.) - lai kahe kisuga nooleots on Eestis seni ainueksemplar. Üldiselt leidub kahekisulisi rootsuga nooleotsi NSV Liidu Euroopa-osa põhjapoolsetel aladel alates 1. saj. e.m.a. kuni 14. saj. m.a.j. /23/, aga nende seas puudub senini veel täpsem vaste Otepää eksemplarile. Linnuse kihi alusel võiks siinne nooleots kuuluda 13. - 14. saj.-sse. Kisu teravad servad lubavad oletada tema kasutamist esmajoones jahil, nähtavasti suuremate loomade küttimiseks.

B2 - 4 (5 eks.) - lapikud nooleotsad, mille leht läheb lihtsalt kitsenevalt ilma mingi astanguta otse üle rootsuks. Sellised nooleotsad on üldiselt väga iseloomulikud Ida-Euroopa põhjapoolsetele aladele alates I at. lõpust e.m.a. kuni 13. saj. lõpuni /24/ ja kahtlemata võib neist suurt osa seostada kohalike soomeugri hõimudega. Noolteotste kujus ilmneb vastavalt vanusele ja esinemispiirkonnale mitmeid iseärasusi, mis pole aga senini veel üksikasjades kindlaks tehtud. Otepäägi eksemplare saab väliskuju alusel jagada kolmeks variandiks:

B2 (1 eks.) - laia lehega nooleots, mille suurim laius asub keskosas või sellest veidi allpool. Kõige lähedasema analoogia leiame talle Alt-Laari linnamäelt (AI 2630). Teatud sarnasus on tal ka Rõuge linnuse odaotsaga /25/. Seega võiks ta kuuluda keskmisesse raua-aega, sest sellele perioodile on üsnagi iseloomulik noole- ja odaotste suur sarnasus /26/.

B3 (3 eks.) - nooleotste suurim laius asub allpool, lehe esiosa küljed on sirged või veidi kumerad ja tagaosas nõgusad. Üsnagi täpseid analoogiaid leiame neile Maidla kalmest /27/. Suhteliselt lähedasi nooleotsi on saadud ka Novgorodi 10. - 13. saj. /28/ ja Irboska linnuse 9. - 13. saj. /29/ kihtidest, aga teisteltki Loode-Vene muististelt. Seega võiksid Otepäägi selle variandi nooleotsad kuuluda esmajoones 11. - 13. saj.

B4 (1 eks.) - erineb eelmistest variantidest lehe suurema laiuse ja selle tagaosa kumerate külgede poolest. Täpset analoogiat pole talle esialgu teada. Üldiselt võiks aga teda kuju poolest pidada eelmise variandiga samaaegseks.

C - ROOTSUGA JA LAPIKU LEHEGA NOOLEOTSAD, MILLEL ON LEHE JA ROOTSU VAHEL ASTANG

C1 - 2 (2 eks.) - rombikujulise lehega nooleotsad. Vastavad relvad levisid eriti Vana-Vene aladel, kus nad jagunevad rea üksiktunnuste alusel mitmeks tüübiks.

C1 eksemplari lehe esiosa küljed on sirged või veidi kumerad (pole päris selge halva säilivuse pärast) ja tagaosas nõgusad. Lehe laiuse ja pikkuse suhe on 1 : 2.

Lehe suurim laius asub keskkohast 2 mm kõrgemal. Selliseid nooleotsi kohtab arvukamalt Vene ala 10. - 14. saj. muististes /30/. Eestist on üks taoline eksemplar saadud vaid Soontagana maalinnast (AI 2765: 361). Viimane võiks pärineda 1210/1211. a. vahetusel sakslaste organiseeritud sõjakäigult, sest Henriku Liivimaa kroonika põhjal võttis sellest osa "väga suur jõuk Pihkva venelasi" /31/.

C2 nooleotsa lehe suurim laius asub alumisel poollel ja selle esiosa küljed on sirged, tagaosas nõgusad. Leiuasendi põhjal kultuurkihis võiks ta dateerida 12. saj. või 13. saj. algusesse. Taolised nooleotsad on iseloomulikud Vene aladele üldiselt 9. - 14. saj., aga Novgorodist on neid saadud vaid 12. saj. kihtidest /32/.

C3 - 4 - nooleotstel on tipu suunas ühtlaselt laienev leht ja nende terava ehk lõikava osa moodustab vaid esikülge.

C3 - nõgusa esiosaga nooleots on senini ainulaadne nii Eestis kui ka naaberaladel. Ta jääb kahe senituntud tüübi vahepeale: esimesele nendest on iseloomulik täiesti sirge esikülg, teise esikülje nõgusus on veelgi suurem ja selle servad moodustavad kaks teravat haru või "sarve". Mõlemad tüübid on levinud viikingiajal ja eelkõige Siberis, Laadoga ümbruses ja Volga ülemjooksul elavate soome-ugri hõimude juures, Soomes ja vähemal määral Rootsis ja Norras /33/. Otepää nooleotsal esineb eripärana veel üleminekul rootsuks omalaadne paksend, mille poolest ta sarnaneb mõningate Soomest leitud eksemplaridega /34/. Eriliseks on ka Otepää nooleotsa külgedel asuvad kriipsukesed, mis võivad kujutada ornamenti või mingeid maagilisi märke. Asendi järgi linnuse kihis saab vaid öelda, et ta kuulub igal juhul varasemasse aega kui 13. saj., aga arvestades kahe eelpool nimetatud tüübi dateeringuid võiks ka Otepää eksemplar pärineda eelkõige just 9. - 11. saj.-st.

C4 (2 eks.) - kumera esikülje ja järsu rootsule üleminekuastanguga nooleotsad. Selline tüüp on väga laialt levinud 13. - 14. saj. Venemaa lõuna- ja idapoolsetel aladel, massiliselt kohtab neid ka mongolite poolt purustatud linnades. Eelkõige seostataksegi selliseid nooleotsi mongolitega /35/, vahel ka teiste rändrahvaste, nagu näiteks polovetsidega /36/. Põhja-poolsematel aladel leidub vaid üksikuid selle tüübi esindajaid - mõned Novgorodi 13. saj. II poole - 14. saj. I poole kihtidest /37/, üks Mežotne linnuselt Lätis /38/ ja üks Leedust /39/. Arvestades ülaltoodud dateeringuid pole võimatu, et need nooleotsad lasti Otepää linnusesse 1343. a. venelaste sõjakäigu ajal.

C5 - pajulehekujuline nooleots lehe suurima laiusega keskosas. Analoogiaid leiame talle Iru /40/ ja Rõuge /AI 4100 : 2289/ linnustelt ning Kuusalu asulast (AI 5043 : 543). See tüüp on laiemalt levinud Rootsis, aga ka Taanis ja Norras, neid kohtab veel Soomes ja

NSV Liidu Euroopa osas - kõikjal viikingiaegsetes muististes /41/. Mõned uurijad on pidanud selle tüübi tekkepaigaks Rootsit /42/. Nende levikut ida poole Läänemerd võiks siiski seostada viikingite sõjakäikudega, sest näiteks Vene aladel kohtab neid sagedamini muististes, kus leidub ka teisi viikingitele iseloomulikke esemeid.

C6 (2 eks.) - sihvakad nooleotsad, mille lehe alumine osa on enamvähem ühtlase laiusega. Üks neile sarnane nooleots on senini teada vaid Varbola linnuselt /43/. Kuigi A. Medvedev pole sellist tüüpi Vene aladel levinud nooleotste hulgas välja eraldanud, võiks vist siiski neid Eestist saadud eksemplare pidada pärinevaks sealt.

C7 - 8 (10 eks.) - väikesed rombikujulised ja keskosas pakseneva lehega nooleotsad, mis on väga peenelt välja sepietatud. Neist seitsmel eksemplaril on lehe esi- ehk lõikava osa pikkuseks vaid 10 - 11 mm (C7) ja ülejäänutel 26 - 28 mm (C8). Neli taolist nooleotsa leiati linnuse kihist, mis sisaldas käsitsi valmistatud keraamikat ja varast kedrakeraamikat. See tüüp on levinud eelkõige Vana-Vene aladel 11. sajandil (osalt ka 10. sajandil) ja üksikuid Baltimaadelt pärinevaid eksemplare peetakse pärinevaks otseselt sealt /44/. C7 - 8 nooleotste suhteline arvukus Otepääl viitab linnuse tõsisemale piiramisele. Kirjalikes allikates puuduvad teated 11. saj. venelaste sõjakäikudest siia. Pole muudugi võimatu, et taolisi nooleotsi kasutati veel 12. saj. algulgi ja sel juhul seostuksid nad otseselt 1116. a. venelaste sõjakäiguga.

D - ROOTSUGA JA SALEDA, KANTIDEGA LEHEGA NOOLEOTSAD

D grupi nooleotstele on iseloomulik suhteliselt kitsas naaskli- või kinžallikujuline leht, mille ristlõige meenutab ristkülikut (enamasti ruutu) või rombi. Sellised nooleotsad tulevad kasutusele 9. - 10. saj./45/ ja neid kohtab laialdasel alal nii Ida-, Lääne- kui ka Põhja-Euroopas. Kõik nad olid mõeldud esmajoones laiemalt levima hakanud rõngassärkide vastu. Varem kasutatud laia lehega nooleotsad ei suutnud sellisest kaitserüüst läbi lüüa, küll aga võis rõngaste vahelt sisse tungida tugeva ja saleda lehega nooleots.

D1 (5 eks.) - nooleotsad, mille leht läheb rootsuks üle ühtlaselt kitsenevalt. Täpseid vasteid leiame neile Varbola /46/ ja Tartu /47/ linnustelt. Vahemärkusena olgu öeldud, et mitmed küllalt sarnased nooleotsad Lõhavere (AI 3578: 993; 4133: 2519, 3414 jt.), Soontagana (AI 2765: 399; 2767: 193; 1971/26) ja Tartu (TLM I: 279) linnustelt erinevad siiski käsitletavatest oma üldilmelt, esmajoones mõnevõrra suuremate mõõtmete ja teiselaadse lehe ristlõike poolest ning ei kuulu samasse tüüpi siin vaadeldavatega.

D1 tüübile leiame üksikasjalikke analoogiaid Novgorodi 11. saj. II poolde - 13. saj. dateeritud kihtidest /48/. Eestisse ongi nad jõudnud ilmselt vene võrsetide poolt organiseeritud sõjakäikude tulemusel. Kui Otepää ja Tartu leide on raske seostada mingi konkreetse retkega, sest antud ajavahemikul toimus neid mitu, siis Varbola eksemplarid võiksid pärineda 1212. a. (vene kroonikates küll 1214. a.) Novgorodi vürst Mstislavi organiseeritud sõjakäigu ajast /49/. Otepäägi nooleotsad võiksid seega kuuluda esmajoones 12. saj.-sse või 13. saj. algusesse.

D2 (19 eks.) - erinevalt eelmisest tüübist on neil lehe alumised nurgad ära "lõigatud" või kokku pigistatud, kusjuures vastasküljed ühekõrguselt ja külgnevad eri kõrgustelt. Lehe ristlõige meenutab 16 eksemplaril rombi ja 3-1 ruutu. Teistelt Eesti linnustelt pole veel senini taolisi nooleotsi teada, aga neid leidub Vana-Vene linnade 12. saj. kihtides /50/.

D3 - 4 (5 eks.) - lehekujult sarnanevad D2 tüübiga, aga neil on ka pahk, mis esineb lihtsa laiendina (D3 - 3 eks.) või korrapärase randina (D4 - 2 eks.). Kõige lähedasemaid analoogiaid mõlemale variandile leidub Novgorodi 12. saj. II poole kihtides /51/.

D5 - lühikese lehe ja järsu rootsuastanguga nooleots. See tüüp on levinud Eestist ida poole jäävatel aladel alates m.a.a. algusest kuni 14. saj., aga ruumiliselt lähemad vasted pärinevad Pihkva 12. - 13. saj. kihtidest /52/. Otepää eksemplar võiks kuuluda samasse aega, sest tema lehe alumised nurgad on ära "lõigatud", mis on eriti iseloomulik selle tüübi 12. saj. ja 13. saj. I poole eksemplaridele.

D6 - püramidaalse lehe ja pika kaelaga nooleots, millele sarnaseid leide on Eestist teada veel Soontagana (AI 2765: 361) ja Varbola (AI 4984: 68; 5299: 234) linnustelt. Vastav tüüp on üldiselt iseloomulik 12. saj. ja 13. saj. I veerandil Vene aladele /53/. Soontagana eksemplar võiks pärineda 1210/1211. a. vahetuse piiramiselt (vt. C1 käsitlust) ja Varbola omad 1212. aastast (vt. D1 käsitlust) ning neid arvesse võttes saab ka Otepää vastava nooleotsa dateerida eelkõige 13. saj. I veerandisse.

D7 - kuusnurka meenutava lehe ristlõikega nooleotsa katke on senini ainus taoline leid Eestis. Vana-Vene aladel levisid seda tüüpi nooleotsad 10. - 12. saj. /54/.

D8 - 11 (5 eks.) - kinžalli meenutava lehe ja selle alaosa randi või pahaga nooleotsad jagunevad välisilme ja paha kuju põhjal neljaks variandiks:

- 1) D8 - püramidaalse pahaga nooleots;
- 2) D9 (2 eks.) - lühemad nooleotsad, mille lehe alumised nurgad on muljutud või ära "lõigatud";
- 3) D10 - lehe kujult sarnaneb eelmisega, aga tal on veel kitsas ümara ristlõikega pahk;
- 4) D11 - pikk nooleots, mille lehe alumised nurgad moodustavad väikesed kisdad.

Eestist leiame neist analoogia vaid D9-le Varbola linnuselt /55/. D8 - 11 tüüpi nooleotsad olid enam tuntud Vene aladel 9/10. - 14. saj., esmajoones aga 12. - 14. saj. /56/ ja sealt pärinevad ilmselt ka Otepää nooleotsad.

D12 - 13 (3 eks.) - püramidaalse lehe ja ümara kaelaga nooleotsad, mis on eriti peenelt töödeldud. Üks neist (D12) on väiksem ja lihtsam, kaks (D13) suuremad ja ilusamad. Mujalt on sarnaseid nooleotsi teada vähe. Ühe sellise katke võib pärineda ka Varbola linnuselt /57/, kolm eks. Novgorodist /58/, üks Karjalast Tiverski linnuselt /59/ ja üks Saraatovi oblastist Krasnõi Jari kääpast /60/. Kõik need on dateeritud 13. - 14. saj.-sse.

E - LUUST NOOLEOTSAD

E1 (2 eks.) - püramidaalsed õõsikutega nooleotsad on ainulaadsed leiud Eestis. Linnuse kihi põhjal saavad dateerida I at. lõpusajanditesse või päris II at. algusesse. Idapoolsete naabrite juures esines see tüüp juba I at. e.m.a. ja neid kasutati kuni 14. saj. /61/.

E2 (3 eks.) - lehekujulised, selle suurima laiusega keskkohast allpool. Üks üsna sarnane nooleots on saadud Iru /62/ ja teine Purtse Tarakalda linnuselt /63/. Mõlemad need kuuluvad viikingiaega. Ühte Otepää nooleotsa saab leiuasendi põhjal linnusel dateerida samasse perioodi ja ilmselt ka ülejäänud võiksid kuuluda esmajoones just I at. lõpusajanditesse - II at. algusesse.

KOKKUVÖTE

Ajaliselt jagunes enamik Otepää linnuse nooleots-test kolme kindlamasse perioodi:

- 1) 8. - 11. saj. - 8 nooleotsa;
- 2) 12. - 13. saj. I veerand - 67 nooleotsa;
- 3) 13. saj. II veerand - 14. saj. lõpp - 7 nooleotsa.

I perioodi nooleotste väike arv on üldiselt seaduspärane, sest ka teiste Eesti linnuste selleaegsetes kihtides kohtab neid suhteliselt harva. See ei pruugi sugugi näidata sõjaliste konfliktide vähesust või vibu ja noolte väga tagasihoidlikku kasutamist. Põhjuseks võiks pidada hoopis sõjakäikudel osalevate meeste väikest arvu ja sellest tingituna ka linnuste pikemaajalise piiramise taktika puudumist tol ajal. Sellele viitavad ka linnuste nõrgad kaitseehitised. Väikese arvulised väesalgad lootsid esmajoones ootamatule rünnakule, mis tingis omakorda parema kaitse huvides asula paiknemist linnuse vahetus läheduses. Selline linnuse ja asula külg külje kõrval asumine ongi meie tollele

perioodile väga iseloomulikuks nähtuseks.

I perioodi nooleotste tüüpe võiks pidada iseloomulikeks kohalikele rahvastele. Eraldi tuleks aga veelkord rõhutada C3 ja E1 nooleotste olemasolu Otepääl, mis näitab omaaegseid sidemeid idapoolsete soome-ugri hõimudega.

Linnuste süstemaatiline piiramine algas 10. - 11. sajandil. Naaberaladel tekkinud riiklikud ühendused võimaldasid sõjakäikudele kaasa haarata suuremal hulgal mehi. Seepärast pole üllatav ka II perioodi nooleotste suur arv Otepääl linnusel. Need on ühtlasi otseseks tõestuseks Vene leetopisside ja Henriku Liivimaa kroonika teadetele linnuse pärast toimunud lahingute kohta. 47 eksemplari 67-st saab otseselt seostada vene vürstide organiseeritud sõjakäikudega, sest need tüübid on iseloomulikud just Vene aladele. Pealegi on analoogilisi leide teada vaid nendelt Eesti linnustelt, mille piiramisel on kirjalike allikate põhjal osalenud vene väed.

Eestlastele kuuluvaiks võib pidada kindlamalt vaid nelja nooleotsa (B3 - 4), sest neile leidub vaseid ka Eesti kalmistutes. On märkimisväärne, et noorema rauaaja matusepaikades kohtab meil nooleotsi üldse haruharva /64/. Ka Henriku Liivimaa kroonikas, kus korduvalt mainitakse vene vibukütte /65/, samuti ka sakslasi, nimetatakse vaid ühel korral eestlasi lahingus vibunooli kasutamas /66/. Seega võiks arvata, et võrreldes naaberrahvastega kasutasid eestlased muinasaja lõpul vibu ja nooli relvana suhteliselt harva.

II perioodi nooleotstest jääb järele veel 16 eksemplari. Kas need kuulusid omal ajal venelastele, sakslastele, latgalitele, liivlastele või ikkagi eestlastele - see peab praeguse uurimisseisu juures veel lahtiseks jääma.

III perioodi kuulub kindlamalt vaid 7 nooleotsa. See on ka üsna ootuspärane, sest 13. - 14. saj. oli tunduvalt täiuslikum aeg juba vibu kõrvale tõrjunud (v.a. Vene alad). Osa neist esindavad juba laiemalt rahvusvaheliselt tuntud tüüpe (näit. A1, aga ka B1) ja neid on raskem mingi konkreetse poliitilise üksuse või rahvaga seostada.

Tabel 1

Otepää nooleotste mõõtmised

Tüüp	Nooleotste numbrid Ajaloos Instituudi kogudes	Pikkus mm	Lehe pikkus mm	Tahu laius mm	Lehe ristlõike diagonaalid mm	Putke läbi- mõõt mm	Kaal gr
1	2	3	4	5	6	7	8
A1	4036: II 1446	81	98(harud)	-	-	11	26,5
A2	3371: 175; 4036: 1729, I816, I2353, II630	105-125	60-85	5-6	5-6 ja 9,5-12	9-11	19
A3 - 4	3371: 412; 4036: I163, II423, II599, II1110, II1369, II1378, IIIN80, IIIW17	123-183	87-139	4,5-6	6-7,5	10-13	10-25
					Lehe ristlõike- diagonaalid ehk		
					Laius	Paksus	
B1	3371: 374	106	70	-	56,5	4,5	28,9
B2	3371: 374	66	46	-	28	2	12,8
B3	4036: IV244, L10, II731	-; 108; -	-; 59; -	-	-; 24; 16	-; 4; 2	-; 15,4; -
B4	4036: II645	86	51	-	29	3	16,8
C1	4036: IIIN325	81	51	-	25	1,2	-
C2	4036: II627	148	100	-	26	3	20
C3	4036: II631	130	82	-	19	-	17,1

Tabel 1 järg

	1	2	3	4	5	6	7	8
C4	4036: NW24; I164;	98;104	56; 67	-	12; 15,5	-	6,2; 10,8	
C5	5287: W166	104	96	-	10,5	2	8,1	
C6	4036:IIIS30;II739	97;73	61;47	-	11	2,5	4,5;4,7	
C7	4036: I578, I2355, II14b, II902, II1114, IIIW70, 4126: 96	48-72	23-43	-	10-11	4-6	3-7,6	
C8	4036: II899; II901, II1450	60-79	35-42	-	10-12	5-6	3-6	
D1	3371: 254; 4036: I91a, III15, IIIN85, IIIN101	60-85	42-70	4-5	5-7	5-7	3,6-6,5	
D2	4036: I196, I196a, I252, I571, I612, I635, I637, I650, I987, I1001, I2354, II728, II767, II1358, II1360, SW110, III7, III40, III098	52-103	40-73	4-5	5-9	5-7	3,2-10,8	
D3	4036: I91, I137, I245	74-84	45-55	4,5-5	7-7,5	5-5,5	4,9-6,3	
D4	4036: I625, I778	85-87	51-63	5-6	8-9	6-7	7,5-8,3	
D5	3371: 475	60	28	5	5,3	5,3	3,7	
D6	4036: II14	90	25	6			7,7	
D7	4036: L29	-	34	-	8	5,5	-	
D8	4036: I894	91,5	59	6	9	6	9,5	
D9	4036: III198, 3371: 314	61,5-65	45		7-9	6-7	5,1-8,3	
D10	3371: 347	45	30	6	8,5	8	6,15	
D11	4036: III11	107	80	6	9	7	14,4	
D12	4036:NW157	57	23	8,5	11,5	11,5	5,9	
D13	4036: I2252, II1077	7,2-8,3	26	8	11	11	9,2-11,8	
E1	4036: I895, I2041	56,5-62,5	-	-	(putke läbimõõt 9)		2,9-3,7	
E2	4036: I1651, I2236, NW99	8,9-9,8	43-55	-	13-20	3,5-5,5	3-6,1	

Kasutatud allikad ja kirjandus

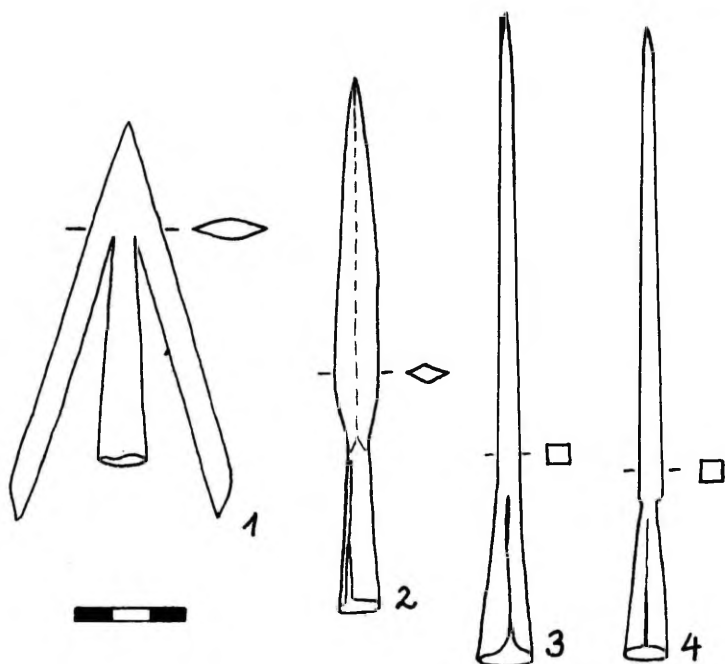
1. Mäesalu A. Otepää linnuse ammuoleotsad (ilmumisel).
2. Trummal V. Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel: Eesti NSV ajaloo küsimusi // TRÜ Toim. 161. - Tartu, 1964. - Lk. 79 - 81.
3. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие: (Лук и стрелы, самострел) VIII - XIV вв. - М., 1966. - С. I - 180.
4. Hiekkanen M. Suomen rautakauden nuolenkärjet. - Helsinki, 1979. - Lk. 1 - 159.
5. Wegraeus E. Die Pfeilspitzen von Birka // Birka II: 2. - Stockholm, 1986. - Lk. 21 - 34.
6. Wegraeus E. Die Pfeilspitzen von Birka. - Lk. 23 - 25.
7. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. - М.-Л., 1950. - С. 20, 40, 52, 57; Henriku Liivimaa kroonika / Tõlk. R. Kleis / Toim. ja komment. E. Tarvel. - Tln., 1982. - XIV, 2; XX, 7 - 8.
8. Henriku Liivimaa kroonika. - XX, 3; XXVII, 3.
9. Псковские летописи. - М., 1955. - Вып. II / Под ред. А.Н. Насонова. - С. 25, 97; Новгородская первая летопись. - С. 356, 459.
10. Новгородская первая летопись. - С. 283; Полное собрание русских летописей. - Т. XV. - С. 362.
11. Henriku Liivimaa kroonika. - XII, 6; XIV, 6.
12. Henriku Liivimaa kroonika. - XV, 7; XIX, 3; XXV, 5; XXVIII, 2.
13. Henriku Liivimaa kroonika. - XX, 5 - 7; XXV, 5; XXVI, 7.
14. Полное собрание русских летописей. - Т. II. - С. 213.
15. Snore E., Zarīpa A. Senā Sēlpils. - Rīga, 1980. - Lk. 36; joon. 35, 4.
16. Přihoda R. Zur Typologie u. Chronologie mittelalterlichen Pfeilspitzen u. Armbrustbolzeneisen // Sudeta VIII. - Reichenberg, 1932. - Lk. 60 - 62; joon. 51; Ruttkay A. Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei // Slovenska archeologia. - Bratislava, 1976. - 24. - Lk. 328, joon. 54 A1d; Maurer K., Bauer W. Burg Wartenberg bei Angersbach / Oberhessen // Praehistorische Zeitschrift XXXIX. - Berlin, 1961. - Lk. 259, tahv. XI, 1; Medieval catalogue. - London, 1975. - tahv. XV: 29 - 32.
17. Přihoda R. Zur Typologie u. Chronologie mittelalterlichen Pfeilspitzen u. Armbrustbolzeneisen. - Lk. 60 - 62; Ruttkay A. Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei. - Lk. 327 - 328; London museum Medieval catalogue. - Lk. 70.

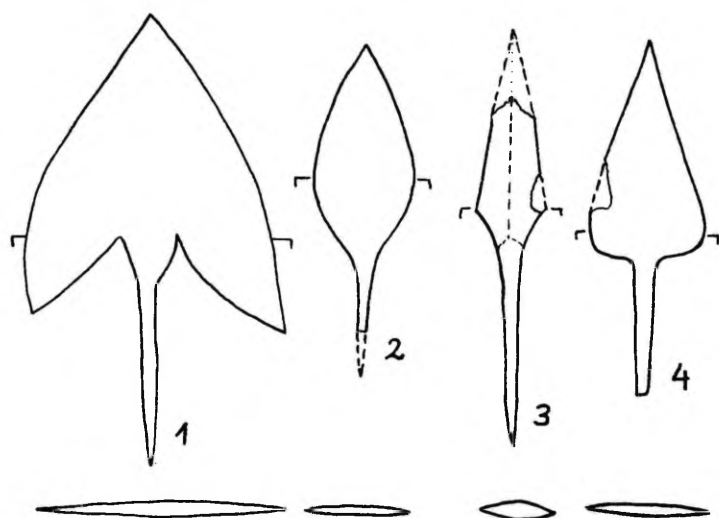
18. Demmin A. Die Kriegswaffen in ihren geschichtlichen Entwicklungen von den ältesten Zeiten bis auf Gegenwart. - Gera-Utermhaus, 1893. - Lk. 887-888; Boeheim W. Handbuch der Waffenkunde. - Leipzig, 1890. - Lk. 428.
19. Moora H., Saadre O. Lõhavere linnamägi // Muistse Eesti linnused. - Tartu, 1939. - Lk. 166; joon. 165 : 5.
20. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. - Таб. 30 : 4, С. 57, тип 4.
21. Ginters V. Senā Mežotne 1938. gada archeologiskie izrakumi pilskalnā un kapulaukā // Senatne un māksla. - I. - Rīga, 1939. - Joon. 22; Latvijas PSR archeologija. - Rīga, 1974. - Lk. 244, 304; tahv. 51 : 5; 79 : 14.
22. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. - Таб. 30 : 6, С. 57 - 58.
23. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. - С. 62, тип. 29.
24. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. - С. 67, тип. 46; С. 73, тип. 61; С. 74, тип. 63.
25. Шмидехельм М.Х. Городище Рыуге в юго-восточной Эстонии // Тр. ПОКЭЛ. - М., 1959. - Табл. VIII : I.
26. Jaanits L., Lõugas V., Laul S., Tõnisson E. Eesti esiajalugu. - Tln., 1982. - Lk. 293 (E: Tõnisson).
27. Mandel M. Die Steingräber von Maidla // TA Toimet. Ühiskonnateadused. - 1986. - Nr. 4; tahv. X : 2 - 4.
28. Медведев А.Ф. Оружие Новгорода Великого // МИА № 65 / Тр. Новгородской археологической экспедиции. - М., 1959. - Т. II. - Рис. 13 : I8; 14 : 7.
29. Седов В.В. Раскопки в Изборске в 1971 и 1972 гг. // КСИА № 144. - М., 1975. - Рис. 2 : II, I2; Артемьев А.Р. Наконечники стрел из раскопок Изборска // КСИА № 155. - М., 1978. - С. 68.
30. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. - Табл. 30 : 47; С. 69, тип. 51.
31. Henriku Liivimaa kroonika. - XIV, 10.
32. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. - Табл. 30 : 40, С. 64, тип. 44, вариант 2.
33. Hiekkanen M. Suomen rautakauden nuolenkärjet. - Lk. 27. - 41; joon. 5 : 1 - 2 ja 6 : 1 - 2; Wegraeus E. Die Pfeilspitzen von Birka. - Lk. 30. - 32; joon. 4 : 7 ja 8; Liestöl A. Pil // Kulturhistorik lexikon för nordisk medeltid. - XII. - Malmö, 1968. - Lk. 276; joon. g ja h lk. 278; Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. - С. 71; табл. 30 : 54 и 55.
34. Hiekkanen M. Suomen rautakauden nuolenkärjet. - Lk. 37; joon. 6.
35. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. - Табл. 30 : 65; 24 : 3 - 4; 26 : 27 - 28; С. 75 - 76; тип. 67.

36. Кызласов И.Л. Кыпчаки и восстания Енисейских племен в XIII в. // Советская археология. - 1980. - № 2. - Рис. 2 : 2 - 5, С. 87.
37. Медведев А.Ф. Оружие Новгорода Великого. - Рис. 13 : 32, 15 : 9.
38. Ginters V. Senā Mežotne 1938. gada archeologiskie izrakumi pilskalnā un kapulaukā. - Joon. 21.
39. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. - С. 76.
40. Lang V. Iru linnuse peenkeraamika V - X sajandil // TA Toimet. Ühiskonnateadused. - 1985. - Nr. 2; tahv. VI : 3.
41. Wegraeus E. Die Pfeilspitzen von Birka. - Typ A 1; Andersen H., Grabb P., Madsen H. Arhus sønder-vold. En byarkeologisk undersøgelse // Jysk Arkæologisk Selskabs skifter IX. - København, 1971. - Lk. 204; Joon. XJ; Liestøl A. Pil. - Lk. 275; Hiekkanen M. Suomen rautakauden nuolenkärjet. - Lk. 90 - 93; Joon. 35; Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. - Табл. 30 : 59; 16 : 21; 18 : 34; С. 73 - 74, тип. 62.
42. Wegraeus E. Die Pfeilspitzen von Birka. - Lk. 27; Hiekkanen M. Suomen rautakauden nuolenkärjet. - Lk. 93.
43. Тамла Ю., Тыниссон Э. Варболаская экспедиция в 1986 - 1987 гг. (Раплацкий район) // TA Toimet. Ühiskonnateadused. - 1988. - Nr. 4. - Joon. 2 : 1 (ilumisel).
44. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. - Табл. 30 : 78; 19 : 5 - 6, 8, 13; С. 81, тип. 83.
45. Древняя Русь: Город, замок, село // Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 томах. - М., 1985. - С. 315 (А.Н. Кирпичников, А.Ф. Медведев).
46. Тыниссон Э., Селиранд Ю. О раскопках городища Варбола // TA Toimet. Ühiskonnateadused. - 1978. - Nr. 4. - Tahv. XIV : 4. Üks selline leiti veel 1988. a. kaevamistel - A 15299 : 274.
47. Trummal V. Arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel. - Tabel 3 : b, tahv. XII, b - c.
48. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. - Табл. 19 : 30; 21 : 19; 30 : 87; С. 84, тип. 93; Медведев А.Ф. Оружие Новгорода Великого. - Рис. 13 : 48; 13 : 4, С. 170; тип. 10.
49. Henriku Liivimaa kroonika. - XV, 8; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. - С. 52 - 53.
50. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. - Табл. 21 : 39, С. 85, тип. 96.
51. Медведев А.Ф. Оружие Новгорода Великого. - Рис. 13 : 46; 15 : 3; Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. - Табл. 21 : 36; 25 : 9; С. 85, тип. 97, вариант 3.
52. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. - Табл. 25 : 2; С. 83, тип. 90.
53. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. - Табл. 25 : 4; С. 82, тип. 85, вариант 2.

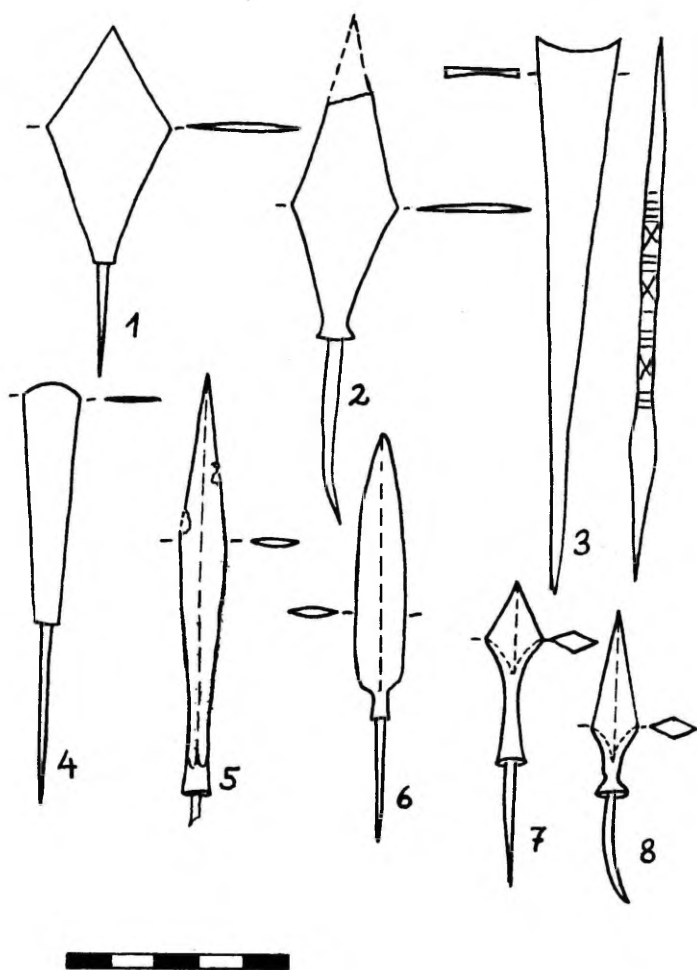
54. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. - Табл. 30 : 74; 17 : 16 - 17; 21 : 16; С. 80, тип 79, вариант I или 2.
55. Тыниссон Э., Селиранд Ю. Предварительные результаты исследования городища Варбола в 1974-1976 гг. // TA Toim. Ühiskonnateadused. - 1978. - Nr. 1. - Joon. 3 : 3. 1988. a. kaevamistel saadi veel üks taoline leid - A I 5299 : 354.
56. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. - С. 85; тип. 97.
57. Тамла Ю., Тыниссон Э. Варболаская экспедиция в 1986 - 1987 гг. (Раплацкий район). - joon. 2 : 4.
58. Медведев А.Ф. Оружие Новгорода Великого. - Рис. 13 : 51, 52.
59. Кочкуркина С.И. Археологические памятники Корелы (V - XV вв.). - Л., 1981. - Табл. 5 : 2.
60. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. - С. 82, тип 89.
61. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. - Табл. 19 : 40; 22 : 1; 25 : 22; 28 : 28; 30 : 103; С. 87, тип. I.
62. Vassar A. Iru Linnapära // Muistse Eesti linnused. - Tartu. 1939. - Joon. 52 : 4; Lang V. Iru linnuse peenkeraamika V - X, sajandil. - Tahv. VI : 1, tabel 1.
63. Мягсалу А., Тамла Т. Об оборонительных сооружениях городища Пуртсе // TA Toim. Ühiskonnateadused. - 1983. - Nr. 4. - Tahv. XVII : 5. - Lk. 308 - 309.
64. Selirand J. Eestlaste matmiskombed varafeodaalse-te suhete tärkamise perioodil (11. - 13. sajand). - Tln., 1974. - Lk. 122.
65. Henriku Liivimaa kroonika. - X, 12; XVI, 2; XX, 7 jne.
66. Henriku Liivimaa kroonika. - XIX, 5.

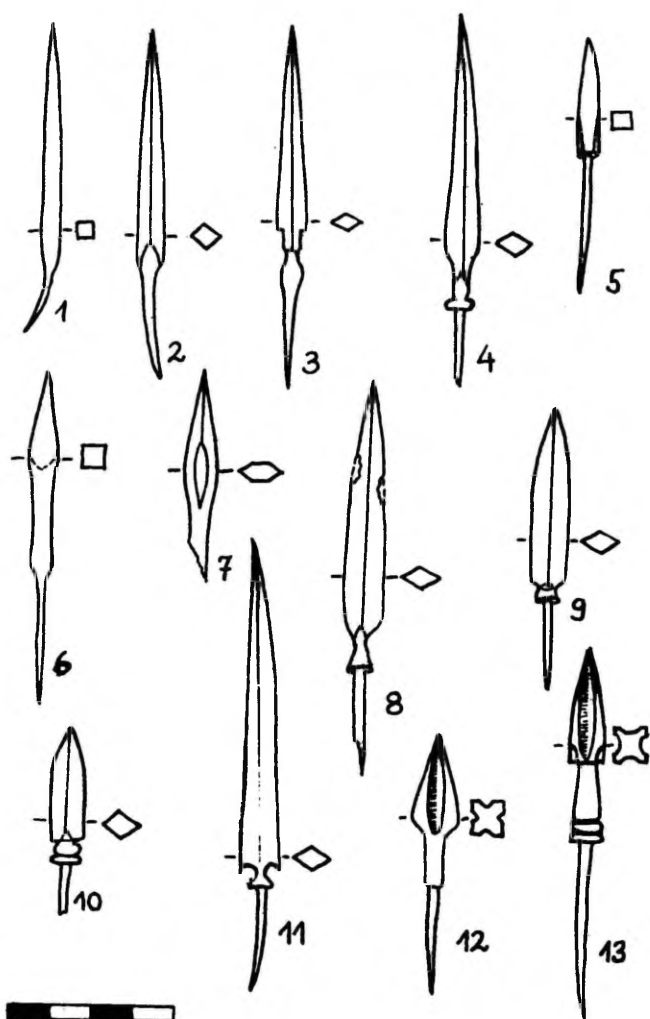
Joon. 1. A - putkega nooleotsad (AI 4036 : II I446;
3371 : I75; 4036 : III N 80, II 423)

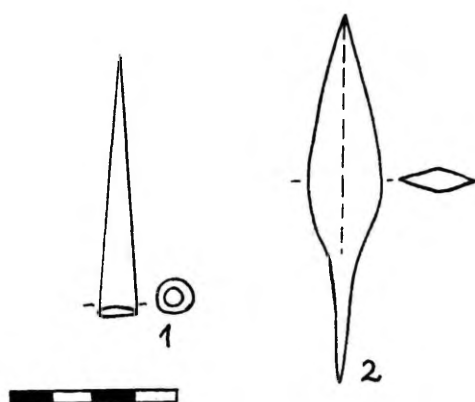
Joon. 2. B - rootsuga ja lapiku lehega nooleotsad
(AI 3371 : 374, 374A; 4036 : IV 244, II 645)

Joon. 3. C - rootsuga ja lapiku lehega nooleotsad, millel on lehe ja rootsu vahel astang (AI 4036 : III N 325, II 627, II 631, NW 24; 5287 : W 166; 4036 : III S 30, III W 70, II 901)

Joon. 4. D - rootsuga ja saleda, kantidega lehega nooleotsad (AI 4036 : III N 85, III 7, I 245, I 625; 337I : 475; 4036 : II I4, L 29, I 894, III I98; 337I : 347; 4036 : III II; NW I57; II I077)

Joon. 5. E - luust nooleotsad (Al 4036 : I 895, NW 99)

KOLAD JA TALUD XVII - XIX SAJANDI ALLIKMATERJALIDES (VOOREMAA NAITEL)

Ü. Liitoja

Käesolev artikkel on kasvanud välja praktilisest vajadusest. Vooremaa asustuse arengu jälgimiseks tuli kõigepealt välja selgitada seal eksisteerinud talud ja külad. Sel teel õnnestus kindlaks teha, milliseid paiku on elamiseks eelistatud ja otsustada asustuse järjepidevuse üle. Andmeid XVII - XIX sajandil olemasolnud talude ja külade kohta leidub mitmesugustes allikmaterjalides. Kõigepealt on aga vaja kindlaks teha, kui võrd hästi allikad peegeldavad tegelikku olukorda, milline on nende usaldusväärsus.

Asustuse arengu jälgimiseks on väärtuslikud allikad, kus ei leidu mitte lünklikke teateid üksikutest küladest ja taludest, vaid mis sisaldavad andmeid piirkondade kohta tervikuna. Eriti suurt huvi pakuvad seetõttu revisjonid, kuna nende puhul pandi vajalikud andmed kirja iga talu kohta eraldi ja nii on nende põhjal võimalik saada täielikku ülevaadet revisjoni läbiviimise ajal eksisteerinud küladest ja taludest. Revisjonid koostati üldiselt fiskaalsetel eesmärkidel, seetõttu maata või vähese maaga vabadikukohti sealta valiselt ei fikseeritud. Et revisjone korraldati perioodiliselt, siis saab mitmele revisjonile tuginedes teatud ülevaate olukorrast pikemal ajavahemikul. Lõuna-Eesti, sealhulgas ka Vooremaa kohta on revisjonide materjalid olemas alates XVI sajandi kaheksakümnendatest aastatest. Võimalik on olnud kasutada maarevisjone aastatest 1582, 1584, 1585, 1586, 1588 ja 1592/1/, 1599 /2/, 1601 /3/, 1624/27 /4/, 1638 /5/, 1688 /6/. XVIII sajandi osas võis tugineda 1721. a., 1723. a., 1731.a., 1738. a., 1744. a. ja 1758. a. läbiviidud adramaarevisjonidele /7/ ja veelgi hilisemast ajast 1782. a., 1795. a., 1811. a., 1816. a., 1826. a., 1834. a., 1850. a., ja 1858. a. toimunud hingeloenduste materjalidele /8/. Lisaks revisjonidele on olemas rida teisi väga väärtuslikke allikaid. Asendamatud on kaardid. Varasemad neist pärinevad XVII sajandi 80-ndatest aastatest /9/, kuid neid ei ole säilinud kogu vaadeldava piirkonna kohta. XVIII sajandi puhul on kaardimaterjal napp. XIX sajandi algusest on kaardid kahjuks säilinud vaid vähestest mõisatest (Laiuse, Laius-Tähkvere, Kärkna jt.)/10/. Kaardikirjelduste puudumise tõttu tekkinud lünki aitavad suuremas osas täita maamõõtmiste andmed /11/. XIX sajandi teisest poolest on kaardimaterjal juba tunduvalt rikkalikum, mõisaplaanide

kõrval on säilinud suur hulk taluplaane /12/. Allikate-na tulevad arvesse veel meetrikaraamatud, nendes on seoses surmade ja sündide registreerimisega mainitud paljusid talusid ja külasid. XIX sajandi lõpust on allikmaterjal juba tunduvalt rikkalikum ja mitmekesisem, huvitavaid andmeid leidub maade põhiraamatutes /13/, valdade rulliraamatutes /14/, kroonumõisate kohta käivas ankeedis ja Liivimaa Maanõunike Kolleeegiumi 1866. aasta ringküsitlese materjalides /15/, talude väljaostudokumentides /16/ jne.

Järgnevalt on vaatluse alla võetud peamised küsimused, mis tekkisid seoses talude ja külade kajastamisega XVII - XIX sajandi allikmaterjalides. Revisjonide tähtsusest ja asendamatuselt sõltuvalt pakub suurt huvi just nende usaldusväärsus. Revisjonid on ajaloolaste poolt leidnud ulatuslikku kasutamist, nende tekke jt. küsimustele on ajalooteaduses pööratud suurt tähelepanu. E. Tarvel on analüüsinud poola- ja rootsiaegseid maa-revisjone /17/, H. Ligi adramaarevisjone /18/ ja S. Vahtre hingeloendeid /19/. Tähelepanu on pööratud ka nende allikate usaldusväärsusele. Et külade ja talude väljasegitamine polnud revisjonide esmaseks ja peamiseks ülesandeks, siis on sellele ka suhteliselt vähem tähelepanu pööratud. Käesolevas artiklis ongi usaldusväärsuse küsimus püstitatud kitsamas tähenduses. Vooremaa näitel on püütud vaadelda vaid seda, kui võrd tõepäraselt peegelduvad allikates külad ja talud. Veel on tähelepanu pööratud sellele, millist talude kogumit tähistati sõnaga "küla". Perioodidest, milledest ei ole olemas võrdlemiseks sobivaid teisi allikalikke, on revisjonide usaldusväärsuse kindlakstegemine võimalik vaid erinevatest aastatest pärit andmete kõrvutamise teel. Kui aga samast ajajärgust leidub ka teisi allikaid, siis on võrdlemiseks kasutatud neid. Nii on allikate usaldusväärsuse üle tunduvalt kergem otsustada, kuigi kõrvutamise muudab keeruliseks see, et allikate koostamisprintsiibid olid eesmärgist sõltuvalt erinevad ja palju olnes ka koostaja suvast ning hoolsusest. Artiklis on vaatluse alla võetud vooresalal paiknenud Laiuse, Maarja-Magdaleena, Palamuse, Torma ja Äksi kihelkonnad ilma rannaküladeta. See on looduse poolest omanäoline piirkond, kus külade arv ulatus XIX sajandi alguses üle 130, talude arv üle 1500.

XVI sajandi lõpu ja XVII sajandi alguse maa-revisjonide usaldusväärsuse üle saab otsustada vaid erinevatel aastatel läbiviidud revisjonide teadete võrdlemise teel. Revisjonide teostamise eesmärgiks oli talupoegadelt laekuvate tulude kindlaksmääramine. Tavaliselt pandi andmed kirja kõigi talude kohta külade kaupa, mõningatel juhtudel on nad esitatud vaid küla kohta kokkuvõtlikult. XVI sajandi lõpu ja XVII sajandi revisjonides võib leida mitmeid lünki. 1582. a., 1584. a., 1585. a., 1586. a., 1588. a. ja 1592. a. revisjonid haarasid Vooremaast vaid lõunaosa. Kahe viimatimainitud aasta puhul on mõni piirkond veel lisaks välja jäänud. Nii ei leidu seal andmeid

Kuremaa mõisa külade ja talude kohta. Nende olemasolu tõestuseks peaks olema asjaolu, et 1586. a. oli seal 8 küla 14 taluga. 1599. a. revisjon haaras vaid Vooremaa põhjaosa. Seal on ilmselt välja jäänud Torma ja Kiisa külad, sest vaid kaks aastat hiljem - 1601. aastal, leidis neis külates kokku 20 talu. 1601. aasta revisjonist ei saa täpseid andmeid erakätes olnud külade kohta. Nii ei mainitud sel aastal Luua, Imukvere ja Kuremaa külates ühtegi talu, ka Elistveres olid märkimata jäänud kõik suuremad külad. Kuid 1624/27. a., mil üldiselt asustatud talude arv oli kõikjal eelnenud sõja-, nälja- ja katkuaja tõttu vähenenud, leidis Kuremaa külates 15, Luua omades 8 talu.

1688. aasta revisjoni andmeid on võimalik kõrvutada samast aastakümnest pärit kaardimaterjaliga. Kahjuks ei ole kaarte ja kaardikirjeldusi säilinud kõigist mõisatest. 17 mõisa andmeid kõrvutades ilmneb kahe allika teadete vahel mõningaid lahknevusi. Talude arv oli 1688. a. revisjoni andmetel 8 võrra suurem. Üldiselt on revisjoni andmed napimad. Talude puhul on esitatud nende adramaade arv. Kaardimaterjaliga kõrvutamisel ilmneb, et nii mõnelgi korral on kõlvikute suuruse järgi otsustades tegemist taluga, revisjonis ei ole aga adramaade arvu märgitud. Paljudel juhtudel jääb revisjonis adramaade arvu puudumise korral selgusetuks, kas oli tegemist vabadikukoha vms. Kaardimaterjalis on kõrtsid, möldrid ja vabadikukohad selgelt välja toodud. Vaadeldud seitsmeteistkümne mõisa puhul oli kaardikirjelduste põhjal 474 talu, revisjoni andmetel aga 482 talu. Kuigi vahe erinevate allikate vahel ei ole väga suur, siiski päris täpselt need andmed kokku ei sobi.

Adramaarevisjonides on talud samuti kirjas külade kaupa grupeerituna. Ajavahemikust 1721 - 1758, mil adramaarevisjone läbi viidi, ei ole kahjuks kaarte. Võrreldes erinevate aastate adramaarevisjonide andmeid ilmneb, et nende koostamisel on üldiselt väga paindlikult reageeritud muutustele talude arvu ja nimede osas. Siiski pole täpset talude arvu sellele allikale tuginedes võimalik kindlaks teha. Nimelt on adramaarevisjonides adramaade arv paljudel juhtudel märgitud kahe (harvem ka kolme) pere kohta kokkuvõtlikult. Üldiselt tähistati nii talud, mis olid tekkinud 1688. a. revisjoni ajal eksisteerinud talude maa-del /20/. Ilmselt oli suur osa neist tekkinud poolemeeste talu staadiumi läbimise teel. Poolemeeste institutsioonile on XVI sajandi lõpu ja XVII sajandi revisjonide põhjal tähelepanu pööranud E. Tarvel /21/. Ta on märkinud, et poolemeheks hakkamine on olnud tingitud peamiselt tööjõu ja veoloomade vähesusest. Vaesunud perele anti sageli abiks teine, tavaliselt vabadikupere. Sageli olid poolemeesteks vennad isa surma järel. Poolemehed vastutasid koos koormiste täitmise eest. Mõnel juhul oli poolemeestel ühine majapidamine, nad olid ühes leivas, neil olid ühised töö- ja kari-

loomad. Teistel juhtudel oli talu ühine, leib lahus ning tõõ- ja kariloomad olid eraldi. Peaaegu alati jagunesid poolemeestega talud aja jooksul iseseisvateks majapidamisteks.

1721. aasta revisjoni järgi oli 138 juhtu, mil ühise adramaade arvu alla oli koondunud mitu peret. Valdaval osal (71,7 %) juhtudest on talule abiks antud üks vabadikupere, harva ka kaks vabadikuperet. Ülejäänute puhul oli nõrgale perele abiks antud teine pere. 1758. aasta adramaarevisjonis oli ühise adramaade arvuga märgitud peresid 216. Tavaliselt oli niitahistatud kaks, kaheksal korral kolm talu. Leidus ka mõningaid juhtumeid (10), mil sel viisil oli kirja pandud talupere koos vabadikuperega, neljal juhul oli tegemist kahest taluperest ja ühest vabadikuperest koosneva grupiga. 1758. a. esinenud sellistest taludest 96 olid nii märgitud esmakordselt, viis talu juba 1723. a. ja üks talu 1721. aasta revisjonist alates. Suuremal osal juhtudest, mil peredel on adramaade arv ühine, on ta nii märgitud vaid ühe revisjoni ajal (230 juhul - 62 % kõigist juhtudest), eelnenud ja ka järgnenud revisjonide ajal sellist peret pole kas üldse olnud või on ta märgitud iseseisvana. Allikate põhjal on raske igal konkreetsel juhul kindlaks teha, kas ühise adramaade arvuga on märgitud poolemeeste talu või täiesti iseseisvad talud. 1721. ja 1723. a. on Põhja-sõja ja katkuaja järgses olukorras väga paljudel juhtudel nõrgale perele antud abiks teine pere ning seega oli tegu ilmselt poolemeeste taludega. Seda tõendab ka asjaolu, et kahe pere peale kokku oli valdavas osas sellistest taludest vaid 2 - 4 tööjõulist inimest. 1721. a. oli mainitud kihelkondades kokku 873 talu, 39 juhul oli tegemist poolemeeste taludega, s.t. et adramaade arv oli esitatud kahe pere peale kokkuvõtlikult (pered koos vabadikuperega on siinkohal kõrvale jäetud). Seevastu aga hilisemate adramaarevisjonide ajal on ilmselt õigem lugeda pered, mille adramaade arv oli antud mitme peale kokkuvõtlikult, iseseisvateks taludeks, mis on tekkinud ühe 1688. a. olemasolnud talu maal. Sellele osutab tööjõuliste inimeste suur hulk neis taludes - tavaliselt ulatus nende arv nii 1738. a., 1744. a. kui ka 1758. a. 5 - 9-ni. Selliseid juhtusid oli 1758. a. 208 (240 peret). Kokku on adramaade arv märgitud 1099 juhul nii üksiku talu puhul kui ka mitme talu kohta kokkuvõtlikult. Kui lugeda need pered, mille puhul adramaade arv on antud kokkuvõtlikult, eraldi taludeks, saame talude arvuks 1327. Mõistagi ei või esitatud arve käsitleda absoluutselt täpsetena. Nagu eelpooltoodust ilmnes, on siin palju küsitavusi ja seda arvu võib võtta suurusjärgu näitajana.

Aja jooksul kujunesid poolemeeste talust ilmselt iseseisvad talud, kuid sageli nende märkimisviis revisjonides ei muutunud. Iseseisvad talud märgiti kord ühise adramaade arvuga, kord eraldi. Levala külas oli

1723. a. 1/4 adramaal Karrista Jaani ja Karrista Aõo pered /22/. Esimeses neist oli 2 tööjõulist meest ja üks tööjõuline naine, teises vaid üks tööjõuline naine. Järgmiste adramaarevisjonide ajal oli sellel 1/4 adramaal märgitud endiselt kaks peret, kuid tööjõulisi inimesi oli 1738. a. kumnaski 5, 1744. a. vastavalt 3 ja 4, 1758. a. 6 ja 5 /23/. Üsnagi tõenäoline on, et need talud olid tegelikult eraldunud, kuid märkimisviisi revisjonis oli jäänud muutumatuks. Kassinurme külas elas 1738. a. 1/2 adramaal Wanna Herma Herm ja Wanna Herma Tõnno /24/. Esimeses peres oli 6, teises 3 tööjõulist inimest. 1744. a. on nad märgitud eraldi 1/4 adramaaliste taludena /25/. Tööjõulisi inimesi oli esimeses talus 4, teises 3. 1758. a. on need pered jällegi märgitud koos 1/2 adramaal, tööjõulisi inimesi oli esimeses 5 ja teises 4 /26/. Ilmselt oli ka siis tegemist iseseisvate taludega.

Hingeloendite põhjal on võimalik jälgida külasid ja talusid XVIII sajandi lõpust kuni XIX sajandi keskpaigani. Nende andmeid on võimalik kõrvutada teistest allikatest pärit teadetega. Väga suurt abi on hingeloendite usaldusväärsuse kindlakstegemisel meid huvitavast aspektist XIX sajandi alguses toimunud maamõõtmiste andmetest ja kaartidest. Need allikad paistavad silma suure usaldusväärsuse poolest /27/. Maade mõõtmine ja kaartide koostamine leidis aset peale 1809. aastat, kohati venis see 1820 -ndatesse aastatesse. Nii on enamikul juhtudel maamõõtmiste andmeid võimalik kõrvutada 1816. aasta hingeloenduse materjalidega (vt. tabel 1). Kroonumõisates (Kärkna, Laiuse, Laius-Tähkvere) toimus maade mõõtmine tunduvalt hiljem, vastavad andmed pärinevad 1830 - 1840-ndatest aastatest ja neid on võimalik kõrvutada vastavalt hilisemate hingeloenduste materjalidega. Et hingeloendite koostamisel oli eesmärgiks kindlaks teha talupoegade arv, siis ei omanud talude ja ka külade täpne märkimine tähtsust. Sageli jäid külad üldse kirja panemata. Varasemad hingeloendid (1782 - 1811) on andmeterikkamad, nii on ka vabadikukohti mainitud vaid varasemates hingeloendites, hilisemate puhul pandi vabadikud kirja talude nime all, sageli on nad koondatud hingeloendis viimasena märgitud talu nime alla. Esimeste hingeloendite koostamisele avaldasid mõju adramaarevisjonide puhul kehtinud põhimõtted ja nii on nad nii külade kui ka talude märkimisel tunduvalt paindlikumad kui hilisemad hingeloendid.

XIX sajandi alguse kohta ilmnes võrdlemise tulemusel, et erinevused kahe allikaliigi andmete vahel ei ole väga suured. Andmed talude arvu osas ühtivad poolte mõisate puhul täielikult. Ülejäänutest enamiku puhul on eri allikate põhjal saadud talude arvus 1 - 5-ne vahe. Üksikute mõisate puhul (Kärkna, Visusi) oli vahe suurem, kuna vabadikukohti ei ole neis hingeloendites võimalik taludest eristada /28/. Osadel juhtudel (Kivijärve) on vahe tingitud sellest, et hingeloendis on kaardikirjelduse põhjal otsustades iseseisvad talud märgitud poolemeeste taludena. Neil põhjustel saamegi hingeloendi põh-

jal talude arvu veidi suurema kui maamõõtmiste põhjal (arvestatud on ka tühje talusid). Nii on hingeloendi põhjal kokku 1628, maamõõtmiste andmetel 1554 talu. Kui aga arvestame need talud, mis maamõõtmiste andmetes olid taalriväärtuse järgi kaheks või kolmeks jagatud, eraldi taludeks, saame viimaseks arvuks 1599.

XIX sajandi alguses asetleidnud muudatused talunimedest hingeloendis sageli ei kajastunud. Ilmselt seoses talumaade mõõtmisega said paljud talud endale uue nime, kuid hingeloendis on kirjas vaid vana /29/. Talude nimed langevad kaardikirjeldustes ja hingeloendites kokku vaid 73 % ulatuses. Mitmel juhul on küll korvuti vana nimega märgitud ka uus (näiteks Tooveres ja Änkülas kolmel, Palamusel ja Soomevere külas ühel juhul).

Osades hingeloendites on märgitud ühes talus kahte peremeest. Ka maamõõtmiste andmetes on mitmed talud taalriväärtuse järgi jaotatud kaheks võrdseks või 1/3 ja 2/3 osaks. Sellise jaotusega arvestati ja see säilis olenemata sellest, kas mõlemas osas elanikke leidsus või mitte. Nii on vakuraamatus märges, et pool Lello talust on tühi /30/. Üldiselt on hingeloendites poolemehi märgitud aga üsnagi juhuslikult. Kaareperes oli 1834. a. hingeloendi andmeil 7 kahe peremehega talu, 1826. a. ja 1850. a. nende kohta vastavad andmed puuduvad. Kuremaa 1826. aasta hingeloendis oli 6 poolemeeste talu. 1834. aastast nende kohta informatsiooni ei ole. Poolemeeste olemasolu kinnitavad ka teised allikad. 1863. aasta kroonumõisate ankeedis on kirjas, et Laiuse mõisas oli 102 talu ja 139 taluperemeest või poolemeest, seega leidsus poolemehi 8,4 % taludest /31/. Kuid Laius-Tähkvere ja Kärkna mõisates poolemeestega talusid ei olnud.

Torkab silma, et reas mõisates talude arv viimastes hingeloendites (1834. a., 1850. a., 1858. a.) ei muutunud. Nii ei ilmnenud Torma kihelkonna mõisate hingeloendites talude osas mingeid muudatusi 1826. aasta revisjonist alates. Paljudes Vooremaa mõisates hingeloendites siiski muutusi on. Vedu mõisas oli 1834. a. kirjas 9 uut talu, 1850. a. mainiti neist viit, 1858. a. nelja asustatud ja ühte tühjenenud talu /32/. Mäe mõisa hingeloendis ei olnud 1858. a. märgitud nelja talu, mis 1850. a. hingeloendis olid esinenud /33/. Kaarepere mõisa 1850. a. hingeloendis oli märgitud 3 ja 1858. a. veel kolm uut talu /34/.

Tekib küsimus, kas mõnes mõisas jäigi talude arv 1826. aastast alates muutumatuks või hingeloendid lihtsalt neid muutusi ei kajasta. Selle küsimuse lahendamisel saab tugineda 1850-ndatest aastatest pärit kaartidele ja kaardikirjeldustele, võrreldes nende andmeid 1858. aasta hingeloenduse omadega. Luua mõisas toimus maade mõõtmise aastail 1855 - 1858 /35/, kuid kahe revisjoni vahel asetleidnud muudatused 1858. aasta hingeloendis /36/ ei kajastunud. Luua mõisa talude üldarv osutus maamõõtmise andmetel 17,6 % võrra suuremaks kui hingeloenduste põhjal. Kaarepere mõisa Patjala külas

leidis maamõõtmine aset 1854. a. /37/. 1854. a. kaardikirjelduse ja 1958. a. hingeloenduse andmed langevad kokku. Nii on 1858. a. hingeloendis märgitud uus talu - Piiri/38/, mida on esmakordselt mainitud 1854. aasta kaardikirjelduses.

Seevastu sama mõisa Aruküla puhul kahe allika teated erinevad tunduvalt: kaardikirjelduste põhjal leidis selles külas 12, hingeloendi andmeil aga 21 talu /39/. Roela mõisa puhul esineb 1854. a. maamõõtmise /40/ ja 1858. a. hingeloenduse /41/ andmete vahel väike erinevus, nimelt oli selles mõisas maamõõtmise alusel kolm talu vähem kui hingeloendi andmetel. Erinevused ilmnesid talunimede osas. Kui hingeloendis on kaheksal talul kirjas vaid uued nimed, siis kaardikirjeldustes on märgitud nii uus kui ka vana talu nimi. Laiuse mõisas ei langenud talude arv 1854. a. /42/ maamõõtmiste andmeil kokku 1858. a. hingeloendi /43/ omadega. Viimatimainitud allikas oli neli talu rohkem. Kuid samal ajal ei olnud seal märgitud kahte hajatalu (Küünisaare ja Sakusaare). Laiuse kihelkonna meetrikaraamatutes on 1858. a. /44/ märgitud terve rida talunimesid, mida sama aasta hingeloendis ei leidu. Näiteks Pütsepa Mõisamaa külast, Vaino Eristvere külast, Karro Villakvere külast, Mardi Kodismaa külast, Hanso Sadala külast ja Purrika Jõgeva külast. Väga suur erinevus ilmneb kahe allikaliigi teadete vahel (1858. a. hingeloend /45/ ja 1854. a. kaardikirjeldus /46/) Laius-Tähkvere mõisa puhul. Tuimõisa külas leidis kaardikirjelduse põhjal 8, hingeloendi põhjal 24 talu. Näduvere külas olid vastavad arvud 9 ja 18. Nimelt on neis hingeloendites vabadikukohad jäänud taludest selgelt eraldamata. Ülejäänud külades osutusid lahkumineku kahe allikaliigi andmete vahel väiksemateks: Kantküla, Sadala ja Raaduvvere puhul oli erinevus ühes, Ookatku puhul kolmes, Lullikatku puhul aga neljas talus.

Hilisemad hingeloendid ei peegelda mitte alati talude arvu ja nimede osas asetleidnud muutusi. Kuid enne talude kruntideks mõõtmist ei olnud need muutused väga suured. Tähelepanuväärne on aga asjaolu, et viimases, s.o. 1858. a. hingeloendites ei kajastu muutused, mis mõnes mõisas olid toimunud seoses talumaade kruntimõõtmisega. Kruntimisega seoses muutus talude arv osades mõisates järsult enne viimast hingeloendust. Näiteks neis mõisates, kus 1865. - 1866. aasta ankeedi koostamise ajaks kruntimine ei olnud veel lõpetatud, langevad ankeedi ja 1858. a. hingeloendi teated peaaegu kokku. Kuid mõisates, kus kruntimine oli ankeedi koostamise ajaks juba toimunud, ületas ankeetides märgitud talude arv hingeloendite oma märgatavalt. Näiteks Maarja-Magdaleena kihelkonnas, kus viies mõisas kuuest oli kruntimine juba toimunud, kasvas talude arv 272-lt 322-le (18,4 %). Ka Luua mõisas, kus kruntimine toimus enne ankeedi koostamist, kasvas talude arv hingeloendi andmetega võrreldes 11,1 % võrra /47/.

Järgnevalt vaatleme, kuidas kajastusid allikma-

terjalides külad ja milliseid talude gruppe on küladeks loetud. Külade märkimine allikmaterjalides pakub huvi seetõttu, et küla mõiste ei ole olnud täpselt piiritletud, alati ei ole olnud täpselt teada, mida nimetati (loeti) külaks. Sageli ei tehtud vahet küla ja hajatalude vahel, kuna koormiste kandmise osas nende vahel erinevust ei olnud. Talumajapidamisse kuulusid aiaga ümbritsetud taluhood ja kõlvikud. Kuni talude kruntimiseni XIX sajandi II poolel ei olnud talud territoriaalselt terviklikud, nende põllud ja heinamaad asusid nööriimaade, ribade või lappidena laiali kogu küla maa-alal.

Ajalooteaduses on traditsiooniliselt külaks loetud vähemalt kolmetalulist rühma. Küla iseloomustas esiteks - taluhoonete kompaktne paiknemine, teiseks - territoorium, mille piires oli põllu- ja alates XVII sajandist ka heinamaa üksikute talude vahel jaotatud, karjamaa ja mets aga küla ühiskasutuses ja kolmandaks - ühiskondlik organisatsioon, mis reguleeris maakasutust ja teisi ühiskondlikke suhteid /48/. Küldest eraldi, sageli soode ja metsade keskel asusid hajatalud. Nende puhul moodustasid taluhood ja kõlvikute põhiosa tervikliku territooriumi. Hajataludeks on ka ühe nn. ematalu jagunemise teel tekkinud kaks talu. Selget vahet haja- ja külatalude vahel võimaldavad teha vaid XVII sajandi lõpu ja XIX sajandi alguse maamõõtmise andmed, millele tuginedes on võimalik teistest allikaliikidest saadud informatsiooni kriitiliselt analüüsida. Nimelt on maamõõtmiste andmetes märgitud, kas talu maad asuvad koos küla maadega või mitte. Talu võib olla kirjas küll küla all, kuid juhul kui kõlvikud olid eraldi, oli tegemist hajataluga. Allikates olemasolev küla sageli ei kajastunud. Väga paljude mõisate hingeloendites (Vara, Saare, Kivijärve, Torma jt.) ei olnud talud üldse külade kaupa grupeeritud või oli seda tehtud vaid üksikutes hingeloendites (1858. a. Kudina mõis). XIX sajandi teise poole allikmaterjalides (rulliraamatud, maade põhiraamatud) ei kajastu külad enam üldse, kuna tolleks ajaks oli toimunud talude kruntimõõtmine ning iga talu oli saanud omaette majanduslikuks üksuseks. Külade olemasolu peegeldub eeskätt kaardimaterjalis.

Adramaarevisjonides ja ka hingeloendites, kus üldiselt talud olid külade kaupa grupeeritud, oli mõni küla ikka ka välja jäänud ja ta talud olid tavaliselt kirja pandud naaberküla koosseisu. Nii esines 1688. a. revisjonis ja 1721. a., 1738. a. ning hilisemates adramaarevisjonides Tuulavere küla /49/. 1723. a. revisjoni materjalides olid sealsed talud aga kirjas Sirguvere koosseisus /50/. Sagedamini olid mainimata jäänud just väikesed külad. Nad võisid allikmaterjalidest puududa terve pika perioodi kestel. Mäliste küla oli XVIII sajandi alguses nälja-, katku- ja sõjaajale vaatamata säilinud. Küla mainiti veel 1721. ja 1723. a. adramaarevisjonides /51/, siis aga ilmselt allikatesse alles XIX sajandi alguses. Vahepealsel ajal olid ta talud märgitud Nava küla alla /52/. Samal ajavahemikul ei

leidu allikates teateid ka Alajõe, Sookalduse ja Sudiste kohta, neist esimeste talud olid vastavalt Kusma ja viimase omad Raigastvere külade all. Ka küla, kus ebasoodsatel aegadel säilis vaid üks-kaks talu, jäi adramaarevisjonide puhul tavaliselt mainimata. XVIII sajandi alguse laose olukorras Kilbavere külla allesjäänud ainuke talu oli 1721. ja 1723. a. kirjas Vaidavere küla koosseisus /53/. Mägise külas säilinud üks talu oli 1721. a. märgitud Tuulavere /54/, 1723. a. Sirguvere külas /55/.

Külade osas võib XIX sajandi alguse maamõõtmiste andmete ja hingeloendite põhjal leida suuri lahkuminekuid. Hingeloendites on sageli märkimata jäänud väikesemad külad, nende talud on kirjas naaberküla (suure küla) koosseisus. Nii ei kajastu hingeloendis Nolga, Virtsa, Ülesoo, Mäetaga, Kosse ja Võidivere külad. Ka Üleküla ja Kikivere on mainitud vaid XIX sajandi alguse kaardikirjeldustes /56/. Nad on märgitud ka 1839. a. Rückeri kaardil. Maamõõtmiste andmetes ei kajastu küla vaid sel juhul, kui ta koosseisu kuulusid vaid hajatalud. Kuna mitmed väikekülad olid mainimata ja sageli loeti hajatalud külade koosseisu erinevalt, siis erineb külas olevate talude arv hingeloendi ja maamõõtmiste andmete põhjal suuresti. Maamõõtmiste andmed on usaldusväärsemad, kuna kaartide vastavad andmed kontrolliti sageli üle ja lisaks on siin külade kirjanepikul arvestatud täpsemini nende kõlvikute paiknemisega. Tabeli 1 põhjal võib väita, et külade ja ka nende suuruse väljaselgitamisel ei või tugineda ainult hingeloenduse andmetele. Küla koosseisu võivad olla arvatud naaberküla talud, hajatalud, sageli ei ole hingeloendis võimalik kirjanepandud vabadikukohti taludest eraldada. Hingeloendite andmeid talude ja külade osas on võimalik kasutada vaid pärast nende kriitilist analüüsimist maamõõtmiste andmete abil.

Mitmed lahkuminekud allikate vahel ongi tingitud sellest, et ei tehtud selget vahet hajatalude ja külade vahel. A.W. Hupel kirjutas, et külade arvu on raske kindlaks teha, sest paljud neist on väikesed ja sarnanevad hajataludega /57/. Ilmselt ei peetud nende vahel vahetegemist ka oluliseks, kuna koormiste kandmise poolest hajatalude ja küladesse kuulunud talude vahel vahet ei olnud. Üldiselt nimetati varasemal ajal külaks ka üksiktalu /58/. Nii on Sootalu 1688., 1738. ja 1744. a. nimetatud külaks /59/. Kahest talust koosnevat gruppi on sageli loetud külaks. XIX sajandi alguse kaardikirjeldustes on mainitud Ülesoo küla, mis koosnes kahest samanimelisest talust. 1834. ja 1850. a. hingeloendis oli mainitud Koltsi küla, kus leidis kaks Sepa talu /60/. Mitmeid talude rühmi on mõnikord nimetatud küladeks, mõnikord mitte. Nii oli Kärde mõisa Aruküla, Jõgeva Egliko ja Aruküla, Torma Tealamaa, Laiuse Mäealuse puhul. 1688. a. revisjoni materjalides on mainitud Ugle, Kemba ja Rehesaare talude grupid, kuid külaks pole neid selles revisjonis nimetatud. 1738., 1744. ja 1758. a. adramaarevisjonides on nad aga märgitud küladena, ehkki esimeses neist oli revisjoni ajal vaid kaks, teises üks

talude. Hiljem XIX sajandi alguse maamõõtmiste andmetel sellised külad mainimist ei leidnud.

1866. aasta mõisate ankeedis märgitakse, et küllaks loetakse talude kompleksi, mille maade puhul esines üleribasus. Sel juhul üksiktalude küllaks ei loetud, kuid kahetaluline grupp loeti küllaks, kuna siis esines üleribasus. Küllaks nimetati ka sellist talude gruppi, kus leidis kaks talude rühma, millest kumbki oli kujunenud ühe talu jagunemise teel. Sel juhul ei olnud neil ei kompaktset talude paiknemist ega ka ühtset territooriumi. Sellisteks külladeks olid Kõlluste ja Kossa. Kõlluste küllaks paiknesid koos kahe Täksi talu maad ja neist eraldi kahe Kangro talu maad. Seega oli küllaks kaks teineteisest eraldatud maa-ala, mille piires kahe talu kõlvikud koosnesid nööriimaadest. Isegi nende talude hooned ei asunud lähestikku, vaid kahekaupa eraldatult. Kaitsemõisa küllaks oli kaks üksiktalude ja veel kaks talu, mis kujunesid ühe talu jagunemise teel/61/. Küllaks nimetati sageli ka suuremat hajakalude gruppi. Näiteks Vaimastvere mõisa Almi järve küllaks kuulusid eranditult hajatalud. Saadjärve mõisa Metsküllaks leidis vaid hajatalusid. Hingeloendites on Saadjärve mõisa hajatalud jagatud Sepaküla, Murro ja Kõduküla vahel. Kuna tegemist oli üksteisest üsna kaugel asunud hajataludega, siis ei kasutatud neid küllanimesid mitte alati, mõnikord loeti neid hajataludeks, mõnikord loeti neid hajataludeks, mõnikord märgiti naaberküla koosseisu. Kindlate printsiipide puudumisele osutab järgmine näide. 1688. a. revisjoni ajal olid Vedu mõisas hajatalud Metsa ja Laane. 1721. aastal olid nad kirjas Toolamaa külla all, 1723. a. olid need kaks ja lisaks veel üks tühjenenud talu nimetatud Metsküllaks /62/. XIX sajandi alguse maamõõtmise puhul on need kaks mainitud üksiktalude kirjas Metsküllana/63/.

Tavaline oli olukord, kui külla läheduses paiknenud hajatalud või väiksema külla talud loeti vanema ja suurema külla koosseisu kuuluvateks. Övanurme külla all oli XIX sajandi alguse maamõõtmise andmetel kirjas hajatalud Kütü ja Andimetsa, Igavere all kaks Engvilla ja Sadala all 2 Raja talu.

Revisjonides olid hajatalud üldiselt halvasti vaadatud. 1680-ndate aastate kaartidel ja kaardikirjeldustes on eraldi hajataludena märgitud vaadeldud 17 mõisa territooriumil 75 talu (15,8 % taludest). Kui siia arvata veel talud, mis asusid külla territooriumil, kuid mille kõlvikud paiknesid eraldi, siis saame hajatalude arvuks 93 (19,6 %). Revisjoni andmetel oli vaadeldavates mõisades vaid 46 hajatalu (9,5 % kõigist taludest). Ka hingeloendites on külladesse kuulunud talude ja hajatalude vahel halvasti vahet tehtud. Hingeloendi järgi moodustasid hajatalud vaid 2,7 % kõigist taludest, maamõõtmiste andmetel 14,1 %. Viimast arvu on siiski võimalik veel täpsustada. Nimelt on siin arvestatud vaid neid talusid, mida on allikas otseselt nimetatud hajataludeks (*Streugesinde*), need talud asusid teistest harilikult täiesti eraldatult metsade

keskel. Traditsiooni järgi loeti küla territooriumil asunud hajatalud küla koosseisu. Nii ongi maamõõtmiste andmetes paljudel juhtudel külade all kirjas talud, mille kõik kõlvikud paiknesid küla teiste talude omadest eraldatult. Vaadeldaval ajal valitses üleribasus, talude kõlvikud ei moodustanud terviklikku krunti, vaid asusid nöörijaade, ribade või lappidena laiali küla territooriumil. Selliseid eraldi krundiga talusid leidsid külade servaaladel. Kui arvata ka sellised talud hajatalude hulka, ilmneb, et hajatalud moodustasid maamõõtmiste andmetel 23,3 % taludest. See protsent on veelgi suurem, kui arvata siia alla ka väikeste kahetaluliste külade talud (traditsiooniliselt oli külas vähemalt kolm talu). Seega vahe hingeloendi ja maamõõtmiste andmete vahel on selles osas väga suur. Ilmselt on vajalik ka selline maamõõtmiste andmete korrigeerimine arvestades talude jaotust mitte selle järgi, kuidas nad on maamõõtmiste materjalides grupeeritud, vaid nende kõlvikute paiknemise järgi.

Kokkuvõtteks tuleb nentida, et allikad, millest võib leida andmeid XVII - XIX sajandil olemasolnud külade ja talude kohta, on erineva usaldusväärsusega. Sellest aspektist pole revisjonide (poola ja rootsi revisjonid, adramaarevisjonid, hingeloendid) usaldusväärsus sageli kuigi kõrge ja ainult nende põhjal külade suuruse ja talude arvu üle otsustades oneksimisvõimalused väga suured. Revisjonidest on välja jäänud nii külasid kui ka talusid. Üks ja seesama talu võib olla eri allikates kirja pandud kord eraldi külana, kord hajataluna, kord on märgitud naaberküla koosseisu. Seevastu maamõõtmiste käigus saadud allikmaterjal on üsna täpne. Tegelikult olukorra kindlakstegemisel on suur abi kaartidest ja vastavatest maamõõtmiste andmetest. Enne revisjonide (just hingeloendite) andmete kasutamist on vaja nende abil talude ja külade kohta käivaid andmeid täpsustada.

Tabel 1

Talude arv Vooremaa külates XIX sajandi algul*

		Maamõististe ja kaartide andmete alusel					1816. a. või 1826. a. hingeloendi alusel						
Mõis Küla	talude jagunemine sõltuvalt nende kõlvikute asendist			teiste talude kõlvikute suhtes		mõld-ri-ja kõrt-siko-had	vaba-diku-kohad	talud külas		hajatalud		mõld-ri-ja kõrt-siko-had	vaba-diku-kohad
	koos		arv	eraldi				arv	neist pool-meestega	arv	neist pool-meestega		
	neist jagunenud			neist jagunenud									
	arv			arv									
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
Laiuse khk.													
Vaimastvere m.													
Endla	14		2				19						
Kõola	14						15	1					
Päde	11		1				12		1				
Rohe	7						6						
Tirma	9						14						
Villakvere	6						13		1		1		
hajali			18										
kokku	61		21				79	1	2		1		
Jõgeva m.													
Ellakvere	10		2				12				2	1	
Eristvere	14	4					20						
Jõgeva	11		5				13						

* ENSV RAKA F. 567. N. 2. Sü. I-58. 146-192, 268-288, 453-475. F. 1865. N. 2. Sü. 32-44. 56-58, 127-129, 163-167. Läti NSV RAKA. F. 186. N. 3. Sü. 108, 117, 122, 359, 363.

Tabel 1 järg

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Kõssina		5		1				7					
Mõisamaa		6		6	3			12					
Painküla		17	1	2				20					
Võidivere		9						9					
hajali													
kokku		72	5	16	3			93				2	1
Kivijärve m.													
Kaude		5						5					
Kivijärve		24						16	7				
Lemuvere		5						5					
Teilma		4						4					
hajali				4						4			
kokku		38		4				30	7	4			
Kärde m.													
Kemba		2		2				3				2	
Oonurme		2						3					
Paduvere		6		1				7					
kokku		10		3				13				2	
Laiuse m.													
Alavere		7		2									
Iravere		12											
Kantküla		16											
Kasevere		3											
Lõpe		10	2	2									
Palupere		12											
Raadivere		7											
Sootaga		19											

Tabel 1 järg

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Vilina		9		1									
kokku		95	2	5				97					
Laius-Tähkvere m.													
Kodismaa		13											
Koimula		13											
Lullikatku		11											
Näduvere		9											
Okatku		12		1									
Pedasi		15											
Sadala		10		2									
Tuimõisa		10											
hajali				10									
kokku		93		13				106					
Leedi m.													
Leedi		12				1		10					
Mõisamaa		4						4				1	
kokku		16				1		14				1	
Reastvere m.													
Kirivere		8	5					14					
Reastvere		6	1					7					
kokku		14	6					21					
Ripuka m.													
Ningu		7											
kokku		7						8					
Maarja-Magdaleena khk.													
Alliku m.													

Tabel 1 järg

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Alliku								28				1	
Assikvere		19						19					
hajali				29									
kokku		19		29				47				1	
Jõe m.													
Mäkaste		2		6									
Nava		6				1							
Veaküla		6	2										
kokku		14	2	6		1		24	2			1	
Kaiavere m.													
Kaiavere		4		4									
Kaitsemõisa		2		12									
Kõrenduse		9				1							
Pataste		14											
hajali				12									
kokku		29		28		1		57					52
Kudina m.													
Aruküla		4						4				1	
Kassema		9	1					13					
Kulmuvere		3						3					2
Maardla		14	2					16					
Nava		7	1	4		1		15				2	2
Nolga		3	1										
Süvalepa		10						11					
Vaidavere		11	1					17					
Virtsa		3		3									

Tabel 1 järg

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Ülesoo		2											
hajali				3						9			
kokku		66	6	10		1		79		9		3	4
Saare m.													
Alnavere		7						8					
Kirtsu		4						4					
Kosse		2		2									
Mäetaga		3		6									
Nautrasi		4						17					
Odivere		4		3				17					
Ruskavere		9		5				16					
Toljase		5		5				7					
Vassevere		9						23					
hajali				17									
kokku		47		38				92					
Vara m.													
Kusma		4											
Sookalduse		3		5									
Vara		16		10									
kokku		23		15				38					
Palamuse khk.													
Imukvere m.													
Varbevere		16						15					1
kokku		16						15					1
Kaarepere m.													
Aruküla		13		1									
Järvepera		6											

Tabel 1 järg

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Mõisamaa		5											
Patjala		13		1	2								
kokku		37		2	2			48					
Kassinurme m.													
Kassinurme		18						18					
kokku		18						18					
Kuremaa m.													
Kõduküla		8						8					3
Palamuse		8				1		7				1	
Ronivere		6						6					3
Soomevere		7						7					
Toovere		11						10					4
Änküla		14						14					1
kokku		54				1		52				1	11
Luu m.													
Eerikvere		8											
Ehaveri		4											
Kilbavere		4											
Mõisamaa		6											
Raaduvere		8		2									
hajali				4									
kokku		30		6				43					
Roela m.													
Kallivere		9											
Levala		11	2										
Mägise		3		2									

Tabel 1 järg

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Rohkuse		6	1										
Sirguvere		8	2										
Tuulavere		14											
Vassovere		8											
Veia		5	1										
hajali				2									
kokku		64	6	4				73	1				
Torma khk.													
Kõnnu m.													
Kõnnu		10						10					
hajali				12						12			
kokku		10		12				10		12			
Rääbise m.													
Ojataga		9											
hajali				9									
kokku		9		9				18					
Tarakvere m.													
Onodovere		12											
hajali				16	2								
kokku		12		16	2			30					
Torma m.													
Kiisa		8											
Lilastvere		6											
Torma		21											
hajali				4									
kokku		35		4				39	1				

Tabel 1 järg

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Tõikvere m.													
Sätsuveri		15						14					
Tõikvere		6						7					
kokku		21						21					
Vaiatu m.													
Koimula		4						4					
Vaiatu		7						22					
Võidivere		9											
hajali				5									
kokku		20		5				26					
Aksi khk.													
Elistvere m.													
Alajõe		5											
Igavere		26		8									
Raigastvere		22											
Sudiste		5		1									
Välgi		3											
Õvanurme		10		3									
hajali				8									
kokku		71		20				89					
Kukulinna m.													
Matra		7											
kokku		7						4					
Kärevere m.													
hajali				19	2			20					12
kokku				19	2			20					12

Tabel 1 järg

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Kärkna m.													
Lähte		12						12					
Pupastvere		15						25					
Õvi		8		6				18					
hajali				6									
kokku		35		12				55					
Maramaa m.													
Erala		7	4										
Võibla		7	2										
hajali				5	2								
kokku		14	6	5	2			30					6
Mäe m.													
Kärksi		7						7					
kokku		7						7					
Saadjärve m.													
Pirusi		7		13				7					
Praaklimaa		5						5					
Valma		5		2				13					
hajali				6					11				18
kokku		17		21				25	11				18
Sootaga m.													
Alevi				3				4					1
Palmikvere		5						5					
Puhtaleiva		7		1				6					
Põltsamaa		10						10					
Viidike		8		3				10					

Tabel 1 järg

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Väägvere		12		2				12					
Väänikvere		4		2				5					
kokku		46		11				52					1
Tabivere m.													
Tabivere		10											
hajali				14	1								
kokku		10		14	1			29					
Vedu m.													
Karivere		7											
Kikivere		3											
Metsküla		2											
Toolamaa		4		1									
Üleküla		3		1									
kokku		19		2				22					
Visusi m.													
Kassivere		4											
Mullavere		6											
Mõisamaa		4											
Udriku		5				1							
Visusi		17											
hajali				7									
kokku		36		7		1		60					1
Äksi pastoraat													
hajali				5						6			
kokku				5						6			

Kasutatud allikad ja kirjandus

1. Polnische Akten / Hrsg. O. Roslavlev. - München, 1970. - Bd. 1. 1582 - 1591. - (Hefte zur Landeskunde Estlands; Heft 5).
2. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym: Inflanty / Wyd. J. Jakubowski, J. Kordzikowski. - Warszawa, 1915. - T. 13.
3. Die Revision Livlands 1601: Estnisches Siedlungsgebiet / Hrsg. O. Roslavlev. - München, 1967. - (Hefte zur Landeskunde Estlands; Heft 3).
4. Das Dorpater Land 1624/27 / Hrsg. O. Roslavlev. - München, 1965. - (Hefte zur Landeskunde Estlands; Heft 1).
5. Die Revision Livlands 1638: Estnisches Siedlungsgebiet / Hrsg. O. Roslavlev. - München, 1967. - (Hefte zur Landeskunde Estlands; Heft 4).
6. Riksarkivet. Österjörprovinsernas Jordrevisionshandling. - Vol. 37.
7. NSVL VARKA F. 274. - Nim. 1. - Sü. 171, 174, 200, 210, 238.
8. ENSV RAKA F. 1865. - Nim. 2. - Sü. 32 - 44, 56 - 58, 127 - 129, 163 - 167.
9. ENSV RAKA F. 308. - Nim. 2. - Sü. 16, 17.
10. ENSV RAKA F. 2027. - Nim. 3. - Sü. 39-e, 41-a, 42-a.
11. ENSV RAKA F. 567. - Nim. 2. - Sü. 1 - 58, 146 - 192, 268 - 288, 453 - 475, Läti NSV RAKA F. 186. - Nim. 3. - Sü. 108, 117, 122, 359, 363.
12. ENSV RAKA F. 2072, 2381, 3724.
13. ENSV RAKA F. 3724. - Nim. 1. - Sü. 845, 846, 851, 852, 895 - 897, 900, 908, 909, 925, 926, 931, 932; - Nim. 2. - Sü. 1, 4, 7, 8, 15, 17.
14. ENSV RAKA F. 3141, 3142, 3206, 3208, 3215, 3217, 3219, 3223, 3225, 3267, 3280, 3285, 3293, 3307, 3508.
15. Samas-F. 1427. - Nim. 1. - Sü. 177, 181, 184, 186. Vt.: Rosenberg T. Lõuna-Eesti mõisate üleminekust palgatööjõu kasutamisele 1866. a. ringküsitlese andmeil // ENSV TA Toim.: Ühiskonnateadused. - 1976. - Nr. 3. - Lk. 260 - 262.
16. ENSV RAKA. F. 2381.
17. Тарвел Э. Фольварк, пан и подданный. - Таллин, 1964.
18. Ligi H. Talupoegade koormised Eestis 13 sajandist 19. sajandi alguseni. - Tln., 1968.
19. Vahstre S. Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil: Ajaloolis-demograafilise uurimus. - Tln., 1973.

20. Ligi H. Talupoegade koormised Eestis. - Lk. 124.
21. Тарвел Э. Фольварк, пан и подданный. - С. 140 - 147.
22. VARKA F. 274. - Nim. 1. - Sü. 174. - Lk. 435p.
23. Samas. - Sü. 200. - Lk. 878p, - Sü. 211. - Lk. 43p; Sü. 239. - Lk. 63 p.
24. Samas. - Sü. 200. - Lk. 878 p.
25. Samas. - Sü. 211. - Lk. 43 p.
26. Samas. - Sü. 239. - Lk. 154 p.
27. Лиги Х. Лифляндский крестьянский закон и феодальные повинности крестьян // ENSV TA Toim.: Ühiskonnateadused. - 1966. - Nr. 4. - Lk. 388.
28. ENSV RAKA F. 567. - Nim. 2. - Sü. 45, 57, 158; F. 1865. - Nim. 2. - Sü. 33/3, 164/7, 165/3.
29. Vt.: Linnus J. Põhja-Eesti talupoegade lisanimedest 18. sajandil // Emakeele Seltsi Aastaraamat 17. - 1971. - Lk. 207 - 228.
30. ENSV RAKA F. 567. - Nim. 1. - Sü. 84. - Lk. 2.
31. Samas. - F. 2418. - Nim. 1. - Sü. 51. - Lk. 12.
32. Samas. - F. 1865. - Nim. 2. - Sü. 165/2, 166/9, 167/9.
33. Samas. - Sü. 166/6, 167/6.
34. Samas. - Sü. 58/2, 58/8.
35. Samas. - F. 1865. - Nim. 2. - Sü. 58/11.
36. Samas. - F. 1389. - Nim. 2. - Sü. 158.
37. Samas. - Nim. 1. - Sü. 139/6.
38. Samas. - F. 1865. - Nim. 2. - Sü. 58/8.
39. Samas. - F. 1389. - Nim. 1. - Sü. 139/4.
40. Samas. - F. 1811. - Nim. 1. - Sü. 1.
41. Samas. - F. 1865. - Nim. 2. - Sü. 58/12.
42. Samas. - Sü. 38/15.
43. Lätti NSV RAKA. - F. 186. - Nim. 3. - Sü. 359.
44. ENSV RAKA F. 2434. - Nim. 2. - Sü. 2.
45. Samas. - F. 1865. - Nim. 2. - Sü. 39/4.
46. Lätti NSV RAKA F. 186. - Nim. 3. - Sü. 122.
47. ENSV RAKA F. 1427. - Nim. 1. - Sü. 42/203, 43/203, 47/210, 50/213.
48. Troska G. Läänemaa külad XX sajandi 20-ndate aastateni // Eesti Loodus. - 1984. - Nr. 10. - Lk. 674.
49. VARKA F. 274. - Nim. 1. - Sü. 171. - Lk. 452 - 453, Sü. 200. - Lk. 875 - 876.
50. Samas. - Sü. 174. - Lk. 437 - 438.
51. Samas. - Sü. 171. - Lk. 525 - 526, Sü. 174. - Lk. 449 - 450.
52. Samas. - Sü. 238. - Lk. 233 - 236.
53. Samas. - Sü. 171. - Lk. 430 - 432, Sü. 174. - Lk. 420 - 421.
54. Samas. - Sü. 171. - Lk. 452 - 454.
55. Samas. - Sü. 174. - Lk. 438 - 439.
56. ENSV RAKA F. 567. - Nim. 2. - Sü. 31, 32.
57. Hupel A.W. Topographische Nachrichten von Lief. - und Ehstland. - Riga, 1774. - Bd. 1. - Lk. 557.

58. Ligi H. Eestimaa talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558 - 1561). - Tln., 1961. - Lk. 89.
59. VARKA F. 274. - Nim. 1. - Sü. 200. - Lk. 578 - 579; Sü. 210. - Lk. 654 - 655.
60. ENSV RAKA F. 1865. - Nim. 2. - Sü. 56/23, 57/5, 58/5.
61. Samas. - F. 567. - Nim. 2. - Sü. 282.
62. VARKA F. 274. - Nim. 1. - Sü. 171. - Lk. 575 - 576, Sü. 174. - Lk. 548 - 549.
63. ENSV RAKA F. 567. - Nim. 2. - Sü. 31 - 32.

VE NE KROONUASUTUSED LÄÄNEMEREPROVINTSIDES 1721 - 1783 JA NENDE MATERJALID

Mati Laur

Erinevalt rüütelkondade ja linnade omavalitsusest on Vene keskvalitsusele XVIII saj. Baltikumis pööratud ajalookirjanduses sootuks vähem tähelepanu /1/. Üldriiklike joonte põimimine kohalike eripäradega kujundasid kroonuasutuste süsteemi Läänemereprovintsidest küllaltki keeruliseks. Impeeriumi bürokraatiaaparaat oli juba XVIII saj. keskpaigaks omandanud sellise ulatuse, millest täieliku ülevaate saamine seab uurija tõsise katsumuse ette. Seetõttu ei saa ka alljärgnev käsitus pretendeerida kõigiti ammendavale ülevaatele, vaid puudutab üksnes kroonuasutuste põhilist osa. Täielikult on vaatluse alt välja jäänud asehalduskorra-aegne (1783-1796) valitsemissüsteem.

Balti kubermangude kroonuasutuste struktuur loodi põhijoontes 1725. ja 1728. a. ukaasidega, mis määrasid kindlaks kroonuasutuste koosseisud ja ametnike palgad /2/. Kroonuasutuste funktsioonideks olid Läänemereprovintsidest:

1) administratiivne juhtimine - keskvalitsuse korralduste edastamine ja nende täitmise organiseerimine ja kontroll;

2) riigitulude laekumise jälgimine - maksude arvestamine ja kogumine, järelevalve kroonumõisate valitsemise üle;

3) riigikaitse ja avaliku korra tagamine - sõjavägede majutamine ja toiduainete ning furaažiga varustamine, valmisolek võimalike klassirahutuste mahasurumiseks, võitlus kuritegevusega.

Erinevalt sisekubermangudest tegutsesid Läänemereprovintsidest kroonuasutuste kõrval rüütelkondade ja linnade omavalitsusasutused. Baltisaksa ajalookirjanduses on rüütelkondade ja linnade omavalitsusasutuste tähtsust ja suhtelist iseseisvust haldusküsimustes sageli ülehinnatud. Balti kubermangude valitsemiskorralduses täitsid omavalitsusasutused ikkagi kroonuvalitsust abistavat funktsiooni, tegutsedes kohalike võimude suunamise ja kontrolli all. Küll aga omandasid seisusliku omavalitsuse asutused olulist tähtsust kohtuvõimuna. Kuigi ka kubermanguvalitsus osales kohtuasjade algatamises, lahendas lihtsamaid tsiviilasju ning kinnitas seisuslike kohtuasutuste otsused, täitsid praktilist õigusemõistmise ülesannet Läänemereprovintsidest ikkagi omavalitsusasutused.

Kogu kroonuametkonna eesotsas seisis nii Tallinna kui Riia kubermangus kindralkuberner. Balti kindralkubernere loeti Vene impeeriumi kõige tähtsamate ametnike hulka. Erakordselt laialdased volitused, mida kindralkubernerid omasid, tegid nendest mõjukad poliitika-tegelased, kes andsid olulise panuse Vene tsarismi Balti-poliitika kujundamisele.

XVIII sajandi Balti kindralkuberneride hulgas kohaliku päritoluga administraatoreid reeglina ei leidu. Erandiks on Koluvere parun ja maanõunik Friedrich Löwen, kes seisis Eestimaa kroonuametkonna eesotsas aastail 1730 - 1736, kandes ka vaid kubeneri tiitlit. Põhjasõja ajal ja vahetult järgnevatel aastatel määras keskvalitsus kindralkubernerideks Baltikumi vene võimukandjad: Eestimaale Aleksander Menšikov (kuni 1719) ja Fjodor Apraksini (1719 - 1728), Liivimaale Pjotr Golitsõni (kuni 1719), Anikita Repnini (1719 - 1726) ja Grigori Tšernõševi (1726 - 1729). Edaspidi saavad venelased kindralkubeneri kohti vaid episoodiliselt: Platon Mussin-Puškin Eestimaal aastatel 1736 - 1738 ning Vladimir Dolgoruki Liivimaal aastatel 1751 - 1761. Viimane oli ühtaegu aastail 1753 - 1758 ka Eestimaa kindralkuberneriks. Valdavalt jäid Balti kindralkuberneride kohti täitma Venemaa teenistusse astunud välismaalased. Nii valitsesid Eestimaad rootsi päritoluga Otto Gustav Douglas (1738 - 1740), taani päritoluga Waldemar Löwendahl (1740 - 1743) ning Holsteini prints Peter August Holstein-Beck (1743 - 1753, 1758 - 1775). Liivimaa eesotsas seisisid kaks iiri päritoluga kindralkubeneri - Peter Lacy (1730 - 1751) ja Georg Browne (1762 - 1792; alates 1775. a. ka Eestimaa kindralkuberner). Viimati nimetatute puhul pole märkimisväärtne mitte ainult tavalult pikk tegetsemisaeg siinse kõrgeima administraatorina, vaid ka üllatavalt kõrge iga: Georg Browne suri ametipostil 94-aastasena.

Erinevalt sisekubermangudest kuulus kindralkuberneride volituste hulka Baltikumis ka seaduste tõlgendamine, kuna mitte kõik keskvoimu korraldused ei tulnud Balti kubermangudes avalikustada. Patentidega publitseeritavate ukaaside valiku aluseks said Läänemereprovintsidele konfirmeeritud eesõigused ja privileegid. Üldriiklikud seadused, mis olid balti erikorraga vastuolus, Läänemereprovintside avalikustamisele ja seega ka täitmisele ei kuulunud. Alles Katariina II valitsusajal muutus senine valitsemispraktika: Balti provintside privileegide kärpimine toimus just nende eesõiguste arvel, mis sattusid üldriiklike huvide ja poliitikaga vastuollu.

Kindralkubeneri kohta Baltikumis loeti prestiižikaks ametiks ning siia määratud kõrgetel võimukandjatel tuli sageli jätkata tegelemist üldriiklike ülesannetega, mistõttu kohalike jooksvate administratiiv-asjade ajamiseks sageli võimalustki ei jäänud. Seepärast omandasid tegeliku ülemvõimu Läänemereprovintside kroonuasutustes ikkagi baltisakslased. Kingituste ja muu meeleheaga suudeti ka kõige enam keskvoimu taotlu-

si järgivaid tippadministraatoreid kohaliku aadelkonna huvisid arvestama panna.

Kroonuametkonna kõrgema astme - kubermanguvalitsuse moodustasid kindralkuberner (kuberner) kõrval veel viitsekuberner, kelle ametikoht nii Eesti- kui Liivimaal seisis küll enamasti täitmata, ning kaks kubermanguvalitsuse nõunikku, kes nimetati ametisse kohaliku aadli esindajatest. Kõik nimetatud ametnikud pärinesid eranditult aadlike hulgast ning määrati-kinnitati ametisse monarhi ja keskvalitsuse poolt. Väärrib märkimist, et Riia kubermanguvalitsuse nõunikud omasid salanõuniku auastet, olles seega tervelt nelja tsiviilauastme võrra kõrgemal Eestimaa ametikaaslastest. Kõrgem oli ka nende aastateenistus - tavalise 600 rubla asemel 1000 rubla /3/.

Kroonu sissetulekute laekumise jälgimisega tegeles Riia kubermangus kolm tulundusametit e. ökonoomiat - peaökonoomia Riias ning ökonoomiad Tartus ja Kuressaares. Ametkonna eesotsas seisis peaökonoomiadiraktor, kelle amet oli küllaltki töömahukas, kuid väga hea teenistusega - 1000 rubla aastas /4/. Peaökonoomiadiraktori ülesandeks oli kogu tulundusametkonna töö järelevalve, maarevisjonide juhtimine, koloniseerimisküsimuste lahendamine, mis ühtekokku nõudis kindralkuberner Browne'i sõnul "valvsat ja lakkamatut tööd" /5/.

Kõigi kolme tulundusameti ülesannete hulka kuulus kroonumõisate majandamise jälgimine, sealhulgas ka talupoegade poolt kroonurentnikele esitatud kaebuste lahendamine. Iga ökonoomia juures olid ametis kameriir ja rentmeister, lisaks veel eraldi rentmeister Pärnus. Kameriiride ülesandeks oli kroonutulude väljaarvestamine "hea seistes, et sissetulekuid vähimalgi määral ei kärbitaks, vaid et need võimalust mööda ikka suurendatud saaksid, samuti et kõik maksud ikka keiserlikku kassasse jõuaksid" /6/. Rentmeisteri kohustuseks oli maksude sissenõudmine. Et vältida kroonu vara omastamist, pidi rentmeister end mõne mõisniku käendusele andma, kelle mõis tagatisena kroonule panditi /7/. Riias oli ametisse seatud veel ülem- ehk kubermangukameriir, kes pidas arvestust kogu kubermangu sissetulekute ja väljaminekute üle.

Tallinna kubermangus, mis oli territooriumilt väiksem ja kus kroonumõisaid asus suhteliselt vähem kui naaber-kubermangus, oli ametisse seatud vaid üks kameriir ja rentmeister. Aastatel 1758 - 1763 olid mõlemad ametid koguni ühe mehe - Hermann Bluhmi käes, vaatamata sellele, et "Bluhm koostab ise arved ja ise need ka kontrollib ... tema tegevust ei kontrolli aga keegi" /8/. 1763. a. novembris otsustas Senat siiski kameriiri ja rentmeisteri kohad eraldada /9/. Lisaks ülalnimetatud ametitele tegelesid riigitulude laekumise jälgimisega Balti kubermangudes veel lossivahid Tallinnas ja Riias ning kolm rekognitsiooniinspektorit Liivimaal /10/.

Läänemere sadamalinnades Riias, Tallinnas, Narvas, Pärnus ja Kuressaares asunud tolliteenistuse eesotsas

seisis Riia üleminspektor, kellele allusid litsentsijärelevaatajad kohtadel. Kuni 1765. aastani tegutses tollikontor ka Tartus /11/.

Tolliametnikud näivad kubermangu võimudest suhteliselt vähe sõltuvat. Kui Tallinna tollikontoris teeninud major Adamovitš sattus kohalike võimudega tülli pagenud talupoegadele passide väljakirjutamise pärast, väitis tolliametnik, et "kindralkuberneri käsud ega keelud talle ei loe" /12/. Kindralkuberneri solvamise pärast andis Senat Bogdan Adamovitši siiski kohtu alla /13/.

Sõjavägede majutamise ja varustamise organiseerimiseks ning väeosade liikumise juhatamiseks olid igas maakonnas ametis kreisikomissarid. Väikese teenistuse tõttu (120 - 150 rubla aastas) polnud see amet eriti populaarne ning koht jäi sageli täitmata /14/. Tavaliselt nimetati kreisikomissariks mõni kohalik mõisnik.

Järelevalvefunktsioone täitsid Balti kubermangudes fiskaalid. Nende ülesandeks oli jälgida õiguskorraldust kinnipidamist ning vajaduse korral teatada üleastumistest keskvalitsusele. Nagu kameriirid, rentmeistrid, lossivahid ja rekognitsiooniinspektorid kuulusid ka fiskaalid kroonuametkonna keskkihi hulka, kes kinnitati ametisse küll keskvalitsuse poolt, kuid komplekteeriti enamasti kodanikuseisusest inimestega. Seetõttu kujunesid valitsemispraktikas fiskaalide võimupiirid hoopis ahtamaks, kui seda võimaldasid nende juriidilised volitused, ning piirdusid enam formaalsete kohustustega: jälgida kroonumõisate rendikorraldust, osaleda maarevisjonidel ning kroonu- ja kirikumõisate piirajamistel, üle vaadata riikliku huviga seotud kohtuasju jmt. /15/. Juriidilise hariduse oli enamik fiskaalidest saanud Saksamaa ülikoolides /16/. Tallinna kindralkubermangus lasus kogu järelevalve fiskuse komissaril. Riia kubermangus tegutsesid lisaks ülemfiskaalile ka kreisifiskaalid.

Fiskaalide ja kameriiride keskmiseks aastateenistuseks oli 200 - 300 rubla, rentmeistritel 150 - 250 rubla, ülemtollinspektor teenis 500 rubla, litsentsijärelevaatajad 225 rubla, rekognitsiooniinspektorid 400 rubla ja lossivahid 125 rubla aastas /17/.

Kroonuametkonna alama astme moodustasid kantseleitteenistujad: sekretärid, tõlgid, arhiivaarid, raamatupidajad, notarid ja kirjutajad. Oma asjaajajad olid kubermanguvalitsustel, tulundusametitel ja tolliasutustel. Nii kuulus Riia kubermanguvalitsuse kantselei vene ekspeditsiooni 2 tõlki ja 6 kirjutajat, saksa ekspeditsiooni arhivaar, 2 raamatupidajat ja 2 kirjutajat /18/. Tallinna kubermanguvalitsuse kantselei koosseis oli väikesearvulisem, täiendavate ametikohtade loomisest aga Senat ülemäärastele kulutustele viidates keeldus /19/. Kantseleitteenistujad nimetati ametisse kindralkuberneri poolt keskvalitsuse formaalsel kinnitamisel. Nende palgad ulatusid 50 rublast (kirjutajad) 300 - 400 rublani (kubermanguvalitsuse sekretärid) aastas /20/.

Ametisse kinnitamiseks vajati kõrgematele ametikohtadele kindralkubernerit toetust, kesk- ja alamametnikele piisas ökonoomiadirektori soovitusel.

Ametisse nimetamisel eelistati kohaliku päritoluga teenistujaid /21/. 1760. aastatel hakati ametnike valimisel arvestama ka nende vene keele oskust. Senat pahandas korduvalt kubermangukantseleide teenistujate halva vene keele pärast: "Paljud tõlked on täiesti segased ja arusaamatud, mis põhjustab küsimuste lahendamisel viivitusi". /22/. Ametnikekandidaatide esitlemisel Senatile hakati nüüd nõudma ka nende vene keele oskuse äramärkimist ning sooviti, et kantseleiteenistujad püüdleksid täiusliku vene keele valdamise poole /23/.

Tavaline oli üleminek kroonuametitest rüütelkonna või linna omavalitsusametikohtadele ja vastupidi. 1764 valitakse Tartu ökonoomiasekretär Stegemann linna justitiitsbürgermeisteriks /24/. Võnnu linnasekretär Pegau aga nimetatakse samal aastal Võnnu kreisifiskaaliks /25/. 1765 nimetatakse Saaremaa kreisifiskaal Georg Friedrich v. Lingen Kuressaare linnasündikuks /26/.

Alljärgnevalt vaatleme kroonuasutuste materjale 1760.-ndatest aastatest, mil keskvalitsuse otsene sekumine Balti kubermangude valitsemisesse omandas eriti suure ulatuse /27/.

Põhiline osa kubermanguvalitsustele edastatavatest keskvoimu korraldustest lähtus Senatist. Enamus ukaasidest kujutasid üleriigilisi ettekirjutusi ja teateid, mis sageli kohalikke kubermanguvalitsusi otseselt ei puudutanudki. Konkreetseid korraldusi ainult Tallinna kubermanguvalitsusele sisaldas 1766. a. Tallinna saadetud 119 Senati ukaasist 36.

Senati departemangude ja allüksuste kaupa jagunesid nimetatud ukaasid järgnevalt: 1. departemangust, mis tegeles poliitiliste küsimustega, 54 (sealhulgas 5 ainult Tallinna kubermanguvalitsust puudutavat); 2. departemangust (kohtuapellatsioonid) 11 (0); 3. departemangust, mis tegeles autonoomsete äärealade ning teaduse ja tehnika küsimustega, 26 (19); 4. departemangust (sõjalised küsimused), 9 (2) ning 5. Moskvast asuvast administratiivasjadega tegelevast departemangust 5 (2) ukaasi. Senati 6. departemangust (Moskva kohtuapellatsioonid) ei saanud Tallinnasse 1766. aastal ühtegi ukaasi. 5 (0) ukaasi lähetati Senati piiriamiskantseleist, 4 (4) vaskrahade ekspeditsioonist, 4 (3) sunnitööekspeditsioonist ja 1 (1) heeroldmeistri kontorist /28/. Seega saabus peamine osa ukaasidest Senati 1. departemangust, Tallinna kubermanguvalitsusele mõeldud erikorraldustest aga 3. departemangust, mis tegeles spetsiaalselt Balti kubermangude valitsemisküsimustega.

Eraldi kirjavahetust pidasid kubermanguvalitsused Sõjakolleeiumi, Välisasjade kolleeiumi ning Liivi- ja Eestimaa asjade justiitskolleeiumiga. Teised kolleeiumid ja valitsusasutused pidid administratiivasjades kasutama Senati vahendust, omamata iseseisvat õigust kohalikele võimudele korraldusi ja ettekirjutusi teha.

Kõik Peterburist saabunud ukaasid olid venekeelsed, millest see osa, mis kuulus Balti kubermangudes täitmisele või teatavaksvõtmisele, tõlgiti kubermangukantsleides saksa keelde. Üle riigi laialisaadetud ukaasid olid trükitud, ainult kohalikule kubermanguvalitsusele mõeldud ukaasid aga käsitsi kirjutatud.

Peterburist Tallinna saabusid ukaasid keskmiselt 7 - 10 päeva jooksul. Ukaaside edasitoimetamise kiirus sõltus suuresti nende sisust ja korralduste pakilisusest. Teade Katariina II troonile astumisest jõudis Tallinna viitsekubernerile 29. juuni õhtul kell 9/29/, olles teel orienteeruvalt 30 tundi, mida võib lugeda tollase teabeteenistuse suurimaks võimalikuks kiiruseks. Seevastu Senati poolt 2. oktoobril 1762 vastu võetud ukaas teadete saamiseks "kurioossete" loomade ja lindude kohta jõudis Tallinnasse alles 27. oktoobril /30/. Peterburi ühendus Riiaga võis suurema vahe-maa tõttu olla aeganõudvam kui Tallinnaga.

Keskvalitsuse ukaaside alusel tehtud kubermanguvalitsuse korraldused publitseeriti saksakeelsetes patentides (Liivimaal) ja publikaatides (Eestimaal). 1740. aastani nimetati viimaseid enamasti plakatiteks (Placat), edaspidi valdavalt publikaatideks (Publicatum). Erandkorras trükiti talurahvale mõeldud korraldused ka eesti, läti ja rootsi keeles. Mõnel juhul avaldati Senati ukaas tervikuna saksa keelde tõlgituna. Peale keskvalitsuse korralduste tehti patenteid ja publikaatidega teatavaks rüütelkondade maapäevade otsused, mis selliselt vormistatuna omandasid seadusejõu. Patentide ja publikaatidega edastasid kubermanguvalitsused omapoolseid halduskorraldusi, samuti avaldasid kõige mitmesugusemaid teateid nii kroonu- kui omavalitsusasutustelt, aga ka üksikisikuilt. Teatati talupoegade pagemisest ja sõdurite deserteerumisest koos tagaotsitavate lühikese kirjeldusega, otsiti ka kadumaläinud hobuseid. Erandlikuks oli Tallinna kindralkuberneril 24. detsembri 1764. a. publikaat, milles teatatakse Härgla paruni Berend Uxküll v. Gildenbrandi kadumisest /31/. Aastas avaldas Tallinna kubermanguvalitsus keskel läbi 70 - 80, Riia kubermanguvalitsus 50 - 60 patenti ja publikaati. Viimase arvu aluseks on võetud kindralsuperintendent Sonntagi koostatud Liivimaa kubermanguvalitsuse patentide register /32/.

Tallinna kubermanguvalitsusele saadetud ukaasid on hoiul Eesti NSV Riiklikus Ajaloo Keskarchiivis (F. 3, n. I, s. 118 - 187). Samas säilitatakse ka Tallinna kubermanguvalitsuse plakateid ja publikaate (F. 3, n. I, s. 430 - 444). C.F.W. Goldmanni kogutud Riia kubermanguvalitsuse patentide kollektsioon asub TRÜ Teadusliku Raamatukogu *Estica* fondis.

Nii ukaaside kui ka patentide-publikaatide edasitoimetamine oli kõige otsesemalt seotud postikorraldusega. Seni kehtinud tava järgi seisid mõisale või pastoraadile määratud kirjad lähimas postijaamas, kuni mõõduv mõisnik, pastor või selleks volitatud isik need

kaasa võttis ja adessaadile kätte toimetas /33/. Sellise korralduse juures jäid patendid mitmeks nädalaks seisma, mõnikord jõudmatagi vajalikkude kihelkonda. Seejärel kehtestas Browne 9. juulil 1762 posti kindlaringlemiskorra. Iga kihelkond pidi nädalas kahel korral oma esindaja kindlaksmääratud päevadel postijaama või mõisasse saatma /34/. Nii sai Tarvastu kihelkond oma patendid kaks korda nädalas Peterhuri- Riia postiteel asuvas Kuigatsi postijaamast koos Paistu, Viljandi ja Suure-Jaani kihelkonna postiga. Paistu kihelkonna post saadi kätte Tarvastust, Viljandi oma Paistust ja Suure-Jaani oma Viljandist. Samasugused ettekirjutused tehti kõigi kihelkondade kohta /35/. Niisamuti tuli kihelkonnapiires kokku leppida, mis teed pidi patendid ühest mõisast teise liiguvad. Lõpuks pidi patent jõudma pastoraati, kus see kuulus aastaks ajaks säilitamisele. Need patendid, mida tuli järgnevatelgi aastatel kirikukantslist meeldetuletuseks ette lugeda, talletati alatiseks /36/.

Nagu Browne'i 6. märtsi 1768. a. patendist nähtub, polnud täielikku korda patentide ringluses ikkagi suudetud luua /37/. Postiteenistuse vajakajäämised on kõneaineks veel järgnevatelgi aastakümnetel.

Kirikukantslist pastori poolt ette loetuna jõudsid vaid osa patentidest ja publikaatidest talurahvani. 3. septembril 1770 teatas Browne, et paljud pastorid pole oma kohustusi täitnud, ning tegi teatavaks 5 patenti, mida kirikuõpetajad olid kohustatud perioodilisel rahvale ette lugema. Nendeks olid 1) Senati 4. veebruari 1765. a. ukaas, millega vastsündinute tapmise ärahoidmiseks asendati abieluvälise sugelu karistamine kiriku häbipingis istumise asemel rahatrahviga; 2) 3. juuni 1765. a. patent pagenud talupoegade ülesandmisest, mida tuli kantslist kuulutada neli korda aastas; 3) 18. mai 1762. a. patent metsatulekahjude ärahoidmisest ja kustutamisest, ettelugemiseks suvekuudel; 4) 6. novembri 1762. a. patent talurahva pulmakommetele tehtavatest piirangutest, ettelugemiseks sügiskuudel ja 5) Senati 9. augusti 1765. a. ukaas viina salajase väljaveo tõkestamiseks Liivimaalt sisekubermangudesse, mis kuulus ettelugemiseks neli korda aastas Tartu ja Võnnu (Cēsis) maakondades /38/. Selline oli haldusküsimuste ring, mille teatavakstegemist talurahvale kohalikud võimud kõige olulisemaks lugesid.

Tallinna ja Riia kubermanguvalitsuste tegevust võrreldes paistab silma kindralkuberner Browne'i tunduvalt suurem agarus haldusalases tegevuses. Kui eeltoodule lisada Browne'i juhtimisel väljatöötatud Tartu turukorraldus ning politseimäärustik Liivimaa väikelinnadele, patentidega avaldatud üksikasjaline abinõude süsteem pagenud talupoegade leidmiseks ja omanikele kätetoimetamiseks /39/ või siis korraldused joomarluse tõkestamiseks talurahva hulgas /40/, näeme, et Browne'i tegevus ühildus igati 1760. aastate Venemaa valgustatud absolutismile omase püüdlusega saavutada seaduslikkuse

tugevdamise ja ühiskondliku elu pisisajadeni reglementeerimise kaudu lahendus kujunenud sotsiaalsetele vastuoludele.

Samas pole põhjust arvata nagu oleksid Riia kubermanguvõimude tehtud jõupingutused Liivimaa olusid olulisel määral parandanud võrreldes Eestimaaga, kus kubermanguvalitsuse haldusalane tegevus jäi sootuks tagasihoidlikumaks. Nagu keskvalitsuse paljud ukaasid, nii jäid ka kindralkuberneride korraldused sageli paberile, mida põhjustas kohaliku võimuaparaadi suutmatus seaduslikkust tagada. Olukord Venemaa sisekubermangudes oli selles suhtes veelgi teravam kui Läänemereprovintsid, ajendades vene tsarismi 1775. a. kubermangureformi elluviimisele, millega kohalik valitsemisüsteem põhjalikult ümber korraldati.

Kasutatud allikad ja kirjandus

1. Amburger E. Geschichte des Behördenorganisation Russlands von Peter dem Grossen bis 1917. - Leiden, 1966; Eckardt J. Livland im achtzehnten Jahrhundert. - Leipzig, 1876; Wedel H. v. Die Estländische Ritterschaft vornehmlich zwischen 1710 und 1783. - Königsberg - Berlin, 1935.
2. Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. Собрание первое (= ПСЗ), № 4776, 5220.
3. Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarchiiv Tartus (= Eesti NSV RAKA), f. 3, n. 1, s. 162, l. 449.
4. Vanade Aktide Riiklik Keskarchiiv Moskvas (= VARKA), f. 16, s. 862, 3. osa, l. 404 p.
5. Samas. - L. 403.
6. Eesti NSV RAKA, f. 312, n. 1, s. 1.
7. Hupel A.W. Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland. - Riga, 1774. - Bd. 1. - S. 453.
8. Eesti NSV RAKA, f. 3, n. 1, s. 162, l. 59 p.
9. ПСЗ, № II973.
10. VARKA, f. 16, s. 862, 2. osa, l. 95 p., 96.
11. VARKA, f. 248, n. 143, l. 79.
12. Eesti NSV RAKA, f. 3, n. 1, s. 165, l. 229 - 229p.
13. Eesti NSV RAKA, f. 3, n. 1, s. 166, l. 48.
14. ПСЗ, № I2470.
15. Eesti NSV RAKA, f. 138, n. 1, s. 1; Eesti NSV RAKA, f. 995, n. 1, s. 189, l. 3 - 4; Hupel A.W., Bd. 1, S. 436.
16. Eckardt J. Livland im achtzehnten Jahrhundert. - S. 350.
17. ПСЗ, № 4776, 5220.
18. Енш Г.А. Из истории архивного дела в Латвии. - Рига, 1981. - С. 57.
19. Eesti NSV RAKA, f. 3, n. 1, s. 169, l. 316 - 316p.
20. ПСЗ, № 4776, 5220, I2704.
21. ПСЗ, № II973.
22. Eesti NSV RAKA, f. 3, n. 1, s. 163, l. 244.
23. ПСЗ, № I3376.
24. Läti NSV Riiklik Ajaloo Keskarchiiv Riias (= Läti NSV RAKA), f. 2715, n. 1, s. 65, l. 16.
25. Samas. - L. 12 - 12 p.
26. Samas. - L. 20.
27. Лаур М.Я. Управление Прибалтийскими губерниями в период "просвещенного абсолютизма" (1762 - 1769): Дис. ... канд. ист. наук. - Тарту, 1987. - С. 9.
28. Eesti NSV RAKA, f. 3, n. 1, s. 167.
29. Eesti NSV RAKA, f. 3, n. 1, s. 77, l. 509 p.
30. ПСЗ, № II699; Eesti NSV RAKA, f. 3, n. 1, s. 162, l. 437.
31. Eesti NSV RAKA, f. 3, n. 1, s. 436, l. 228.

32. Chronologisches Verzeichniß der Livländischen Gouvernements - Regierungs-Patente von 1710 bis 1822 nebst einer Rubricirung derselben nach den Gegenständen und einem alphabetischen Register von Dr. Karl Gottlob Sonntag. - Riga, 1823. (= Riia kindralkuberneri patendid.)
33. Selli E. Postijaamad riigi ja reisiija teenistuses. - Tln., 1976. - Lk. 94.
34. Riia kindralkuberneri patendid, nr. 1485.
35. Läti NSV RAKA, f. 2715, n. 3, s. 17, l. 12 p.
36. Riia kindralkuberneri patendid, nr. 1485.
37. Riia kindralkuberneri patendid, nr. 1747.
38. Riia kindralkuberneri patendid, nr. 1854.
39. Riia kindralkuberneri patendid, nr. 1627, 1673, 1707.
40. Riia kindralkuberneri patendid, nr. 1503, 1505.

UUSI MATERJALE J.PH.G. EWERSI TUNDMAÕPPIMISEKS

Lea Leppik, Malle Salupere

Johann Philipp Gustav Ewers sündis 14. juulil 1781 Westfaali talupojaperes, suri 8. novembril 1830 Tartus. Kõrghariduse omandas Göttingenis, kus õppis usuteadust siis aga huvitus ajaloo ja tuli 1803. a. pärast ülikooli lõpetamist Liivimaale maanõunik Richteri perekonda koduõpetajaks, eesmärgiga midagi ära teha tollal veel väheuuritud Vene ajaloo alal. 1810. aastast oli Tartu ülikooli ajaloo professoriks, 1818. a. valiti rektoriks ja on ainus rektor ülikooli ajaloos, keda on valitud 13 korda järjest. Ajal, mil impeeriumi teisi ülikooli tabas pimedusejüngrite laastav tegevus, viisid Ewersi hiilgav mõistus ja diplomaadivõimed Tartu *alma materi* Euroopa ülikoolide esiritta. Teadusmaailmas sai ta turuks normanni-teooria kriitikaga, töödega vanemast vene ajaloo ja mitmete publikatsioonidega, mis on kindlustanud talle jäädava koha saksa ja vene teatmeteostes ning historiograafia üldkäsitlustes.

G. Ewersile kuulub igati teenitult koht Tartu ülikooli suurkuju seas, kuid tema 150. surma-aastapäev (1980) jäi hoopis tähistamata ja 200. sünniaastapäeval (1981) ilmunud artikkel A. Traadilt /1/ on muidugi võrnatult vähem kui TÜ esimese rektori G.F. Parroti ja raamatukogu rajaja K.S. Morgensterni juubelite puhul toimunud teaduskonverentsid ja ilmunud kogumikud, kuigi tegemist on kahtlemata sama suurusjärku mehega. Ülikooli 3-kõitelises ajaloo on tema teeneist ülikooli ees räägitud rohkem möödaminnes, lühidalt iseloomustatud tegevust ajaloolasena ja veel lühemalt Ewersi publitsistlikku sekkumist Baltikumi talurahvaseaduste väljatöötamisse /2/. Sellel sekkumisel on peatunud J. Lotman /3/ ja J. Kahk /4/. Sellega eesti lugejale suunatud teave Ewersist piirdubki.

Käesolev artikkel baseerub 1987. a. TRÜ-s kaitsitud diplomitöö /5/, mille ajendiks oli soov alustada ülikooli 150-aastase võla kustutamist mehe mälestuse ees, kes ohverdas ülikoolile oma tervise ja teaduslikud plaanid ning suri ilmest ületöötamisest 49-aastasena. Muide, juba siis tehti ülevaate koostamine tema elust ja tegevusest ülesandeks K. Morgensternile, kes enam kui 20 aasta jooksul ei teinud selleks õieti eelöödkki /6/.

Autorite eesmärgiks oli eeskätt tutvustada rikkalikku ja seni uurijate poolt peaaegu kasutamata allikmaterjali, mis Ewersi tegevusest on säilinud Eesti ja Leningradi hoidlates. Kuigi tema isikliku arhiivi saa-

tus pole teada, on materjali palju ja artikli maht võimaldab seda vaid põgusalt iseloomustada. Ühtlasi on, erinevalt eelnevatest käsitlustest, kus vaadeldakse Ewersit kas teadlase või administraatorina, püütud näidata teda isiksusena. Parima võimaluse selleks annab kirjavahetus ja muud kaasaegsed mõtteavaldused, näiteks teoste eesõnad, istungite protokollid jne. Erakirjad selgitavad paljugi, mis ametliku asjaajamise ja teostega tutvumisel jääb "kaadri taha". Ei maksa aga unustada sedagi, et tollal polnud kirjavahetuse saladus kuigivõrd tagatud, ning et mitte tekitada enda või sõprade kohta kompromiteerivat materjali, usaldasid ettevaatlikumad paberile vaid seda, mida võinuks ka ära trükkida. Siit ka sagedased fraasid, eriti usalduslikus kirjavahetuses: "sellest räägime kohtumisel", "tahaksin Teiega sellest rääkida" jmt. Kirjad lubavad oluliselt täiendada ja korrigeerida seniseid teadmisi Ewersi teaduslikust ja rektoritegevusest, eriti teostamata kavatsuste osas.

Ewersi teadaoleva kirjavahetuse tähtsaima osa moodustavad kirjavahetus Peterburi akadeemiku Ph. Krugiga (1764 - 1844) ja Ewersi kirjad Liivimaa kindral-superintendent K.G. Sonntagile (1765 - 1827). Viimased asuvad Läti NSV RAKA-s. Tartu Kirjandusmuuseumis (KM) on kirjade fotokoopiaid /7/. Et kirjad pakuvad mitmekülgset huvi, on nad originaalkeeles ära toodud L. Leppiku diplomitöös lisas. Ewersi sõbrunes Sonntagiga ilmselt 1812 - 1813, mil Liivimaa ülemkonsistorium oli sõjapaos Tartus. Väga usalduslik kirjavahetus on kestnud 1825. aastani, fondis on 39 Ewersi kirja.

Kirjavahetus Ph. Krugiga vältas 1806. aastast Ewersi surmani. Ewersi kirju säilitatakse NSVL TA Arhiivi Leningradi osakonnas (TAAL) /8/, Krugi kirjade osalisi kontsepte Lääne-Berliinis. Mõne aasta eest hakkas St. Wolle seda korrespondentsi avaldama "Sotsialismimaade ajaloo aastaraamatus" /9/. Artikli kirjutamise ajaks 1988 a. oli avaldatud 44 kirja 203-st.

TAAL-s leidub teisigi Ewersi kirju Vene TA akadeemikutele, nagu Chr.D. Frähnile, F.P. Adelungile, A.F. Bõtškovile, I.F. Krusensternile, A. Lehrbergile /10/, kuid need on üksikud ja jäävad esialgu vaatlusest välja.

TRÜ Teadusliku Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas (TRÜ TR KHO) on hulk kirju professor K. Morgensternile aastatest 1805 - 1830 /11/, neist pikemad ja sisukamad on kirjad ajast enne ülikooli tööleasumist. Rektorina pidi Ewers Morgensternile saagi tolle tegematajätmissi meenutama. Võib-olla põhjustas see väikest vimma ja nii jäigi ülalmainitud biograafia koostamata. Teadusraamatukogus on veel kolm Ewersi kirja professor Ledebourile /12/ ja kaks kirja kuraator Klingerile /13/ ning väike kirjavahetus ülikooli arhitekti J.W. Krausega /14/. Ewersi kirjavahetus oma leivavanimete, maanõunik Richteri perekonnaga Väimelas on osaliselt säilinud ENSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis (RAKA) ja Leningradi Saltõkov-Štšedrini nimelise Riikliku Avaliku Raamatukogu käsikirjade osakonnas (RAR KO)

/15/. Need kirjad aitavad valgustada Väimela-perioodi ja Ewersi tegevust Moskvast, sealhulgas suhteid Karamziniga.

Materjali Ewersi professoritegevuse kohta pakuvad omaaegsete üliõpilaste loengukonspektid, mida on teada kolm: konspekt vene ajaloo loengutest 1813. a. kevadsemestril /16/, konspekt loengutsüklist "Euroopa statistika" 1824. a. kevadsemestril /17/ ning konspekt poliitika loengutest 1829. aastal /18/. Neist huvipakkuvaim on esimene, millel peatume allpool.

Muudest arhiivimaterjalidest on seni vähe kasutatud ülikooli nõukogu protokolle aastatest 1811 - 1829 /19/. Nende väärtus on eelkõige peale valmisotsuste ka arutluste käigu ja eriarvamuste väljatoomises. Et Ewersi seisukohad reaprofessorina läksid nõukogu omadest lahku üsna sageli, siis leiab siit tema kohta rohkesti materjali. Samad protokollid näitavad, et Ewers, pühendunud täielikult ülikoolile, oli rektorina vaieldamatult autoriteet. Varem nii sagedased vaidlused ja eriarvamused on peaaegu kadunud, nõukogu istungid on rahulikumad ja otsused üksmeelsemad. Vastuarvamustega esines ainsana tolleaegse ülikooli teine säravam isik - Ewersi kõrval G.F. Parrot.

ENSV RAKA materjalidest tuleb nimetada veel ülikooli kohtu toimikuid. Ewersi käega kirjutatud materjale leidub muidugi sadades kohtutoimikutes, kuid kolm puudutavad teda ennast ja sisaldavad ootamatult palju biograafilisi ja muus suhtes iseloomustavaid andmeid. Need on: Karl Schlözeri, Moskva ajalooprofessori 1811. a. hagi Ewersi vastu oma isa A.L. Schlözeri mälestuse solvamise pärast, kusjuures kaebus tunnistati lõplikult alusetuks alles 1818. a. /20/; prof. C. Ledebouri kaebus, kes luges isiklikult enda solvamiseks üht väljendust Ewersi kokkuvõttest 1816. a. ebaseaduslike doktoripromotsioonide uurimise asjus /21/. Neis toimikutes avaldub Ewersi inimlik suurus ja tasakaalukus, mis vastast alandamata tolle elegantselt seljatab. Ewersi pärandustoimik /22/ sisaldab muuhulgas tema oksonile läinud raamatute nimekirja, kuigi samast selgub, et ligi pool raamatukogu jäi ta pojale.

Palju uudset teavet Ewersi rektoritegevuse kohta leidub Leningradi Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis (RAKAL) /23/. "Rektor Ewers" ei mahu küll käesoleva artikli raamidesse ja sellest on autoritel kavas omaette käsitlus.

Seni kõige põhjalikum Ewersi elu ja tegevuse ülevaade on avaldatud Tartu ülikooli õppejõudude biograafilises leksikonis M. Djakonovi sulest /24/. Sellega võrreldes esineb uuemal ajal Ewersi kohta ilmunud saksa ajaloolaste töödes märgatav tagasimineku faktitäpsuse osas, nagu näeme allpool.

J. Ewersit on kõrgelt hinnanud kõik silmapaistvad vene ajaloolased alates Karamzinist. Oma peamiseks õpetajaks pidas teda kodanliku ajalooteaduse suurkuju S. Solovjov, kes arendas edasi Ewersi sugu-

konnateooriat ja väitis, et kui ta teistelt kogus fak-
te, siis Ewers õpetas mõtlema vene ajaloo üle.

Esimesena andis Ewersile marksistliku hinnangu M. Netškina 1927. aastal /25/. Kui M. Netškina käsit-
luses oli Ewers vene ajaloolis-juriidilise koolkonna
rajaja, kelle poliitilised vaated olid suunatud mine-
vikku, siis järgnevatel autoritel muutusid Ewersi need
vaated aina reaktsoonilisemaks; nii sai temast Nõuko-
gude Ajaloo Entsüklopeedias mees, kelle "poliitiline
maailmavaade kandis reaktsoonilist iseloomu". Samahin-
nangut korratakse ka Suure Nõukogude Entsüklopeedia 3.
väljaandes, kusjuures pole huvitusest märkida, et 2.
väljaande hinnang on tunduvalt erapooletum ja objek-
tiivsem /26/.

Ewersi kui ajaloolase monograafilise käsitluse ni
on seni jõudnud Tartu *alma materi* tütarülikooli - Voro-
neži ülikooli õppejõud V.I. Sevtsov, kes 1970. a. kait-
ses sel teemal kandidaadiväitekirja ja on avaldanud rea
artikleid, sealhulgas üsna põhjaliku ülevaate "Gustav
Ewersi kodumaises historiograafias" /27/. Sevtsovi hin-
nang üldalmainitud J. Kahki ning J. Lotmani töödele, na-
gu ületähtsustaks esimene Ewersi rolli sajandialguse
reformide läbiviimisel ja teine suurendaks liberalismi,
tundub olevat ebaõige, nagu mitmed muudki tema seis-
kohad. Esiteks on ta peamiselt toetunud trükitud ma-
terjalidele ja Leningradi RAKA-le, teiseks maksnud tea-
tavat sundlõivu lähimineviku mõtteviisile.

V.I. Sevtsov jagas Ewersi ajaloolised vaated kah-
te perioodi.

I. 1808 - 1816. a., mil Ewers jälgis veel 18. sa-
jandi aadliajaloo põhimõtteid, erinedes tugevama ja ar-
gumenteerituma kriitika ning kriitilise suhtumise poo-
lest allikatesse, sai tuntuks antinormannistina ja juht-
is uurijate tähelepanu vene ajaloo idamaistele allika-
tele. Perioodi lõpetas 1816. a. ilmunud "Venelaste aja-
lugu", milles Ewers jõudis ajaloo aine ja ülesande uue
mõistmiseni: tunnistades välispoliitika teisejärguliseks,
asus ta esimesena vene ajalookirjanduses uurima riigi
sisesehitust - seadusi, kaubandust, kultuuri ja suutis
anda teatud määral tervikliku pildi ühiskonna seesmi-
sest elust Venemaal VI sajandi keskelt Peeter I valit-
susaja alguseni; olemusliku uuendusena püstitas Ewers
sotsiaalsete suhete probleemi, iseloomustades erineva-
te rahvakihtide juriidilist olukorda.

II. 1816 - 1830. a., Ewersi ajaloovaadete lõplik
väljakujunemine sugukonnateoorias ja täielikum ühis-
kondlik-poliitiliste vaadete avanemine. Väites, et
arenguliini perekond - sugukond - hõim - rahvas teevad
läbi kõik rahvad, jõudis Ewers lähedale ülemaailmse aja-
looprotsessi ühtsuse mõistmisele. Sevtsov tõi esile
Ewersi tol ajal tähelepanuväärse mõtte ühiskonna areng-
ust enne riiki ja aadliajaloole võõra püüde näidata
põhjuslikku tingitust ning otsida ühiskonna seesmisest
arengust lähtuvaid orgaanilisi seoseid, samuti Ewersi
formuleeritud uue metoodilise lähtekoha - uurida aja-
lugu nende mõistete ja tavade alusel, mis valitsevad

uuritavate rahvaste juures, mitte aga kaasaja veendumuste ja reeglite põhjal /28/.

H. Lowmianski järgi esineb mõte vene riigi tekkimise sisemistest eeldustest siiski juba Bayeri kaasaegsel Tatištševil, olles sama vana kui normanni-teooria /29/. See muidugi ei vähenda Ewersi teeneid, kes selle idee oma sugukonna-teoorias välja arendas.

Sevtsov teeb küllalt põhjendatud oletuse, et Ewersi sugukonna-teooria äratas huvi ka Lääne-Euroopa teadlastes. Nii ei ole B.G. Niebuhri "Rooma ajaloo" esimeses, 1811. - 1812. aasta väljaandes peatükki "Sugukonnad ja kuuriad" (Gentes und Kurien), küll aga on see teises, 1827. a. väljaandes, aasta pärast Ewersi "Venelaste vanima õiguse" ilmutist. Tõsi, Niebuhri käsitlus erines oluliselt Ewersi omast /30/. Kirjadest Krugile ilmneb muide, et Ewers oli Niebuhriga otseses kirjavahetuses, kahjuks ei tea kui aktiivselt.

Mis puutub V.I. Sevtsovi poolt esile toodud Ewersi vigadesse, kes räägib perekonnast enne sugukondaja vaatleb perekonda muutumatuna, siis neid kordasid faktilise materjali vähesuse tõttu ka hilisemad ajaloolased. Vead perekonnaajaloo käsitlemisel olid 1820.-tel aastatel loomulikud, sest nagu ütles Fr. Engels: "Kuuekümnendate aastate alguseni ei saanud mingisugusest perekonna ajalooist juttugi olla." /31/. Samuti on asjatu süüdistada Ewersit, nagu teeb Sevtsov, pärisorjuse liigselt mõõdukas kriitikas ja tsaarivalitsuse klassiolemuse mittemõistmises.

Kokkuvõttes pidas V.I. Sevtsov Ewersit vene ajaloo teaduses üleminekuperioodi esindajaks aadellikult ajaloo teaduselt kodanlikule, kusjuures viimase kujunemisele avaldas Ewers suurt mõju, oma töödega õigusajaloost aga sai vene ajaloolis-juriidilise koolkonna (Desnitski, Kavelin) alusepanijaks /32/. Samuti leidis ta, et Ewersi vaadete reaktsioonilisust on ületähtsustatud.

Meie materjalid lubavad väita, et ajaloo aine ja ülesande uue mõistmiseni jõudis Ewers juba enne 1816. aastat ja et V. Sevtsovi periodiseering ei pea siin paika. Ka ei jää midagi järele reaktsioonilistest vaadetest, nagu näeme allpool.

Kui V. Sevtsovi tööd jäävad siiski kitsa ajaloo-aste ringi pärisosaks, siis eksimused teatmeteostes võimendavad väärinformatsiooni nii ajas kui ruumis. Ülalnimetatud "СНЭ" artiklis väidab M. Pavlova-Silvanskaja, et Ewers hakkas vene ajalooa tegelema Karamzini mõjutusel. Sama väide esineb ka saksa ajaloolastel, nimelt 1985. a. ilmunud "Baltisaksa ajalookirjutuse ajaloo" /33/, kus vastava peatüki autoriks on E. Amburger. Nii tema kui R. Stupperich, kelle artiklile /34/ ta kõige rohkem toetub, on vasturääkivuste vähendamiseks Ewersi Moskva-reisi (ta saatis sinna oma õpilasi) toonud aasta võrra ettepoole - 1807/1808, kui õige on 1808/1809, nagu on paigas juba Djakonovil. Viga on nähtavasti tulnud sellest, et mitmes hilisemas artiklis on nimetatud ainult 1808. a. ning et seosta-

da Ewersi esikteost /35/ Moskva materjalide ja Karamzini abiga, tundus loogilisem õppeaasta 1807/1808. Ewersi Moskvast viibimine on jälgitav niihästi kirjavahetusest leivavanemate Richteriatega Väimelas kui kirjadest akadeemik Krugile. Ka on säilinud tema õpilastele Moskva ülikoolist väljastatud tunnistused, mille järgi nad olid immatrikuleeritud 17. aug. 1808 kuni 24. maini 1809/36/. Mis puutub aga Ewersi esikteosesse, siis eelteade selle ilmumisest 1806. a. Leipzigi lihavõttemessi kataloogis ajendas Ph. Krugi saatma Ewersile esimest kirja. Järgnevalt 1806. - 1807. a. kirjavahetusest on näha, et Ewersil oli teos põhiliselt valmis, et ta tegeles vene ajaloo väga tõsiselt, pidas laialdast kirjavahetust Skandinaaviaaade ja Lääne-Euroopa ajaloolastega, sh. Schlözeriga. Neil aastail hellitas ta lootust pääseda TA adjunkti kohale, nagu olid Krug ja Tartust pärit A. Lehrberg (1770 - 1813), aga tõenäoliselt ta ei eksinud, arvates, et komistuskiviks sai tema publitsistika talurahvaküsimuses. Ewers kirjutas Krugile 3. märtsil 1808: "Poolteise kuu eest levis siin (ei tea kuidas?) kuuludus, et akadeemia on mind tahtnud. See saab nüüd võib-olla igavesti võimatuks Eestimaa rüütelkonna tõttu. Kes nende vigurid läbi näeb, peab neile ohtlik tunduma, seepärast kasutavad nad kindlasti kõiki vahendeid, et takistada minu ametissemääramist Peterburis." /37/.

Lootus pühendada end täielikult teadustööle akadeemia juures on üheks põhiteemaks esimese kolme aasta kirjavahetuses Krugiga. 1808. a. 16. detsembril kirjutas Ewers, kes Karamzini abiga oli saanud võimaluse töötada Mussin-Puškini käsikirjakogus: "Paljude eeltööde hulgas, mis meie alal veel puuduvad, julgeksin tulevikus asuda seadusandluse ja riigivalitsemise ajaloo kallale." Eeldatakse, et Krugile jääks numismaatika ja kronoloogia, Lehrbergile ajalooline geograafia ja genealoogia, jätkab Ewers: "Kui taevas teile mõlemale tervist ja keiser oma suures riigis mulle jõudeaega kingib, siis peaks meil mõndagi ära teha õnnestuma." /38/.

Ewers ei hinnanud end üle, tundes endas eeldusi seni nii väheuuritud vene ajaloo alal midagi olulist ära teha. Tal oli erakordne mälu, terav mõistus, hiilgav keelteoskus jne. Viimane võimaldas kasutada seni vene ajaloolaste vaateväljast kõrvale jäänud Vana-Idamaade ja Skandinaavia kroonikaid. Kirjades Krugile on vihjeid armeenia keele õppimisele, teisel palub Ewers endalesaata soome-ugri hõimukeelte õpikuid (tšeremissi ja vogulijärgi) ning räägib vanaslaavi ja türki keele võrdlemise vajadusest, milleks tal veel teadmisi napib /39/. 8. märtsil 1809. a. kirjutas usaldas Ewers Krugile romantilise plaani lasta end komandeerida Escoriali (klooster Madridi lähedal), et kirjutada seal hoitavaist bütsantsi ajaloolaste käsikirjadest välja kõik Venemaa puutuv /40/, mis on vist tänaseni tegemata.

Enne Moskvasse sõitu oli Ewers "Vene õiguse" seniste publikatsioonide põhjal veendunud selle germaani päritolus. Moskvast jõudis ta teistele järeldustele, tutvunud Mussin-Puškini kogus vanima "Pravda" ära kirjutajaga

Sinodi raamatukogust, millest kirjutaski välja oma võrdleva vene õiguse teksti. Selle väljaandmine sai teoks küll alles 15 aastat hiljem /41/. Moskvas läbitõttatud materjalid kajastuvad ka 1814. a. väljaandes "Kriitilisi eeltõid venelaste ajaloole" /42/. See on ainus autori eluajal vene keelde tõlgitud teos.

Ewersi nime ajaloolaste seas tuntusksteinud esikteos oli koostatud hea ainetundmisega ja paljude uute materjalide sissetoomisega, kuid täiesti sõltumatult Moskvast või Karamzinist. Raamat tsenseeriti Tartus 1807. a. novembris, juba 16. dets. 1807 saatis Ewers selle Krugile ja veel paljudele ajaloolastele. Karamzinilt saadud vastusest kirjutas ta Krugile 13. apr. 1808. Nähtavasti historiograafi soovitusel valiti Ewers veel enne Moskvasse saabumist sealse keiserliku Vene Ajaloo ja Muististe Ühingu liikmeks (vt. "Dörptsche Zeitung" nr. 71, 2. sept. 1808), 1809. a. algul Krugi ja Lehrbergi soovitusel TA korrespondentliikmeks. Eelnevalt on kirjades Krugile korduvalt juttu töökohast akadeemias, selle lootuse kadumisel palus Ewers ise Krugi mõjutada tema valimist korrespondentliikmeks.

Et Ewersi väljaastumised talurahvaküsimuses valitsusele tõepoolest mõju avaldasid ja mõisnikele tublisti peavalu tegid, selle kohta leidub üllaltoetletud materjalides mitmeid täpsustavaid andmeid. R. Stuppreichil, tema järel ka Amburgeril lööb valesti dateeritud kiri Schlözerile kogu kronoloogia segamini. 20. okt. 1806 ei saanud Ewers kirjutada oma brošüüri /43/ arestimisest ja sellele järgnenud sündmustest /44/, sest trükiloa sai see 14. nov. 1806, nagu kinnitab ülikooli tsensuurikomitee seni kasutamata protokolliraamat /45/, millest on näha, et keelustamine toimus üheaegselt "Tarto Marahwa Näddalilehe" keelamisega, s.o. 1807. a. jaanuari esimestel päevadel (seni arvat, et see toimus mõnevõrra hiljem). Juba 26. jaan. 1807. a. avaldas ülikooli tsensuurikomitee protesti, kuna korraldus Ewersi brošüüri arestimiseks oli Peterburist tulnud kirjale Riias (tõenäoliselt sõjakuberner Buxhoevdeni poolt - M.S.) juurde kirjutatud /46/. Siseministri tuntud vastuses nõuti "kahjuliku" trükise autori ja tsensori teatavakstegemist. Tsensoriks oli Parrot, kes oli isegi lasknud mõned teravused maha tõmmata /47/, kuid tema äraolekut kasutades võttis tsensuurikomitee endale kollektiivse vastutuse ning püüdis kaitsta ka autorit, kelle nimi siiski tuli teatavaks teha /48/. Senistes käsitlustes on tsensuurikomitee esimese vastuse põhjal arvatud, et autor jäigi anonüümseks. Ewers ise kirjutas Krugile 16. dets. 1807: "Olen juba Novossiltseville, Ülem-koolivalitsusele ja keisrile endale tuntud kui konfiskeeritud kirjutise autor. Tema Majesteet ei väljendunud mu kohta küll halvasti, arvas aga siiski, et need lehed võinuks jääda trükkimata. /.../Tartu ülikool - *horribile dictu* - ei tohi nüüdsest alates lubada trükki aansatki kirjutist riigi sisemisest ehitusest ja valitsemisest, kuha seal anti luba minu eespoolnimetatule, mille sisu on tõene

ja vorm vastab tsensuurieeskirjadele." /49/. Sama kiri selgitab ka sakslaste kirjutistes käibivat legendi, nagu lasknuks Ewers oma keelatud brošüüri Berliinis uuesti trükkida - seal trükiti hoopis "Provisorische Verfassung ..." /50/. Et Ewers ka hiljem talurahvaprobleemide vastu huvi ei kaotanud, kinnitab kiri G. Sonntagile 4. jaan. 1815: "Kunagi pole 100-tukatine kapital (vähemalt niipalju kaotasin ma selle kirjutise (Vom Zustande ... - M.S.) väljaandmisega) suuremat kasu kandnud. Sest kindel on, et just see ajendas vahetult Tema Majesteeti Eestimaal reforme läbi viima, mille tulemuseks on sealse talurahva vabastamine. - Kõik see julgustab mind asuma südamelähedase asja kallale suuremas mastaabis." /51/. Nähtavasti kavatses Ewers käsile võtta talurahvaküsimuse Venemaal ja loobus sellest mitte ainult ülekoormatuse tõttu, vaid ka keskvalitsuse järsku kursimuutuse pärast. Uurijatel on jäänud märkamata, et Ewers kirjutas pärisorjuse kaotamise vajadusest kogu Vene impeeriumis veel 1828. aastalgi: "Igal inimesel on õigus vabadusele, pärisorjus tuleb seaduseandjatel niipea ja nõnda kõrvaldada, et riik kahju eisaaks, nii laialt kui võimalik" /52/ - küllalt julge, eriti meenutades, mille pärast samal ajal vallandati professorid Peterburis ja Kaasanis /53/.

Et võimalust end teadusele pühendada ei avanenud, tuli Ewersil vastu võtta prof. Gaspari lahkumisega vabanenud ajalooprofessori koht Tartus, kus taalustas tõenäoliselt 1810. a. alguses ning luges praktiliselt kõiki ajalookursusi kuni üleminekuni 1826. a. õigusteaduskonda ja osaliselt veel hiljemgi. Ewersi peetud loengukursused on kirjas Tartu ülikooli loengukataloogides ja tema puhul võib neid kindlasti usaldada, kuigi üldiselt eisaanud teoks kaugeltki iga kursus /54/. Tema erakordseid lektorivõimeid on värvikalt kirjeldanud N. Jazõkov: "Professoritest olen kõige enam vaimustatud Ewersist /.../: loeb lihtsalt, selgelt ja haruldaselt ilmekalt; tal on eriline anne karakterite kujutamisel." Kaks aastat hiljem, 2. aug. 1825: "Teda kuulates on võimatu teda mitte uskuda. Tema erakordsed teadmised vene ajaloo kohta, imetlusväärne mõistuse paindlikkus, millega ta pöörab enda kasuks kõik oma väidetele esitatud vastuargumendid, ja lõpuks, oma mõtete haarav esitusviis - kõik see moodustab mingi teadusliku harmoonia, mis pakub kuulajatele harukordset ja täiuslikku naudingut." /55/. Et Jazõkov ei liialdanud, seda kinnitab Ewersi kuulajate hulk, mis pidevalt ületas filosoofiateaduskonna tudengite arvu, aga 1819. a. kirjas Sonntagile räägib Ewers koguni 250 kuulajast /56/. Sellal luges ta tasuta kaks korda nädalas Euroopa poliitilist ajalugu Napoleoni sõdadest Püha Liiduni. Meenutame, et tudengeid oli sel ajal ülikoolis alla 300, osa kuulajaid oli muidugi kolleegide seast ja väljastpoolt ülikooli. 20 aasta jooksul said Ewersi loengutest osa tuhanded kuulajad, kellest vähemalt olulise osa maailmavaadet ta kahtlemata mõjutas, seda enam, et üliõpilased olid ka temast kui rektorist vaimustatud.

Suure loengukoormuse kõrval püüdis Ewers võimalikult palju tegelda teadusega, kuid esmalt surusid peale õppetöö vajadused. Loenguprogrammides tuli viidata trükitud käsiraamatutele. Neid polnud kuigi palju, pealegi sisaldavad 19. saj. I kolmandiku keelatud õppekirjanduse nimestikud peamiselt ajaloo ja statistika (Ewersi õppeained), ka religiooni aluste õpikuid /57/. Nii polnud "lääbimineva" käsiraamatu koostamine kaugeltki lihtne.

1812. a. kevadsemestri loengukataloogis on märke, et Ewers loeb Vene riigi statistikat oma käsiraamatu järgi, kuid ilmselt sundis suvel puhkenud sõda ja muutunud poliitiline olukord tiraaži hävitama /58/. Ewersi lähenemisest sellele õppeainele, mis sisaldas majandusgeograafilist, poliitilist ja kultuurilist ülevaadet kaasaja riikidest, annab ettekujutuse üliõpilase F. Maydelli konspekt Euroopa riikide statistika loengutest 1824. a. kevadsemestril /59/.

Vanim teadaolevalt säilinud Ewersi loengute konspekt väärrib pikemat käsitlust, kuna võimaldab ümber hinnata mitmeid Ewersi suhtes käibivaid seisukohti. See on üliõpilase Stryki konspekt Venemaa ajaloo loengutest 1813. a. kevadsemestril /60/. Konspekt on oluliseks täienduseks Ewersi 1816. a. ilmunud käsiraamatu "Venelaste ajalugu" I köitele /61/. Selle esimesi poognaid 1815. a. aprillis Sonntagile saates palus Ewers tähelepanelikult vaagida, kas kurjadel (inimestel) oleks kerge teda poliitilises või religioosses ketserluses süüdistada - ta on küll kirjutanud, nagu mõtleb, kuid ei tea, kuidas teatud inimeste vaimus mõtlema peaks /62/.

"Venelaste ajaloo" I osa lõpeb Peeter I troonilestulekuga, teine pidi jõudma Katariina II surmani 1796. See oli trükivalmis 1818. a. kevadel, kuid takistuseks sai mitte ainult tohutu administratiivne koormus - Ewers võttis ülikooli juhtimise ja asjaajamise täielikult oma kontrolli alla - vaid ka tsaarivalitsuse sisepoliitika järsud muutused 1818. a. ja 1822. a., mida saatsid aina uued tsensuurikitsendused, rääkimata Nikolai I valitsusajast. Siiski on Ewers käsikirja kallal pidevalt töötanud, mida tõendavad kirjad Sonntagile, ja veel lühikest aega enne surma palus ta Krugi leida praktiliselt valmis käsikirja jaoks toimetaja. Kavas oli kolmaski köide, nagu näha 25. nov. 1818. a. Kirjast Krugile: "... kui jumal päevi annab, tahaksin kolmandas köites kirjeldada Pauli ja Aleksandri valitsusaega, kuid mitte enam ise välja anda. /.../. Kes sõandab tunnisust anda oma kaasajast, peab eelkõige kindlustama, et hirm ega lootus tema südant ei liigutaks. Karisid on niigi küllalt!" /63/.

Stryki konspekt lõpeb Katariina II troonilestulekuga, selle üldmahust - 714 lk. - hõlmab Peeter I ja tema järglaste valitsusaja küsitlus ligi poole, 328 lk. käsiraamatu ja konspekti võrdlus vanema perioodi osas näitab, et põhiseisukohad on samad, kohati kattub tekst raamatuga sõna-sõnalt. Nii võib oletada, et ka uuemas

osas jäid peamised lähtekohad samaks. Juba neis 1813. aasta loengutes väljenduvad kõik need progressiivsed jooned, mida hinnatakse uue kvaliteedina Ewersi "Venelaste ajaloo" I osa juures; teise perioodi käsitlemisel on kallak riigi sisemise ehituse, seaduste, lepingute, kaubanduse jms. uurimisele isegi tugevam. Kui V. Sevtsov ütleb, et Ewers suutis anda teatud määral tervikliku pildi vene ühiskonna sisemisest elust 6. sajandist Peeter I valitsusaja alguseni /64/, siis neis loengutes suutis ta anda veelgi terviklikuma pildi Peeter I ja tema järglaste aegsest vene ühiskonnast. Ka kerkib siin esile Sevtsovi poolt samas vanema perioodi puhul olemuslikuks uuenduseks tunnistatud sotsiaalsete suhete probleem, eri rahvakihtide õigusliku olukorra iseloomustamisele pühendatud õige palju tähelepanu. Riigi siseolukorra kirjeldus (käsitöö, kaubandus, seadusandlus, kultuur) võtab poole rohkem ruumi kui poliitiline ajalugu. Viimast käsitledes tõi Ewers lühidalt ära naabrite juures toimuva (Türgis, Poolas, Rootsis, aga ka Pärsias, Hiinas, Mongoolias). Peeter I hindas ta kui tarka ja ettenägelikku poliitikut, kuid oli kaugel apoloogiast. Ta mõistis hukka kõige välismaise kultuse, põllumajanduse hooletussejätmise, rahva rõhumise ja suure julmuse, õeldes, et ei saadud rahul olla valitsusega, mille all rahvas nii vähe rõõmu nägi. Korduvalt esineb pärisorjuse otsest või kaudset hukkamõistu. Peeter I sõjaväe kohta arvas Ewers: "Umbusklik valitsus toetub alati sõjaväele, nii ka Peetri oma. Selle õnnestunud loomine andis Peetri tahtele tööriista, mis sisendab naabritesse aukartust ja alamatesse hirmu." /64/. Ewers rõhutas Peetri reformide pöördumatust, mida järgnevad valitsejad olid sunnitud varem või hiljem tunnustama, seepärast hindas ta nende tegevuses Peetri suuna jätkamist. Torkab silma püüd vaadelda sündmusi vastastikusel seoses ja tingituses.

Peab veel ütlema, et käsitledes enne Peeter I reformide juurde asumist põhjalikult tsaar Aleksei Mihhailovitši valitsusajaga, näitas Ewers, et need reformid ei tekkinud tühjale kohale. Selle esiletoomist on seni peetud S. Solovjovi suureks teeneks.

1824. a. algul on Ewers Sonntagile teatanud, et astus Saksa Ajaloolaste Seltsi, mis Heereni ja Ackertijuhitmisel hakkab välja andma 30-köitelist Euroopa riikide ajalugu, mille jaoks ta hakkas koostama Venemaa osa /65/. 1828. a. oli Ewers siiski sunnitud selleks tööks endale asendaja leidma, nagu ta teatab Krugile 8. mail 1828. a., mainides samas: "Teie töödest kuulen ajalehe kaudu ja vaatan valutundega omaenese kirjanduslike plaanide peale, mille elluviimine mulle kunagi näis ülim elueesmärk. Ma elan jätkuvalt ainult Tartu ülikoolile, ja minu õpetaja-suhe temaga sundis mind välja andma brošüüri, millest ma siin lisan kolm eksemplari (Parrotile ja Storchile)." /66/. Kõne all on Ewersi "Rapsodilised mõtted looduse teaduslikust tähendusest" /67/. See ülikooli- ja tsensuurioludes ilmunud brošüür on üks "asitõendeid" Ewersi reaktsiooniliste vaadete kohta viimaseil

eluaastail, kuid asja tuleb vaadata hoopis teisest küljest. Loodusõiguse loengud olid Venemaal keelatud 1821. a. algusest, kuna nende pidamisel aluseks olnud Tsarskoje Selo lütseumi prof. Kunitsõni käsiraamat tunnis-tati "valede põhiprintsiipide tõttu ülimalt kahjulikuks ja ristiusu tõdedele vasturääkivaks" /68/. Juba 24. ap-rillil 1828. a. kandis Ewers ülikooli nõukogus ette, et on esitanud kuraatorile oma brošüüri koos palvega, kui tema seisukohad heaks kiidetakse, lubada Tartu ülikoo-lis jälle pidada loenguid loodusõigusest /69/. Neid loen-guid küll Ewersi eluajal enam loengukavades ei ole, ilm-selt ei pälvinud töö siiski heakskiitu. Analoogne on lugu ka 1829. a. ilmunud loengukäsiraamatuga "Politiitika" /70/. See paistab väga truualamlikuna, kuid polnud seda omal ajal vist veel piisavalt. Kuigi Storch tõl-kis teose vene keelde, jäi tõlge ilmutamata.

Juba rektoritöö andis ebainimliku koormuse, kuid selle kõrval tuli Ewersil pidada ka täiskohaga tsenso-riametit. Et selles on samuti nähtud tema reaktsioonil-lisuse kinnitust, tasuks ära tuua paar vastupidist näi-det.

1829. a. sai ülikool haridusministri korralduse anda hinnang kõigile O.W. Masingu töödele. Komisjoni ettekandele lisas Ewers ka oma isikliku arvamuse, mida L. Anvelt Riias leitud ära kirja põhjal pidaski komis-joni hinnanguks /71/. Viimane polnud kaugeltki posi-tiivne ja Ewers püüdis seda pehmendada kaheksal foo-lioleheküljel /72/. Seda, et kõik eksperdid (Engelhardt, Lenz, Boubrig, Schwan) teostest puudusi leidsid, sele-tab Ewers sellega, et mistahes vaimutoodetel paljude silmadega ja mitmest küljest vaadates paratamatult puu-dusi nähakse, sellepärast ei tohi veel asja väärtust maha teha, eriti kui on tegemist esimeste katsetega ha-rimata põllul. Lõplik hinnang oli väga positiivne: "Te-gelikult ei ole pärast kadunud kons. nõunik Hupelilt.../kedagi, kellel selle rahva keeles ja kultuuris nii suu-ri teeneid oleks kui härra praost Masingul." /73/.

Vaatamata Ewersi autoriteedile Lieveni silmis, tema eestkoste seekord Masingut ei aidanud. Viimane ise kir-jutas Krugile 21. nov. 1831. a., et ministrilt pole tal oodata midagi peale tagakiusamise, kuna tolle silmis on ta ristiusu vaenlane (Masing oli Lieveni poolt soositud vennastekoguduse äge vastane): "Ma olen ministri eba-soosingut juba küllalt tunda saanud - minu kaudu aga eesti rahvas, kellel nüüd on oma uues seisundis (mõel-dud on pärisorjuse kaotamist - L.L.) kõik võimalused ha-riduse saamiseks, selle asemel aga levitatakse fanaa-tilise agarusega moralistlikke ja religioosseid väär-õpetusi ja pannakse alus ühe eksiteele viidud ning ku-ritarvitatud rahva hukatusele." /74/. Seda kõike Ewers muidugi teadis, katsus aga siiski Masingut aidata.

Ewers on püüdnud kosta ka Merkeli eest, nagu näi-tab kiri Sonntagile 8. nov. 1823: "Ilmselt leidis h. Merkel hiljuti ootamatu takistuse oma väljakuulutatud loengute pidamiseks inimkonna ajaloo kohta, ja ilmselt

pannakse seda minu süüks. Olen nõus seda kandma kõigi teiste silmis peale Teie, seepärast saadan Teile oma sellekohase ettekande ära kirja, mis aga ei aidanud. Palun siiski seda paberit mitte kellelegi näidata." /75/

Need näited, mida võiks jätkata, vaevalt annavad tunnistust reaktsioonilisusest või karjerismist, milles Ewersit süüdistab V. Sevtsov /76/. Kirjad ja paljud muud dokumendid näitavad sõltumatut mõtlemist, soovi tuua kasu teadusele. Näiteks kui administratiivtöö ei andnud mahti loominguks, tegeles ta publikatsioonidega, et valmistada ette materjale tulevastele uurijatele. Kirglikult pooldas ta haridust ja teadust, mis ühenduses hiilgavate diplomaadivõimetelega oli kahtlemata suureks õnneks Tartu ülikoolile.

Pole liigne taas meenutada, et minevikutegelaste hindamisel tuleb eelkõige lähtuda sellest, mida nad oma ajas, selleaegsete tingimuste ja teadmiste juures ära tegid. V.I. Lenin on öelnud: "Ajaloolistele teenete üle ei otsustata selle järgi, mida ajaloolised tegelased ei andnud võrreldes tänapäeva tingimustega, vaid selle järgi, mis nad andsid uut võrreldes oma eelkäijatega." /77/.

Ewers eelistas, nagu enamik tolle ajastu inimesi (näit. Puškin), reforme revolutsioonilistele vapustustele, kuid see ei anna veel mingit alust pidada teda reaktsionäärriks. Kogu tema tegevus kandis progressiivset iseloomu ja selle järgi tulebki teda hinnata.

Kasutatud allikad ja kirjandus

1. Traat A. J.Ph.G. Ewers publitsisti ja ajaloolasena.
- Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. - Tartu, 1981.
- X.
2. Tartu Ülikooli ajalugu. - Tln., 1982. - II k.
(vt. nimeregistrist).
3. Лотман Ю.М. Андрей Сергеевич Кайсаров и литературно-общественная борьба его времени // Уч. зап. Тарт. ун-та. - 1968. - Вып. 63. - С. 131 - 134.
4. Kahk J. Rahutused ja reformid. - Tln., 1961. - Lk. 55.
5. Leppik L. Tartu Ülikooli professor Johann Philipp Gustav Ewers: Diplomitöö. - Tartu, 1987 (masin-kiri). - 84 + 39 lk.
6. Süss W. Karl Morgenstern (1770 - 1852): Ein kulturhistorisches Versuch. - Dorpat, 1928. - S. 208.
7. KM B-105:813-880.
8. TAAL, f. 88, nim. 2, s. 106.
9. Wolle S. Die wissenschaftliche Korrespondenz zwischen Gustav Ewers (1781 - 1830) und Philipp Krug (1764 - 1844). 1. Teil Nr. 1 - 15 (4. Okt. 1806 - 2. März 1808), 2. Teil Nr. 16 - 44 (9. März 1808 - 27. Mai 1809) // Jahrbuch für Geschichte der sozialistischen Länder Europas. - Berlin, 1984, 1985. - Bd. 28, 29. (30. köide 1986. a. kirju eisisalda)

10. TAAL, f-d 778, 89, 764, 31, 149.
11. TRÜ TR KHO Mrg., s. CCCXLII. Briefe an Morgenstern
3, 6, 7, 11, 15, 18 (116 kirja).
12. Samas, Mscr 386^c, l. 62 - 66.
13. Samas, Mscr 386^a, l. 66, 68 - 68 p.
14. Samas, f. 9, s. 3, l. 8 - 10.
15. RAKA, f. 1388, nim. 1, s. 1131; RAR KO, f. 124, nim.
1, s. 4993, nim. 2, s. 124.
16. TRÜ TR KHO, f. 55, nim. 1, s. 143.
17. Samas, s. 144.
18. RAKA, f. 1423, nim. 1, s. 63.
19. RAKA, f. 402, nim. 4, s-d 249, 266, 281, 301, 317,
329, 342, 353, 365, 378, 407, 433, 447, 464,
480, 508.
20. RAKA, f. 402, nim. 8, s. 1309.
21. Samas, s. 1368. Vt. ka nim. 4, s. 329; l. 244.
22. RAKA, f. 402, nim. 8, s. 795.
23. RAKAL, f. 533, nim. 56 (registri j.).
24. Левицкий Г.В. Биографический словарь профессоров и
преподавателей Императорского Юрьевского, быв-
шего Дерптского университета за сто лет его
существования (1802 - 1902). - Юрьев, 1903. -
Т. II. - С. 510 - 537.
25. Нечкина М. Густав Эверс - русская историческая ли-
тература в классовом освещении. - М., 1927.
26. Советская историческая энциклопедия. - М., 1976. -
Т. 16. - С. 397; Большая советская энциклопе-
дия. - 3-е изд. - М., 1978. - Т. 29. - С. 654;
БСЭ. - 2-е изд. - М., 1957. - Т. 40. - С. 300.
27. Шевцов В.И. Густав Эверс и его место в русской ис-
ториографии: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.
- Днепропетровск, 1970. Его же. Густав Эверс
в отечественной историографии // Вопросы исто-
риографии и истории СССР. - Воронеж, 1969.
Его же. Густав Эверс и русская историография //
Вопросы истории. - 1975. - № 3.
28. Шевцов В.И. Автореферат, с. 15 - 21.
29. Ловмянский Х. Русь и норманны. - М., 1985. - С. 78.
30. Sevcov W.I. Die Sippen-theorie bei Gustav Ewers //
Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas.
- Berlin, 1976. - 19. - S. 166.
31. Engels Fr. Pereikonna, eraomanduse ja riigi tekkimi-
ne. - Tln., 1958. - Lk. 7.
32. Шевцов В.И. Автореферат, с. 22.
33. Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung.
Im Auftrage der Baltischen Historischen Kommis-
sion unter Mitwirkung von Michael Garleff, Jür-
gen von Hehn, Wilhelm Lenz // Ostmitteleuropa
in Vergangenheit und Gegenwart / Hrsg. von Georg
von Rauch. - Köln-Wien: Böhlau Verlag, 1986. -
20. - Lk. 89 jj.
34. Stupperich R. Gustav Ewers und A.L. Schlözer.
Verpflichtung und Konflikt // Ostliches Euro-
pa-Spiegel der Geschichte. Festschrift für
Manfred Hellmann zum 65. Geburtstag // Quellen

- und Studien zur Geschichte der östlichen Europa. - Wiesbaden, 1977. - 9.
35. Ewers J.Ph.G. Vom Ursprunge des russischen Staats: Ein Versuch, die Geschichte desselben aus den Quellen zu erforschen. - Riga, Leipzig, 1808.
  36. RAKA, f. 1457, nim. 1, s. 80, l. 1, 2.
  37. Jahrbuch ... B. 29. S. 289.
  38. Samas, lk. 306.
  39. Samas, lk. 287, 288.
  40. Samas, lk. 313.
  41. Ewers J.Ph.G. Das älteste Recht der Russen in seiner geschichtlichen Entwicklung. - Dorpat, 1826. (Ilmus vene keeles 1835. a.)
  42. Ewers J.Ph.G. Kritische Vorarbeiten zur Geschichte der Russen. - Dorpat, 1814. - I u. II Buch. Vene keeles ilmus Moskva Ajaloo ja Muististe Uingu väljaandel: Предварительные критические исследования Густава Эверса для российской истории. - М., 1825 - 1826. - Кн. I и II.
  43. Vom Zustande der Bauern in Liv- und Estland: Ein Wort zu seiner Zeit. - Dorpat, 1806. - Dezember.
  44. Stupperich R. Op. cit., lk. 205, 208.
  45. RAKA, f. 402, nim. 10, s. 39.
  46. Samas, l. 22 p.
  47. Samas, l. 18.
  48. Samas, l. 36 p - 37.
  49. Jahrbuch ... B. 29, S. 306.
  50. Storch N. Provisorische Verfassung des Bauernstandes in Ehstland // Russland unter Alexander dem Ersten. - Peterburg, 1805. - B. VII; eraldi Berlin, 1806.
  51. KM, B-105 : 820.
  52. Ewers J.Ph.G. Rhapsodische Gedanken über die wissenschaftliche Bedeutung des Naturrechts. - Dorpat, 1828. - S. 7.
  53. Vt.: Сухомлинов М.И. Исследования и статьи по русской литературе и просвещению. - Пб., 1889. - Т. I. - С. 299 сл.
  54. Vt.: Салупере М.Г. Профессор А.С. Кайсаров в Дерпте // Уч. зап. Тарт. ун-та. - 1987. - Вып. 748. - С. I - 2.
  55. Письма Н.М. Языкова к родным за дерптский период его жизни (1822 - 1829) / Под ред. Е.В. Петухова. - Пб., 1913. - С. 88, 192 - 193.
  56. KM B-105 : 840.
  57. Vt. RAKA, f. 403, nim. 2, s. 56.
  58. Ewersi teoste loetelus: Zur Statistik des Russischen Reichs. - Dorpat, 1812. - Napiersky C.E., Recke J.F. Allgemeine Schriftsteller und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Ehstland und Kurland. - Mitau, 1827. - Bd. I. - S. 539. (1859. a. lisakõites on märkus lõpetamata väljaande makuleerimisest.)
  59. TRÜ TR KHO, f. 55, nim. 1, S. 144.
  60. Samas, s. 143.

61. Ewers J.Ph.G. Geschichte der Russen: Versuch eines Handbuchs. - Dorpat, 1816. - I-er Theil.
62. KM, B-105 : 823.
63. TAAL, f. 88, nim. 2, s. 106, l. 6 p.
64. TRÜ TR KHO, f. 55, nim. 1, s. 143, l. 259 p.
65. KM, B-105 : 869.
66. TAAL, f. 88, nim. 2, s. 106, l. 59.
67. Vt. nr. 52.
68. RAKA, f. 402, nim. 9, s. 513.
69. Samas, nim. 4, s. 508, l. 19.
70. Ewers J.Ph.G. Politik: Andeutungen des Inhalts seiner öffentlichen Vorträge über diese Wissenschaft. - Dorpat, 1829.
71. Vt.: Anvelt L. O.W. Masing ja kaasaegsed. - Tln., 1979. - Lk. 89 - 90.
72. RAKA, f. 402, nim. 7, s. 61, l. 14 - 17.
73. Samas, l. 17.
74. TAAL, f. 88, nim. 2, s. 50, l. 1 p.
75. KM, B-105 : 887.
76. Шевцов В.И. Густав Эверс и русская историография ...
с. 61.
77. Lenin V.I. Teosed. - Tln., 1949. - 2. kd. - Lk. 158.

1939. AASTA PÕLLUMAJANDUSLOENDUSE MATERJALID EESTI KALANDUSE UURIMISE ALLIKANA

Arved Luts

1939. aastal Eestis läbi viidud põllumajandusloenduse rikkalikust andmestikust on trükkis avaldatud ainult kõige üldisemad eelkokkuvõtted /1/. Loenduse algmaterjalid säilitatakse Eesti NSV Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riiklikus Keskarhiivis Tallinnas Riigi Statistika Keskbüroo fondis /2/. Paraku ei ole aga kõik materjalid alles, mistõttu detailseid üleeestilisi üldistusi nende põhjal teha ei ole enam võimalik. Küll saab aga sooritada üksiküsimuste uuringuid ning koostada paikkondlikke ülevaateid nendest valdadest või maakondadest, kust andmestik on rohkem alles.

Üks teema, mida vaadeldava materjali alusel saab osaliselt käsitleda, on Eesti randlaste elatusalad, eriti kalastus. Rannarahvas on kõigil aegadel oma ülalpidamist saanud mitmeid majandusalasid samaaegselt või vaheldumisi harrastades. Vähese ja üldreeglina kehvapoolse põllumaa valdajana on ta maaharimise kõrval pidanud enamasti alati leidma muud tegevust äraelamiseks. Peamiseks abistajaks või hoopiski ainukeseks toitjaks on randlastele olnud meri. Põllumajandusloenduse materjalide alusel on võimalik kindlaks teha, milline oli tollal erinevate elatusalade vahetamine randlaste seas.

Loenduse käigus täideti pere-perelt andmeid kogudes mitu ankeeti: maaleht, talundileht, väikemajapidamiste leht, aiandusleht, kalandusleht ja masinriistade leht. Nende seas mahukaim ja keskseim oli talundileht 234 küsimusega, mis täideti igas majandis, millel oli vähemalt üks hektar põllumajanduslikult kasutatavat maad. Selle loenduslehe 201. ja 202. küsimuse vastustest saame teada, kas antud talund on selle pidajale olnud peaülalpidamisallikaks ja kas selle kõrval tegeldi muude tööaladega, ning kui põllundus oli kõrvalalaks, siis mis oli peamine tegevus. Talundilehe 205. punkti all tuuakse andmed talundipidaja kodunt alaliselt eemal elavate laste kohta (vanus, haridus, elukoht maal või linnas, ühiskondlik seisund). See võimaldab saada mõningase ettekujutuse rannarahva tookordsest liikuvusest, sellest, kas ja kui paljud lapsed jätkavad oma vanemate tegevusala ja kui paljud on sunnitud (või soovivad) leida mujal ja muud tegevust.

Väiksemate kui ühe hektari suuruste maade valdajad kanti väikemajapidamislehtedele, kusjuures siingi märgiti ära tegevusala. Puuduvad aga teated majandi asukohast

(küla ja talu nimi). Need lehed täideti loendusjaoskonnaga kui terviku kohta. Üks jaoskond hõlmas aga kuni kümme küla.

Kõiki nimetatud andmeid analüüsides on võimalik saada küllalt hea ülevaade Eesti randlaste elatusalade vahetõrkest 1930. aastate lõpul. Käesoleva kirjutise autor on püüdnud seda seni teha Lahemaa rannakülade osas /3/.

Põhiliseks allikaks kalanduse kohta on muidugi loenduse käigus täidetud kalanduslehed. Teadaolevalt pole neid seni teaduslikus kirjanduses analüüsitud, mis pärast olgu nende iseloomustamiseks siinkohal mõni sõna öeldud. Kalanduslehe küsimustiku koostas tookordne Kalanduskoja sekretär-eriteadlane A. Määr, oma aja kohta üks parimaid Eesti kalanduse tundjaid /4/. Ankeet sisaldab peale nõude märkida ära andmed majandi asukoha ja omaniku kohta veel 53 erinevat kalandusalast küsimust. Need rühmituvad järgmiselt: 1) üldküsimused (kalandus pea- või kõrvaltegevuseks, kui mitu inimest peres on tegevat kalastuse alal, sh. palgalistena, kas tegeldakse hülgepüügiga); 2) majapidamishooned ja -ruumid kalanduslikuks otstarbeks (püüniste ja kalaaidade, suitsutamisahjud, ajutised elamud jm.); 3) ujuvabinõud kalanduslikuks otstarbeks (eristatakse aeru-, purje- ja mootorpaate, sumpiaevu, sumbakaste jm., nõutakse paadimootori valmistajafirma ja võimsuse märkimist); 4) võrkpüünised; 5) tõmbepüünised (noodad); 6) õngpüünised; 7) tõkkepüünised (mõrrad); 8) muud küsimused (jäätagavara olemasolu, püüniste konserveerimine, püügil käimine teistes randades). Püüniste puhul nõuti nende arvu kõrval ka mõtude äramärkimist. Loetelust näeme, et küsimustik oli õige mitmekülgne ja haaras kogu kalastusega seotud tehnilise baasi, lisaks ka selle majandusala osatähtsuse ja selles rakendatava tööjõu.

Kalanduslehed täideti ainult nendes peredes (majapidamistes), kes omasid kalapüüniseid või kalapaati (või ka nende osa) ja püüdsid kala müügi otstarbel /5/. Seega ei kajastu antud allikas kõik randades olnud kalapüügiriistad ega ka paadid. Paljud randlased, kelle peategevuseks oli muu töö, enamasti põlluharimine, tegelesid selle kõrval kalapüügiga ainult oma tarbeks. Nende kohta kalanduslehte ei täidetud, kuid püünised, tihti ka paat või selle osa oli neil ikkagi. Kalanduslehtedest saadavad andmed püüniste ja paatide arvu kohta annavad meile seega pildi kalastuses kui elatusalas (olgu see pea- või kõrvaltegevus) kasutatud tehnilistest vahenditest. Kui palju aga Eesti randades tollal üldse püüniseid ja kalapaate kasutati, me sellest allikast teada ei saa. Paatide osas on võimalik seda erinevust mõnel määral kindlaks teha, kui kõrvutame kalanduslehtedest saadud arvu piirivalves registreeritud paatide arvuga. Viimase hulka kuuluvad loomulikult kõik tookord rannas arvel olnud paadid /6/. Püüniseid seevastu kusa-gil mujal ei registreeritud.

Tuleb eeldada, et enamikus rannakülades siiski suu-

rem osa peredest püüdis kalu mõnel määral ka müügi tarvis ja läks niiviisi loenduse alla. Seda oletust aitab toetada asjaolu, et me leiame täidetud kalanduslehtedel küllalt palju peresid, kus püüniste loetelus on vaid mõnisada põhjaõnge või paar võrku ning tihti puudub paatki. Samal ajal on neis peredes loetud kalapüüki kõrvaltegevuseks, haruharva isegi peategevuseks. Tähendab, vähemalt ajuti nad müüvad oma püütud kalu. Vähesel määral püüdjate puhul olenes kahtlemata konkreetsest saagi suurusest ja n.ö. kala-aastast, kas neil oli midagi müügile anda või kulus kõik oma tarbeks. Loenduslehti ei täidetud mingite objektiivsete majanduslike näitajate või dokumentide järgi, vaid küsitletava väidete põhjal. Seega olenes randlest endast, kuidas ta oma kalapüüki hindas - oli see kõrvaltegevusala või rahuldus ainult oma tarbeid või oli koguni peasissetulekuallikas. See on rahvakultuuri uurimise seisukohalt iseendast väga oluline - saame teada inimese enda suhtumist oma töö tähtsusesse, seda, kuidas ta kalapüüki oma elus muude tegevuste seas hindab.

Kuigi juhtnöörid loendajatele olid ühesugused, esineb siiski, nii mõnegi punkti täitmisel erinevaid arusaamisi. Nähtavasti polnud instrueerimised läbi viidud kõikjal küllaldase põhjalikkusega ja ühetaoliselt. Ka osa küsimusi on loenduslehel formuleeritud kaksipidi mõistetavalt. Näit. 14. - 16. küsimus nõuab sumbaga varustatud aeru-, purje- ja mootorpaatide äramärkimist, 17. punkt aga laevu ja paate eluskalahoiuks (sumbad). On tõenäoline, et 14. - 16. all toodud andmed võivad korduda 17. punktis, sest kõigi puhul on tegemist sumpadega. Pole ka kindel, et kõik loendajad mõistsid õigesti 19. punkti sisu (veolaevad, veo- ja tööpaadid). Siia võidi kergesti paigutada lihtsaid kaluripaate, mille koht on näiteks 11. (aerupaadid) või 12. (purjepaadid) punkti all, või siis näidati neid kahel pool. Ilmne viga on siin tehtud näiteks Kirbla valla puhul, kus kõik 29 perele kuulunud 28 paati on paigutatud 19. punkti alla 77. Siin, Matsalu lahe sopis olid need kahtlemata tavalised aerude jõul liikuvad kalapaadid. Osalt oli nähtavasti tegemist isegi primitiivsete ühest puust õõnestatud venedega, mida vähesel määral on antud piirkonnas kasutatud kalapüügil meie päevini 78/. Peale selle tuleb suhtuda teatud reservatsiooniga ka aeru- ja purjepaatide vaherkorda. Randades oli toona veel küllalt palju n.ö. universaalseid paate, millel oli äravõetav mast ja mida soodsa tuule korral kasutati purjekana, tuulevaikuse ja vastutuule puhul aerupaadina. Olenes täiesti loendaja või teabeandja - paadiomaniku suvast, kuhu niisugune paat paigutati, kas aeru- või purjepaatide lahtrisse. Raskustele aeru- ja purjepaatide eristamisel on viidatud varasemategi statistikate koostamisel 79/. Küllap esineb mõne muugi punkti vastustes erinevaid sisusid (näit. rändpüügi puhul jm.), kuid kindlasti juba vähemal määral, sest need küsimused on formuleeritud küllaltki üheselt mõistetavalt. Tuleb ette muidugi ka puudulikult vastatud küsimusi. On toodud näiteks mingi püüniseliigi

hulk peres, aga puuduvad mõõdud. Või siis on märgitud mootorpaadi olemasolu, kuid pole andmeid mootori võimsuse ega valmistajafirma kohta. Mõneti võib ehk arvestada ka teatud andmete varjamist küsitletavate poolt makside tõstmise kartusel. Tervikuna võttes on kalandusleht siiski rikkalikku materjali sisaldav allikas, mille järgi võib saada tõelähedase pildi randlaste kalastusvahendeist, kalurite arvust ja kalastuse osatähtsusest.

Nii nagu 1939. a. põllumajandusloenduse materjalid üldse pole ka kalanduslehed säilinud kõigist piirkondadest, kus neid täideti. Toome siinjuures täieliku loetelu säilinud kalanduslehtedest maakondade ja valdade kaupa.

Läänemaa

Asuküla	36	Noarootsi	45
Haapsalu linn	35	Oru	20
Karuse	44	Ridala	92
Kirbla	29	Riguldi	61
Lihula	43	Varbla	34
Martna	79	Vormsi	107
		Kokku Läänemaal	625

Hiiumaa

Emmaste	35	Kärdla linn	19
Kõrgessaare	133	Pühalepa	148
Käina	105		
		Kokku Hiiumaal	440
		Kokku Läänemaa maakonnas	1065

Saaremaa

Kihelkonna	265	Mustjala	198
Kuressaare	79	Pihtla	26
Kuressaare linn	24	Põide	62
Laimjala	58	Salme	174
Leisi	108	Torgu	209
Lümanda	190	Valjala	78
Muhu	252		
		Kokku Saaremaal ja Muhus	1723

Ruhnu 44

Kokku Saaremaa maakonnas 1767

Kokku mere-rannikul 2832

Petserimaa

Järvesuu	29	Saatse	22
Kalda	264	Senno	71
Mäe	74		
		Kokku Petserimaa maakonnas	460

Võrumaa

Räpina	32	Kokku Pihkva järve rannikul	492
Kasaritsa	6		
Võru linn	1	Kokku Võrumaa maakonnas	39
Valgamaa			
Põdrala	1		
Taheva	5	Kokku Valgamaa maakonnas	6
		Kokku väiksematel sisevetel	13
		Kokku sisevetel	505
		Kokku kalanduslehti	3337

Näeme, et esindatud on Lääne-Eesti saared ja Läänemaa rannik, samuti Kagu-Eesti. Välja jäävad kahjuks niisugused tähtsad kalapüügipiirkonnad nagu Pärnu rannik, Harjumaa ja üldse kogu põhjarannik, samuti Peipsi ja Võrtsjärve ümbrus.

Saamaks ettekujutust, mida võib käsitletava ajaloallika analüüs näidata, võtame vaatluse alla ühe paremini säilinud rühma - Saaremaal täidetud kalanduslehtede mõned andmed. Käsitletavat on hinnanud kalapüüki oma majapidamises kas pea- või kõrvaltegevuseks. Rõhuval enamusel on see märgitud kõrvaltegevusalaks. Kalandusleht ei võimalda aga kindlaks teha, mis sel juhul oli peategevuseks või kas ja millised tegevusalad esinesid kalastuse kõrval, kui see oli peasissetulekuallikaks. Kahtlemata kombineerus kalastus enamikul juhtudest põlluharimisega. Täpsema vastuse neile küsimustele saaksime talundilehti analüüsides.

Kalanduslehtede andmeil tegeles Saaremaal ja Muhus 1939. aastal kalandusega kokku 1723 rannaperet /10/. Neist 249-le oli kalapüük peasissetulekuallikaks ja 1474 majapidamises tegeldi sellega muu kõrval. Seega vaid 14,5 % käsitletuist tunnistas kalastuse oma peamiseks, paljudel juhtudel ainukeseks sissetulekuallikaks. (Nimetame neid tinglikult elukutselisteks kaluriteks.) Näeme siin endiselt püsivat vana Lääne-Eestile iseloomuliku traditsiooni, et ka randlased tegelevad esmajoonel maaharimisega. Viimast on hiljuti põhjendanud oma põhjalikus uurimuses perioodi kohta kuni 19. sajandi alguseni K. Lippus /11/. Siiski ilmneb väike tendents elukutseliste osatähtsuse tõusule. Kümme aastat enne seda, 1929. a. põllumajandusloenduse järgi oli nende osa pisut väiksem - 13,96 % /12/.

Kõige rohkem oli elukutselisi Mustjala vallas - 38. Järgnes Torgu vald 31 ning edasi Kihelkonna 29, Salme 28, Kuressaare ja Valjala mõlemad 27 elukutselise kaluriga. Kui me aga vaatleme elukutseliste osatähtsust kalastajate üldarvus, siis reastuvad vallad teisiti: esikohale tõuseb Valjala 34,6 protsendiga, järgnevad Kuressaare vald 34,2 %, Mustjala 19,2 % ja Salme 16,1 %. Valjala kui suhteliselt parema põllumaaga piirkonna puhul võib tegemist olla teravamaga piiritleusega põlluharijate ja kalastajate vahel. Kalastusega tegelesid rohkem väikemaomanikud ja neile oli see tööala peamiseks. Mustjalas ja Salmes aga olid ühed soodsamad kalastuspiirkonnad Saaremaal: esimeses kilu- ja teises angerjapüük andis märkimisväärset tulu ning põhjustas seepärast elukutseliste kalurite suurema osatähtsuse. Kuressaare vallas mõjusid aga linna läheduse tõttu paremad turustamisvõimalused. Valdade omast tunduvalt kõrgem on elukutseliste osatähtsus Kuressaare linnas (24 kalastajast 10 ehk 41,7 %). Siingi on peapõhjus ilmselt turustamisvõimalustes.

Suuremateks kaluriküladeks osutusid loenduse andmeil Atla Lümanda vallas, kus fikseeriti kokku 73 kalastajat (4 elukutselist ja 69 kõrvalkutselist), Panga Mustjala vallas (39), Hindu (35), Kaunispe (34) ja Salme (30) Salme vallas, Vaigu (31), Undva (31) ja Kõruse (30) Kihelkonna vallas. Muhus oli kalurikülased rohkem kui teistes valdades (39), kuid üheski polnud kalastajaid eriti palju. Suurim oli Lõetsa 27 kalastajaperega. Vallas oli 16, Koguväs 15 kalurit. Tänapäeva Saaremaa ühes tähtsaimas kalastuskeskuses Nasvas pandi tollal kirja 27 kalastajaperet. Väärrib märkimist, et tublisti üle poole (16) oli seal juba tollal peresid, kellele kalastus andis peasissetuleku. Elukutseliste kalurite osatähtsusega paistsid veel silma Pammana Leisi v. (18-st 10) ja Tagaranna Mustjala v. (16-st 11). Teistes külades oli elukutselisi juba alla poole kalastajate üldarvust.

Kui palju oli neis külades, kus kalapüüki esines, kalastusega mittetegelevaid peresid ja mis nende elatusalaks oli, kalastuslehtede kaudu teada ei saa. See selguks vaid kõigi talundilehtede analüüsiga. Kalanduslehed võivad meile seevastu anda ettekujutuse kalurite tehnilisest varustatusest. Toome selle kohta Saaremaalt mõningaid näiteid. Vaatleme esmalt kalapaatide olemasolu ja liigilist koosseisu.

Kalastusega seotud veesõidukeid oli kirja pandud kokku 1846 (vt. tabel 1). Kõige enam oli neid Muhus (313) kui ühe pikima rannajoonega vallas; kus oli ka palju kalastajaid (252 peret). Kihelkonna vallas oli küll kõige rohkem kaluriperesid (265), kuid paate oli vähem kui Muhus - 281. Kõige vähem paate (36) oli Pihtla vallas, kus ka kalastajaid polnud palju (26). Võrreldes kaluriperede arvu paatide hulgaga ilmneb, et veesõidukitega olid nad paikkonniti küllaltki erinevalt varustatud. Laimjala vallas tuli 1,55 paati pere kohta (ehk

Tabel 1

Kalapaadid Saaremaal
(1939. a. põllumajandusloenduse kalanduslehtede andmeil)

Vald	Aeru- paadid	Purje- paadid	Mootor- paadid	Muud paadid*	Kokku
Kihelkonna	159	30	61	31	281
Kuressaare	23	10	19	48	100
Kuressaare linn	16	1	12	8	37
Laimjala	45	12	32	1	90
Leisi	54	5	30	1	90
Lümanda	99	41	6	2	148
Muhu	154	24	125	10	313
Mustjala	91	20	69	21	201
Pihtla	18	7	11	0	36
Põide	42	17	19	1	79
Salme	73	47	34	7	161
Torgu	90	50	47	35	222
Valjala	47	22	18	1	88
Kokku	911	286	483	166	1846

0,64 peret ühele paadile), Kuressaare linnas 1,54 (0,65), Kuressaare ja Põide valdades 1,27 (0,79) (vt. tabel 2).

Tabel 2

Saaremaa kaluriperede varustatus paatidega
(1939. a. põllumajandusloenduse kalanduslehtede andmeil)

Vald	Paate pere kohta	Peresid paadi kohta
Kihelkonna	1,06	0,94
Kuressaare	1,27	0,79
Kuressaare linn	1,54	0,65
Laimjala	1,55	0,64
Leisi	0,83	1,20
Lümanda	0,78	1,28
Muhu	1,24	0,81
Mustjala	1,02	0,99
Pihtla	1,38	0,72
Põide	1,27	0,78
Salme	0,93	1,08
Torgu	1,06	0,94
Valjala	1,13	0,89
Saaremaal keskmiselt	1,07	0,93

* Selles veerus esitatakse kalanduslehe 17. ja 19. punkti all kirja pandud paadid ja laevad, mille puhul nende liikumisviis pole märgitud.

Samal ajal kolmes vallas ei tulnud keskmiselt ühte paati pere kohta: Lümanda 0,78, Leisi 0,83, Salme 0,93. Paate tuli rohkem ette seal, kus kalapüük oli intensiivsem ja tuluandvam (Kuressaare, Mustjala, Torgu), kuid paljudel juhtudel ka seal, kus kalastuse osatähtsus oli küll väiksem, aga samal ajal arenenum põllumajandus kindlustas suurema jõukuse, mis võimaldas rohkem veesõidukeid muretseda (Laimjala, Põide, Muhu). Saaremaal tuli keskmiselt 1,07 kalapaati perele ehk 0,93 peret paadi kohta. See on tunduvalt parem näitaja kui samal ajal naabersaarel Hiiumaal - 1,12 peret paadi kohta /13/. Eks siin ole tagapõhjaks Saaremaa üldiselt suurem jõukus ja ka intensiivsem ning tulukam kalapüük.

Tuleb veel märkida, et paatidega varustatus oli Saaremaal eelneva 10 aasta jooksul tublisti paranenud 1928. aastal tuli ühele paadile isegi 1,6 peret /14/, s.o. isegi iga kolme pere kohta ei tulnud kahte paati.

Eelpooltoodud keskmiste näitajate taga kohtame tegelikkuses väga mitmekesist pilti. Kõigepealt tuleb öelda, et küllaltki suurel osal kaluriperedest puudus paat. Kalanduslehtede andmeil oli niisuguseid Saaremaal kokku 278 ehk 16,1 % kalastusega müügi otstarbel tegutsevatest kaluriperedest (vt. tabel 3).

Tabel 3

Paadita kaluripered Saaremaal
(1939. a. põllumajandusloenduse kalanduslehtede andmeil)

Vald	Kaluripered		
	Üldarv	Paadita perede	
		arv	%
Kihelkonna	265	46	17,4
Kuressaare	79	7	8,9
Kuressaare linn	24	2	8,3
Laimjala	58	2	3,4
Leisi	108	22	20,4
Lümanda	190	39	20,5
Muhu	252	28	11,1
Mustjala	198	22	11,1
Pihitla	26	2	7,7
Põide	62	6	9,7
Salme	174	45	25,9
Torgu	209	46	22,0
Valjala	78	11	14,1
Kokku	1723	278	-
Keskmiselt			16,1

Kuna püügiprotsess nõudis peaaegu kõigi püüniste puhul mitme kaluri samaaegset koostööd, siis paljudel juhtudel korraldati püüdjaskonnad nii, et ühele perele kuu-

luva paadiga käisid merel mitmed kalurid igaüks oma püünistega. Paadiomanik sai teistelt teatud tasu (tihti nn. varikalad, mis võrkudest paadipõhja varisesid) või siis alalisemate püüdjaskondade puhul muretseti paat kordamööda - vana paadi sõidukõlbmatuks muutudes ostis või lasi valmistada uue paadi järgmine paatkonna liige. Eriti palju paadita rannaperesid oli Sõrves. Samal ajal näeme, et üsna paljudel juhtudel oli intensiivsema ja mitmekesisema püügiga tegelevatel kaluripereidel mitu paati, vahel harva isegi 4 - 5. Viimastel juhtudel oli enamasti tegemist peredega, kus kalapüügi kõrval tegeldi ka kala kokkuostmise ja turustamisega. Keskmisel kaluriperel oli harilikult üks sõudepaat ja kaugemal merel käimise tarvis purje- või mootorpaat või selle osa.

Liigiliselt jagunevad kalapaadid Saaremaal järgmiselt (vt. tabel 1): 911 aeru-, 286 purje- ja 483 mootorpaati. 166 paadi puhul pole andmeid nende liikumisviisi kohta. Võib ainult oletada, et enamus neist olid aerupaadid. Protsentuaalselt jagunevad esimesed kolm arvu (kokku 1680) omavahel: aerupaadid 54,2, purjekad 17,0, mootorpaadid 28,8. Torkab silma küllalt suur mootorpaatide osakaal, mis ületab mitmeti tolleaegse üleestilise keskmise - 17,7 % /15/. Eriti palju oli mootorpaate Muhus - 125, mis ületab peaaegu kahekordselt teisel kohal oleva Mustjala mootorpaatide arvu (69). Suurt osa mootorpaate kasutati Muhus, eriti Koguva külas Matsalu lahele rändpüügile sõitudeks ja kalade müümiseks teistes randades. Nende mootoritega käivitati isegi rehepeksumasinaid /16/. 1930. aastail hakati bottengarnidega intensiivselt rändpüügil käima Sõrve rannikul, mis omakorda tingis tugevamate transpordipaatide vajaduse.

Kalapaatide koosseisu struktuuris oligi kõige olulisemaks muutuseks eelneva 10 aasta jooksul mootorpaatide arvu ja osatähtsuse järsk suurenemine. 1929. a. põllumajandusloenduse järgi oli Saaremaal ja Muhus vaid 47 mootorpaati ja need moodustasid 6,6 % kalapaatidest /17/. Purjepaatide arv langes samal ajal 382-lt 286-le, kuid nende osakaal oluliselt ei vähenenud (1929. a. oli see 19 %) aerupaatide tunduva vähenemise tõttu (1943-lt 911-le).

1930. aastail esines randlastel üsna tihti paatide ühisomandit. Selleks on kaks põhjust. Esiteks püügitehniliselt oli otstarbekas ja vajalik paljude püüniste puhul mitme kaluri ühistöö. Näiteks räime- ja kiluvõrkudega püüdmisel, samuti noodavedamisel j.m. Samal ajal piisas neile aga ühest suuremast paadist, mis seepärast tihti ka ühiselt muretseti. Teine põhjus maksab eriti mootorpaatide puhul - paadi hankimine käis mootori kalli hinna tõttu ühele perele majanduslikult üle jõu. Enim kohtamegi mootorpaadi ühisomandit - pisut alla poole kõigest kalanduslehtedel fikseeritud seda liiki veesõidukitest (45,1 %). Piirkonniti on aga täheledatavad väga suured erinevused. Kui Muhus oli ühepere omandiks 84,8 % mootorpaatidest, Salmes 82,4, Kuressaa-

re linnas 75, siis Mustjalas vaid 18,8 % ehk 13 paati 69-st. Vähe oli neid ka Leisis - 10 30-st (33,3%). Põhjusti võib siin arvata mitmeid. Muhulaste jõukuseastmelle seoses põllunduse osatähtsusega ja intensiivse angerjapüügiga eespool juba vihjasime. Võimalik, et seesama bottengarnidega püük tõi ka salmelastele nii palju tulukust, et mootorpaate suudeti enamasti ühe pere peale muretseda. Mustjala randlastel seevastu polnud viljakat põllumaad ega ka suuremat raha sisse toovat kalastust. Angerjas neis vetes teatavasti oluliselt ei liigu. Samal ajal oli kalastus randlastele eluliselt vajalik (peamiselt kilu- ja räimepüük). Selle efektiivsusemaks muutmise eesmärgil muretseti siis ühiselt mootorpaate.

Ühised mootorpaadid osteti tavaliselt 2 - 3 pere peale. Harvem esineb neli omanikku, üksikjuhtudel ka 5. Purje- ja aerupaatidegi puhul tuleb ette ühisomandit, kuigi tunduvalt harvem. Tõenäoliselt on sel juhul tegemist kehvimate randlastega, kellele ka nende odavamate veesõidukite üksinda muretsemine käis üle jõu. Oma osa oli siin ka otstarbekusel - räime- ja kiluvõrgul käisid enamasti niikuinii mitme pere esindajad ühes paadis koos.

Vaadeldava ajajärgu kalureile oli jõukohane osta ainult väga väikese võimsusega mootoreid. 83,3 % kirja pandud mootoreist olid võimsusega alla 5 hj. 10 ja enam hj oli vaid 15 mootoril. Neist võimsaimad, üks 24 ja teine 16 hj olid Kuressaare linna kalurite omandiks.

Valdavalt olid kalapaatidel Eesti oma tehaste mootorid, kuna need olid küllalt töökindlad, käepärast osta ja mis peasi, kodumaise paadimootori ostmiseks anti laenu. Esikohal oli Pärnu tehaste - R. Strycki ja M. Seileri toodang (394 mootorit 429-st). Enamasti oli Seileri mootoreid kohtadel rohkem kui Strycki omi, kuid kolmes vallas - Muhu, Mustjala ja Leisi oli Strycki firma ülekaalukalt valitsev (Muhus näit. 73 Strycki, 21 Seileri, 4 Wikströmi, 3 Baltika, 2 Fordi, 1 Solo, 1 Scandia, 2 muud välismaa mootorit). Külade kaupa on pilt tihti palju ühtlasem. Eks mootorite ostmisel mõjus naabrite eeskuju ja võibolla ka firma esindaja reklaam kohtadel. Kes korra tuntuks sai, selle mootoreid ka esmajoones osteti.

Kalapaatide analüüsi lõpetuseks olgu veel öeldud, et sama ajastu, 1939. aasta (või 1940. a. alguse) kohta on avaldatud teistsuguseid arve Saaremaa kalapaatide kohta. Need on suuremad kui kalanduslehtedelt kokkuarvatu: 1470 aeru-, 669 purje- ja 524 mootorpaati, kokku 2663 kalapaati /18/ (vrld. tabel 1). Nimetatud arvud on saadud teistest allikatest, kus registreeriti ilmselt kõik randades tarvitusel olevad kalapaadid. Kalanduslehtedes, nagu öeldud, on kirjas vaid need pered, kes püüdsid kala müügi otstarbel. Peale selle oli randades kahtlemata suurel hulgal oma tarbeks kalastajaid. Ka neil olid paljudel juhtudel, kui mitte öelda enamasti, oma paadid. Kuna nende kalapüük oli vähema tähtsusega, siis kalleid mootorpaate enamasti ei muretsetud,

küll aga oli neil tavaliselt ikka aerupaat või ka purjekas. Sellest tulenebki eriti suur vahe aerupaatide arvus. Ja küllap olid kalanduslehtedes 17. ja 19. punkti all toodud paadid, mille liikumisviisi seal märgitud pole, selles statistikas oma kohale pandud. Nagu öeldud, oletame neist enamuse aerupaatideks. Et H. Tõnissoo avaldatud andmed ei tugine kalanduslehtedele, näitab see, et detailarvud on toodud randade, mitte külade kaupa. Kalanduslehtedel olid andmed lokaliseeritud talude ja külade järgi. Nähtavasti on see autor oma arvud saanud piirivalves registreeritud paatide nimekirjadest.

Kalanduslehtedest saame ülevaate kaluriperede püügiriistadest ja selle kaudu iga piirkonna kalastuse eripärast. Käesolevas kirjutises vaatleme, kus ja kuivõrd olid 1939. aastal Saaremaal levinud tolle aja kohta moodsaimad angerjapüügi suurmõrrad bottengarnid. 1929. a. põllumajandusloenduse kalandusmaterjalides bottengarne Saaremaal veel ei nimetata /19/. Esimesed katsetused selle püünisega toimusid Eestis 1929. ja 1930. aastal ühe Eesti vetes angerjaid kokku ostva Saksa sumplaevä kapteni algatusel ja Vormsi kalaeksportööri Anders Wikströmi eestvõttel. Rootsist toodud bottengarnidega tegid esimesed tegelikud püügid Muhu saare Koguva küla kalurid Mihkel Aer, August ja Jaan Schmuul /20/. Peagi selgus, et bottengarnid õigustavad end rändangerja püügil eriti Sõrve meres. Nende arv hakkas kiiresti kasvama. 1934. aastal oli Sõrve rannikul juba üle 20 bottengarni /21/. Kalurite mälestuste järgi oli 1935. aastal Saaremaa ja Muhu vetesse sisse pandud ca 380 bottengarni, 1939. a. ligikaudu 400 /22/. Millised arvud saame analüüsides 1939. a. kalanduslehti? Selgub, et neid suurpüüniseid leidis tollal Saaremaal peaaegu kõikjal. Need puudusid ainult Leisi ja Mustjala vallas. Toome siinjuures bottengarnide arvu Saaremaal valdade kaupa:

Kihelkonna	7	Mustjala	0
Kuressaare	23	Pihtla	14
Kuressaare linn	20	Põide	25
Laimjala	17	Salme	31
Leisi	0	Torgu	111
Lümanda	3	Valjala	42
Muhu	50		
		Kokku Saare-	
		maal	343

Näeme, et põhiosa bottengarnidest koondus Muhusse ja Sõrve poolsaarele ning üldse Saaremaa idapoolsele rannikule, mille lähedalt käib läbi rändangerja tee. Pärinud püügikohad olid Sõrve poolsaare Liivi lahe poolses rannavees, kuhu püügihooajal panid enamuse oma suurmõrdatest sisse ka Muhu kalurid.

Bottengarne oli mitmes erinevas suuruses. Püünise eesosas asuva pealt lahtise võrkasti kõrgus kõikus kalanduslehtede andmeil tavaliselt 3 - 9 m vahel, üksikjuhtudel on märgitud ühelt poolt 2 meetrit, teiselt

poolt ka 13 ja 16 meetrit. Tiiva ehk vesiaia pikkus ulatus enamasti 80 - 170 meetrini, kuid oli ka lühemaid (60 m) ja pikemaid (600 m ja üle sellegi). Püünise suuruselt olenes selle ostuhind. Noil aastail kõikus see 1000 - 1500 krooni piires /23/. Niisugune summa oli muidugi üsna suur randlaste majanduslikku kandejõudu arvestades. Võiks oletada, et sel põhjusel muretseti ka neid kalleid püüniseid ühisomandiks analoogselt mootorpaatidega. Kalanduslehtede andmed seda mõtet aga ei kinnita. Valdav osa bottengarne oli ühe pere omandiks. Ainult Laimjala vallas olid umbes pooled neist ühiselt ostetud kolme või nelja pere peale. Mujal oli üksikuid kahele või kolmele perele kuuluvaid bottengarne. Tusti külast on üks erandlik teade isegi 1/10 bottengarni omandamise kohta /24/. Seevastu 39 juhul on kuulunud ühele perele rohkem kui üks suurpüünis. Suurim kirjapandud kogus on 10 bottengarni, mille omanikuks oli Jaan Schmuul Koguvas /25/, üks esimesi selle püüniseliigi evitajaid Eestis. Üldse oli Schmuulide suguvõsa tähtsal kohal bottengarnidega kalastamisel. Muhi 50 bottengarnist kuulus 26 Schmuulide erinevatele peredele. Lisaks oli veel kaheksa püünist Kuressaares ja Orissaares elavatel Schmuulidel. Seega 1/10 Saaremaal teada olevaist bottengarnidest kuulus Schmuulidele.

Bottengarnid olid küll kallid, aga nende ostmiseks võidi saada laenu ja vähegi korraliku saagi korral tasusid nad end võrdlemisi ruttu. Bottengarni päevaseks rekordsaagiks on 1937. aastal märgitud Sõrves ca 500 kg, väärtuse poolest umbes 1000 krooni /26/. Angerjas, mida edukalt realiseeriti kalaeksporditööride kaudu välis- turul, moodustas Saaremaa kalastuses väärtuse poolest esikoha, andes sellest 46,5 %. Algul odavamate angerja väikemõrdadega püütud kalast saadud raha võimaldas hiljem ka bottengarne hankida. Seepärast oligi võimalik neid püüniseid paljudel kaluriperedel iseseisvalt omandada.

Kokkuvõtteks võib öelda, et 1939. a. põllumajandusloenduse käigus täidetud kalanduslehed on väärtuslikuks allikaks 1930. aastate lõpuperioodi Eesti kalurkonna koosseisu ja eriti tema püügitehnilise varustatuse väljaselgitamisel. Kui neile juurde lisada veel talundilehtedelt pärinevad andmed, võime saada üsna üksikasjaliku pildi randlastele nii iseloomulikust segamajandusest, kus tihedalt põimusid esmajoones maaharimine ja kalastus, kuid kombineerusid ka teiste elatusaladega, nagu meresõit, kalakaubandus, käsitöö jm.

Riigi Statistika Keskbüroo

--

KALANDUSLEHT

Põllumajandusloendus
1939. a.

--

Täidetakse iga majapidamise kohta, milline omab kalapüüniseid või kalapaadi ja püüab kala müügi otstarbel.

Väljavõtte põllumajandusloenduse seadusest
(RT 1938, 97, 835).

§ 4. Kõik asutised, ettevõtted, organisatsioonid ja isikud, kelle majapidamised kuuluvad loendamisele, on kohustatud andma loendusküsimustikus nõutavaid andmeid. Üksikmajapidamise kohta saadud andmed on salajased ja ei kuulu avaldamisele.

Väljavõtte Riigi Statistika Keskbüroo seadusest
(SK 1938, I, 4, 5).

§ 4. Kõik asutised ja isikud, kelle kaastegevusel Riigi Statistika Keskbüroo statistilisi andmeid kogub, töötleb või avaldab, on kohustatud neid andmeid käsitlema salajasteks. Samuti ei või andmeid nõuda ega kasutada maksustamise otstarbeks.

Kalanduslehe järjekorra nr.

Vald, linn.

Loendusjaoskond.

Majapidaja perekonna- ja eesnimi.

Majapidamise aadress.

I. Üldküsimused

1. Kas kalandus on majapidaja pea- või kõrvaltöökallikaks (sissetulekuallikaks).
2. Mitu inimest majapidamises on tavaliselt tegevad kalanduse alal:
  - a) majapidaja perekonnaliikmed
  - b) palgalised.
3. Kas tegeldakse ka hülgepüügiga (ja, ei).

II. Majapidamishooned ja -ruumid kalanduslikuks OTSTARBEKS

Hoonete ja ruumide arv: Arv

4. Püüniste hoiuks

5. Kalahoiuks (keldrid, jahutusruum jne.)

6. Kalasuitsutamiseks
neis ahjusid
7. Kalasoolamiseks
8. Kalakuivatamiseks
neis ahjusid
9. Ajutiseks elamiseks püügikohtades
10. Suitsutamisahjud väljaspool hooneid

III. Ujuvabinõud kalanduslikuks otstarbeks

Kalapüügiks:

	Arv	Mootori firma	HJ
11. Aerupaadid sumbata		x	x
12. Purjepaadid		x	x
13. Mootorpaadid			
14. Aerupaadid sumbaga		x	x
15. Purjepaadid sumbaga		x	x
16. Mootorpaadid sumbaga			

Eluskalahoiuks (sumbad):

17. Laevad ja paadid			
18. Kastid (pandurid)		x	x

Muud ujuvabinõud:

19. Veolaevad, veo- ja tööpaadid.

IV. Võrkpüünised

	Arv	Pikkus m	Kõrgus m
20. Räimevõrgud			
21. Kiluvõrgud			
22. Muud väikekalavõrgud (viidika, rääbise, särje, kiisa jne.)			
23. Abar (3x võrk)			
24. Mutt (võrk)			
25. Siiavõrgud			
26. Lõhevõrgud			
27. Kohavõrgud			
28. Latikavõrgud			
29. Lestavõrgud			
30. Ahvenavõrgud			

31. Muud suurkalavõrgud
(säina, vimma, haugi jne.).

V. Tõmbepüünised

	Arv	Tiiva kõrgus m	Ring- mõõt m
32. Lestanoot			
33. Kale			
34. Järvemutt			
35. Kään			
36. Muud noodad			

VI. Õngpüünised

	Arv
37. Unnad	
38. Ridaõnged (põhjaõnged, mailid jne. - konksude arv)	
39. Muud õngpüünised	

VII. Tõkkepüünised

	Arv	Ise võru kõrgus m	Vesiaed ühes karjaaiaga kõrgus m	Ühes pikkus m
40. Räämemõrd				
41. Lõhemõrd				
42. Tindimõrd				
43. Siiamõrd				
44. Kohamõrd				
45. Angerjamõrd (harilik)				
46. Angerja sügavveemõrd (bottengarn)		x		
47. Silmutorbik (laast)		x	x	x
48. Silmumõrd (vits)		x	x	x
49. Muud mõrrad (haugi, latika, särje, ahvena jne.)				

VIII. Muud küsimused

51. Kas on jäätavara kalade hoiuks (ja, ei).
52. Kas püüniseid konservitakse ja millisel viisil
(pargitakse, tõrvatakse, värvitakse, suitsutakse
jne.).
53. Kas käiakse kala püüdma ka väljaspool oma püügi-
randa (-kohta), nimelt kus ja mis kuul.
Kalandusleht täidetud " " 1939. a.
Teadete andja (allkiri)
Loendaja (allkiri)

Kasutatud allikad ja kirjandus

1. Eelkokkuvõtteid 1939. a. põllumajandusloenduse and-
meist. - Tln., 1939.
2. ORKA f. 1831. - Riigi Statistika Keskbüroo.
3. Luts A. Kalastus Lahemaa randlaste elatusalana
1920. - 1930. aastail // Lahemaa Uurimused. -
Tln., 1985. - II. - Lk. 51 - 63.
4. Jaska E. Kalandusloendus // Eesti Kalandus. - 1939.
- Lk. 160.
5. Põllumajandusloenduse juhis. - Tln., 1939. - Lk. 42.
6. Vt.: Tõnissoo H. Eesti kalapaadid: Arvuline üle-
vaade / Kalanduskoja väljaanne. - Tln., 1940.
- 7. See ülevaade tugineb nähtavasti piiri-
valve andmetele, kuigi autor oma andmete al-
likat ei nimeta.
7. ORKA f. 1831, n. 1, s. 4050, l. 1 - 29.
8. Vt. autori pildistused 1971. a. Eesti Rahva Muu-
seumi fotokogus: Fk 1634 : 48 - 54 Lihula.
9. Kind P. Üks aasta merekalanduse statistikat Ees-
tis // Laevandus ja Kalaasjandus. - 1929. -
Lk. 109.
10. Olgu siinjuures tähendatud, et Saaremaa pole pä-
ris tervikuna loendusmaterjalidega kaetud.
Puuduvad kalanduslehed Lümanda valla loode-
osa küladest. Need pole ilmselt säilinud,
sest vaevalt on usutav, et sealsete pool-
saarte elanikel poleks üldse kalastust ela-
tuslana esinenud, nii et kalanduslehti pol-
nud vaja seal täita. Kui me seda arvesse võ-
tame, siis näeme, et kümne aasta jooksul ka-
lastajate arv Saaremaal oluliselt ei muutunud,
ehk ainult pisut vähenes: 1929. aastal re-
gistreeriti neid seal 1805 peret. Vt.: Suur-
värav A. Saaremaa kalandusest // Kalandus. -
1934. - Lk. 381. Kahjuks pole 1929. aasta
kalanduslehtede originaalid üldse säilinud,
mistõttu saame selle aastaga võrdlusi teha
ainult nende andmete alusel, mida neile leh-
tedele tuginedes esitab tookordne Saaremaa
kalanduskonsulent A. Suurvärav äsjanimetatud
artiklis.
11. Липпус К.Э. Прибрежные крестьяне Эстляндии в пе-
риод феодализма: Автореф. дисс. ... ист. на-
ук. - Таллин, 1988. - С. 13, 21.
12. Andmed selle protsendi arvutamiseks on saadud teo-
sest: Eesti arvudes 1920 - 1930. - Tln., 1931.
- Lk. 126.
13. Luts A. Mustjala kalurid ja kalapaadid 1930-ndail
aastail // Kingissepa rajoonis. - Tln., 1985.
- Lk. 98.
14. Kind P. Op. cit. - Lk. 109.
15. Oras R., Sammet J. Lahekäärust ookeaniavarustele.
- Tln., 1982. - Lk. 70 (tabel 4 järgi arvu-
tatud).

16. Schmuul R. Üldisest kalanduslikust tegevusest Saare- ja Muhumaal // Eesti kalanduse minevikust. - Stockholm, /1985/-II. - Lk. 128.
17. Suurvärav A. Op. cit. - Lk. 411.
18. Tõnissoo H. Op. cit. - Tab. 1. Osalt esitatakse neid arve artiklis: Sammet J. Kalandus // Kingissepa rajoonis / ENSV TA Kodu-uurimise Komisjoni väljaanne. - Tln., 1985. - Lk. 86.
19. Suurvärav A. Op. cit. - Lk. 410.
20. Laevandus ja Kalaasjandus 1930, lk. 215; Kalandus 1936, lk. 224; Schmuul R. Rändangerjate püük sügavveemõrdadega - bottengarnidega // Eesti kalanduse minevikust. - Stockholm, /1985/-II. - Lk. 133 - 134.
21. Suurvärav A. Op. cit. - Lk. 13.
22. Schmuul R. Rändangerjate püük. - Lk. 135.
23. Schmuul R. Rändangerjate püük. - Lk. 139.
24. ORKA f. 1831, n. 1, s. 4058, l. 199.
25. ORKA f. 1831, n. 1, s. 4058, l. 175.
26. Schmuul R. Rändangerjate püük. - Lk. 139.

MÄLESTUSED HELILINDIL TARTU ÜLIKOOLI AJALOO ALLIKANA

Hillar Palamets

"Iga inimene, viimane kui üks, kannab alaliselt enesega ühes suurt arhiivi," ütles akadeemik Hans Kruus kodu-uurijatele peetud raadioloengus 1970. aastate alguses ja lisas: "Selles asuvad säilitusühikud on mälestused. Selle arhiivi käibiv nimetus on mälu." /1/. Viimastel aastatel on ikka enam jõutud arusaamani, et ka inimese mälu on hinnatav kultuuriväärtus, mida tuleb hoida ja säilitada. Tänu sellele on tunduvalt suurenenud huvi suuliste mälestuste kui ajaloo allika vastu. Eriti hinnatavad on suulised mälestused selliste sündmuste või perioodide uurimisel, mille kohta käiv dokumentaalne materjal on lünklik või puudub hoopis, kirjutatud meenutusi on aga õige napilt, kuna pole peetud vajalikuks neid paberile panna kas mugavuse tõttu või kaalukamatel põhjustel.

Tartu ülikooli uuemas ajaloos on selliseks perioodiks Suur Isamaasõda, eelkõige rinde üleminek Tartust ja ülikoolist 1941. a. suvel ja 1944. a. sügisel ning nõukoguliku ülikooli tegevuse taaselustamine 1944/45. õppeaastal. See oli aeg, mil kirjalikke materjale tootev ja säilitav bürokraatlik süsteem oli kas lagunemas või lagunenud, uus süsteem polnud aga jõudnud veel kujuneda. Pealegi oli osa vähesest kirjalikust materjalist sõjakeerises kas hävinud või laiali pillutatud. Siin saame abi suulistest meenutustest. Ülikooli inimestele olid lahingutegevusega ja sõjavarju otsimisega seotud dramaatilised seigad sedavõrd emotsionaalselt mõjusad, et asjaosalised suutsid neid ka aastakümneid hiljem küllaltki detailselt ja täpselt meenutada.

Hinnata tuleb sedagi, et suulised mälestused annavad omaaegset olustikku edasi sageli hoopiski ilmekamalt, kui see peegeldub muudes allikates. Arhiividokumendid ja ametlik kirjavahetus kajastavad toimunut küllaltki lakooniliselt ja ametkondlikult. Sageli näitavad need materjalid üksnes lõppresultaati, mitte aga teid, mõtteid ja kahtlusi, mida mõõda resultaadini jõuti. Just meenutustes võivad esile tulla vähetuntud asjaolud, kui asjaosalised kõnelevad ka alternatiivsetest võimalustest ning teguritest, mis kas soodustasid või takistasid otsuse langetamist ja selle elluviimist. Just siin tulevad esile inimestevahelised sümpaatiad ja antipatiid, omaaegsete te-

gelaste mõtteviis ja tegutsemise loogika.

Paljutki igapäevasesse olmesse puutuvat peeti omal ajal (ja peetakse praegugi nüüdisaja suhtes) sedavõrd üldtuntuks ja ajaloo seisukohalt tähtsusetuks, et seda laadi materjali ei väevutud kirja panema. Aga ka need seigad ja detailid võivad olla küllaltki olulised, kui tahame saada perioodist igakülgselt tõetruu ja ülevaatliku pildi.

Selle positiivse kõrval ei maksa aga unustada, et nii kirjalikele kui suulistele meenutustele on omased mitmed tõsised puudused. Meenutamisel esineb paratamatult ebatäpsusi, sündmused kipuvad segi minema, ühte sulama, üksikasjad moonduma. Mälestused on juba oma loomult subjektiivsed, teinekord lausa egotsentrilised. Neile ebakohtadele juhtis tähelepanu ka ajaloodoktor Hans Kruus, kes ütles oma raadioloengus: "Oldagu mälestuste kirjutamisel, samuti nende kasutamisel ajaloo allikana äärmiselt ettevaatlik ja valvel ning teostatagu nende puhul igakülgset kontrolli, analüüsi, kriitikat, võttes selleks appi kõiki võimalikke kõrvalallikaid /.../. Arvesse tulevad siin inimälu ebakindlus, heitlikkus, mõistuse küündimatus näha olukordi, sündmusi ja inimesi teisiti kui mälestuste kandja enda elukünka pealt. Niipõhjustavadki need asjaolud eksimusi mälestustes. Eriti sagedased on need eksimused sündmuste aja ja ruumi suhtes. Samuti käsitletud olukordade ja nähtuste segiajamises ning mitteküllaldaselt selges esitamisest ja piiritlemises. Nii kujunevadki mälestused sageli omaviisiliseks kõverpeegliks, mis ei kujuta elu, selle nähtusi ja nende arengut vajaliku selguse ja täpsusega tõelisusele vastavalt.

Aga kõige põrutavamalt esineb mälestuses võltsing, mis muidugi on tahteline ja vastava inimese poolt tavaliselt teatavaid sihilikke eesmärgi taotlev." /2/. Võltsingu näitena tõi akadeemik 1920. a. kevadel Kremli terroriumil toimunud kommunistlikust laupäevakust osavõtnute mälestused, kus kümned inimesed kinnitasid, et just nemad olla koos V.I. Leniniga rasket palki tassinud.

Meie ülikooli minevikku puudutavate suuliste meenutuste täpsustamisele aitavad (seda just sündmuste dateerimisel) kaasa tolelaegsed ajalehed ning mõne õppejõu poolt tehtud kirjalikud märkmed või päeviku ülestähendused. TRÜ Teadusliku Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas säilitatakse professor Herbert Normanni ja dotsent Richard Kleisi päevikuid ja märkmeid, mis aitavad nii sõjaaegseid kui sõjajärgseid meenutusi hästi dateerida /3/.

Vajadus suuliste meenutuste kogumiseks muutus eriti aktuaalseks seoses kahe tähtpäeva - Tartu ülikooli 350. aastapäeva (1982) ja Suures Isamaasõjas saavutatud võidu 40. aastapäeva (1985) lähenemisega. TRÜ ajalugu puudutavates materjalides nii arhiivides kui raamatukogudes ilmnesid kohati õige suured lüngad. Neid puudujääke võimaldasid teatud määral korvata 1940. aastatel

Ülikoolis töötanud või õppinud inimeste mälestused. Osa veterane (Lydia Roots, Juhan Peegel, Oie Reintam, Sulev Jänes jt.) olid nõus oma mälestusi paberile panema. Kaugelt suurem osa veterane aga kinnitas, et neil ei ole töö kõrvalt mahti mälestuste fikseerimiseks või et neil puuduvad sellelaadise kirjatöö tarvis kogemused. Küll olid nad nõus tulema mikrofonile ette ja meenutama vaba vestluse käigus ülikooli ajaloo seisukohalt huvipakkuvaid perioode ning hiljem redigeerima üleskirjutusi helilindilt.

Nii salvestasime ülikooli juubeli eel aastatel 1979 - 1982 30 veterani meenutusi. Nende hulgas oli ülikooli juhtivisikuid (prorektorid K. Taev, H. Haberman ja A. Otsstavel; õppeosakonna juhataja A. Kipper, majandusosakonna juhataja S. Nõmmik; dekaanid R. Kleis ja F. Kudu; ühiskondlike organisatsioonide liidrid T. Krigul ja J. Parts); õppejõude (P. Ariste, E. Ertis, V. Ernits, E. Karu, J. Laidvere, S. Laanes, E. Laugaste, L. Leesment, J. Tammeorg, V. Vaga), aga ka tolleaegseid üliõpilasi (G. Arro, K. Gross, J. Kahk, E. Kukk, L. Metsar, A. Muller, N. Sachris, N. Toots, A. Tolk). Ülikooliga vähem seotud isikutest lindistasime Tartu operatiivgrupi liiget Alma Selget ja kauaaegset linnaarhitekti Arnold Matteust.

Suuliste mälestuste salvestamine hoogustus uuesti aastatel 1984 - 1985. Nüüd koondus peamine tähelepanu ülikoolis töötavatele Suure Isamaasõja veteranidele, keda 1985. a. kevadel oli ravis veel üle 80. Kuigi nende meenutused ei kajasta otseselt sõja-aastatel ülikoolis toimunut, on sel materjalil teatud tähtsus ka ülikooli ajaloo aspektist. Nii saame paremini mõista nende meeste ja naiste töökspidamiste, elu- ja tööstiili kujunemist suure sõja katsumustes, kes seisid nõukoguliku Tartu ülikooli taastajate ja edasiarendajate esiridades.

Võimalikult mitmekülgsete meenutuste saamiseks palusime mikrofonile ette erinevates väeliikides teeninud ja erinevatel rinnetel võidelnud veterane. Tänu sellele kajastuvad veteranide mälestustes Suure Isamaasõja algusperiood Eesti territooriumil (Z. Saar, J. Raid, E. Laasik, T. Ilomets), Leningradi kaitsmine ja blokaad (A. Koop, L. Stolovitš), töö ja elu tööpataljonides 1941. aasta lõpul (E. Laasik, M. Kull, T. Ilomets), Eesti rahvuslike väeosade moodustamine ja väljaõpe Uraalides ning lahingud Velikije Luki all (J. Peegel, E. Laasik, A. Jannus, A. Kullman), töö Nõukogude tagalas (H. Moosberg, E. Laasik), osavõtt Eesti NSV vabastamislahingutest (A. Koop, A. Jannus, E. Kaitsa), teenistus Eesti Laskurkorpuse tagavarapolgus (J. Peegel, E. Kaitsa).

Mõnigi ülikooli sõjaveteran sõdis Eestist õige kaugele jäänud rinnetel. V. Kilk meenutas pikka ja rasket taandumisteed Lõunarindel Kaukasuse eelahelikenii ja sellele järgnenud vastupealetungi, mis viis ta läbi Poola Berliini. Fašistliku Saksamaa pealinna jõudis ka raske suurtükiväe sidemees J. Lotman. Noor lennuväetehnik

M. Kotik oli 1943. a. suvel Kurski kaarel ja kaks aastat hiljem võttis osa võiduparaadist Moskvast.

Mälestuste salvestamine ja sellele järgnev mahakirjutamine helilindilt nõuab küllaltki palju aega. Sennine kogemus näitab, et ühe masinkirjas lehekülje saamiseks kulub 2 - 3 tundi. Selle töö etapid on järgmised:

1. Mälestustekandjate väljaselgitamine. Tavaliselt leiame sündmustest osavõtjate nimed omaaegsest ajakirjandusest või ka arhiivimaterjalidest. Sageli aga annavad soovitusi või vähemalt vihjeid meenutajad helilindistuse ettevalmistamise või läbiviimise käigus. ("See mees peaks teid huvitavast küsimusest mõndagi lähemalt teadma, oli temagi sündmuste kaasosaline" jne.).

2. Nõusoleku saamine lindistamiseks ja temaatika osas kokkuleppimine. Põhimõttelise nõusoleku saamine ei ole just raske (siiski leidub ka neid, kes keelduvad "Oh, mis nüüd mina, küsige ikka tähtsamatelt tegelaselt!"), keerukam on leida lindistamiseks sobiv päev ja kellaaeg. Teinekord jääb nõusoleku saamise ja

3. lindistamise ajas kokkuleppimise vahele mitu kuud. See polegi halb - mälestustekandjal on nüüd aega rahulikult järele mõelda ja teatud ettevalmistustööd teha, täpsustades kirjalike märkmete abil mitmeid seiku.

4. Meenutuste lindistamine toimub TRÜ helistuudios, mis asub Ülikooli tänav 18^a õppehoones õpetehnika osakonna ruumides. Tavaliselt lindistame keldrikorruusel paikneva fonoteegi vaikselt kõrvalruumis, kuhu ei kosta töö- ega tänavamüra. Osa meenutajaid tuleb lindistamisele kodus kirjapandud tekstiga ja loeb selle mikrofonile ees ette. Sellise lindistuse resultaat jääb kaunis kesiseks. Hoopis paremaid tulemusi annab mikrofonile ees toimuv vaba vestlus. Kui mälestustekandja just tahab oma teksti lugeda, siis ei maksa sellele vastu vaielda. Lugemisele järgneva aega tingimata vestlus, intervjuueeriya küsimustele vastamine, mis üldreeglina kujuneb tunduvalt teabeküllasemaks ja isikupärasemaks kui eelnenud "ametlik osa".

5. Teksti mahakirjutamine helilindilt peaks toimuma nii, et võimalikult säiliks meenutaja keele ja stiili eripära, ütlemise mahlakus. Siiski ei ole otsustavalt sobiv sõnasõnaliselt täpne stenogramm, kuna kirjalikus tekstis annab paljutki tihendada, kordumisi vältida, parasiitsõnadest vabaneda, materjali esitada kindlas loogilises või kronoloogilises järjekorras. Mahakirjutatud teksti käsikiri esitatakse meenutajale

6. tutvumiseks ja autoriseerimiseks. Mälestustekandja viib teksti vajalikud korrektiivid, täpsustused ja täiendused, kui peab vajalikuks, tõmbab mõned lõigud maha ja annab sel viisil redigeeritud teksti intervjuueerijale tagasi

7. masinkirjas paljundamiseks. Mustandkäsikirjad lüüakse ümber neljas eksemplaris. Meenutaja loeb puhtandkäsikirja veel kord läbi, allkirjastab ja märgib sinna juurde kuupäeva. Üks meenutuste eksemplar jääb talle.

8. Viimane etapp seisneb mälestuste koondamises temaatilisteks kogumikeks ja köitmisel ühtede kaante vahele. Selliselt vormistatud mälestustekogumikud antakse hoidmiseks ja kasutamiseks TRÜ Teadusliku Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonda ning TRÜ ajaloo muuseumi.

Seni on ülalkirjeldatud viisil valminud neli kogumikku, mis sisaldavad kokku 76 meenutust 938 leheküljel. Sellele tööle on kulunud vähemalt 2000 tundi. 49 meenutust on saadud helilintidelt mahakirjutamise teel, 27 kirjaliku tekstina meenutajalt. Valmimisel on viies kogumik teemal "Üliõpilaselu ja olme 1940. ja 1950. aastatel". Valminud on järgmised kogumikud:

"Mälestusi Tartu Riiklikust Ülikoolist 1940 - 1947" 24 artiklit 241 leheküljel. Tartu 1981.

"Usinuses ja kasinuses". Materjale TRÜ ühiselamutest aastatel 1946 - 1952. 11 artiklit 201 leheküljel. Tartu 1982.

"Sõjakeerises". TRÜ kollektiivi liikmete mälestusi Suure Isamaasõja rinnetelt ja Nõukogude tagalast. 22 artiklit ja 5 lisa 265 leheküljel. Tartu 1985.

"Murranguline veerandsajand". Mälestusi Tartust ja siinsest ülikoolist XX sajandi 2. veerandil. 19 artiklit 231 leheküljel. Tartu 1987.

Oppejõudude ja omaaegsete üliõpilaste meenutusi on hakanud helilindistama ka ülikooli arhiivi töötajad. Kokkuleppe kohaselt lindistavad nemad mälestusi Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli perioodist, s.t. aastatest 1919 - 1940. 1983. aastast peale on magnetlindile jäädvustatud Paul Ariste, Aleksander Elango, Harald Habermanni, Leo Leesmendi, Eduard Laugaste, Rudolf Põldmäe ja Karl Taevi mälestusi. Need mälestused säilivad helilindil, ümberkirjutamiseni ei ole veel jõutud.

Järgnev nimestik annab ülevaate allakirjutanu poolt aastatel 1979 - 1987 insener Voldemar Kiisi abil lindistatud ja hiljem tekstidena vormistatud meenutustest, mille helilindid asuvad TRÜ helistuudio fonoteegis.

**Tartu Riikliku Ülikooli heliarhiivis säilitatavate helilintide
nimekiri (seisuga 1. mai 1988),
mis sisaldavad meenutusi Tartu Ülikoolist ja siinsest
Üliõpilaskonnast**

Iga lindi juurde on märgitud salvestuse kuupäev, edasi salvestuse pikkus minutites, salvestuse kiirus (cm/sek) ja number.

- Ariste, Paul.** Tartust Lähtrusse, Lähtrust Tartusse. Meenutusi ülikooli varade evakueerimisest Läänemaale 1944. aasta sõjasügisel. 22.01.1980. 40 - 38 - 1/301.
- Arro, Guido.** Õppetööst ja isetegevusest. Arstiteaduskonna üliõpilaste meenutusi 1940. aastate teisest poolest. 12.11.1979. 30 - 38 - 279.
- Ernits, Villem.** Tartust, Ülikoolist ja maailmast. Meenutusi noorusest, õpingutest ülikoolis enne I maailmasõda, karskusetööst kahe maailmasõja vahel. 12.06.1979. 40 - 38 - 42.
- Ertis, Eduard.** Leningradi Riiklikust Ülikoolist Tartu Riiklikku Ülikooli. Noore õppejõu meenutusi tööleasumisest Tartusse 1944. a. sügisel ja 1944/45. õppeaastast. 12.04.1979. 15 - 38 - 39.
- Gross, Kadri.** Kui me arstideks õppisime. Arstiteaduskonna naisüliõpilase meenutusi aastatest 1944 - 1950. 12.06.1979. 15 - 38 - 35.
- Haberman, Harald.** Õppetööd korraldamas ja juhtimas. TRÜ õppeprorektori meenutusi õppetöö korraldamisest 1944/45. õppeaastal ja hiljem. 22.03.1979. 50 - 9 - 123.
- Ilmjärv, Erich.** Kaugõppijana ajalugu õppimas. Ajaloo osakonna kaugõppe üliõpilase meenutustest 1950. aastatel. 22.04.1984. 45 - 9 - 98.
- Ilmjärv, Erich.** Lastekoduga Kaagverest Magnitogorskisse. Noore kasvataja meenutused evakuatsioonist 1941. a. suvel ja elust tagalas 1942. aastal. 22.03.1984. 40 - 19 - 89 ja 30 - 19 - 90.
- Ilmjärv, Erich.** Miinipildurina Suures Isamaasõjas. Sõjapälestusi Eesti laskurkorpusest aastatel 1942 - 1945. 22.04.1984. 45 - 9 - 97.
- Ilomets, Tullio.** Keskkooliõpingist Eesti laskurkorpusesse. Kutsealuse meenutusi Suure Isamaasõja algusperioodist ja elust laskurkorpuses. 09.09.1985 ja 30.09.1985. 45 - 19 - 112; 18 - 19 - 113; 45 - 19 - 114; 15 - 19 - 115 ja 70 - 9 - 117.

- Jaanus, Arnold.** Rindemehena Suures Isamaasõjas. Meditsiinitöötaja sõjameenutusi. 25.04.1985. 30 - 9 - 151.
- Kaalep, Ain.** Filoloogiaüliõpilase meenutusi aastatest 1946 - 1951. Tolleaegsetest õpingutest ja kirjanduselist ülikoolis. 27.10.1986. 60 - 9 - 157.
- Kadastik, Heiti.** UTÜ loomise aegadest. Arstiteaduskonna üliõpilane, üliõpilaste Teadusliku Ühingu aktivist meenutab selle ühingu loomist 1947. aastal ja tegevust järgmistel aastatel. 27.10.1986. 45 - 9 - 158.
- Kahk, Juhan.** Üliõpilasena ja ajakirjanikuna sõjajärgses Tartus. Ajalooüliõpilane ja "Postimehe" kaastööline jutustab aastatest 1946 - 1951. 10.09.1979. 30 - 9 - 17.
- Karu, Elmar.** Tartu ülikooli närvi- ja vaimuhaiguste kliinik Suure Isamaasõja perioodil. Meenutab selle kliiniku juhataja. 11.04.1980. 30 - 38 - 306.
- Kilk, Vladimir.** Kaukaasiast Berliinini. Kaukaasia eestlastest rindemehe meenutusi Suurest Isamaasõjast - taandumisest Moldaaviast Kaukaasia eelahelikenäi ja sellele järgnenud pealetungist läbi Poola Berliinini. 06.03.1984. 55 - 9 - 86.
- Kipper, Aksel.** Õppetööst üldse ja füüsika õpetamisest eraldi. Õppeosakonna ülema meenutusi õppetöö korraldamisest ülikoolis 1944/45. ja järgmisel õppeaastal. 24.09.1979. 10 - 38 - 39.
- Kleis, Richard.** Meenutusi ajaloo-keeleteaduskonnast 1944/45. õppeaastal. Õppejõu ja dekaani mälestusi. 7.10.1979. 10 - 9 - 16.
- Kongo, Agu.** Koos üliõpilastega uudismaal vilja koristamas. 10.03.1982. 30 - 38 - 335; 19.03.1982. 30 - 38 - 335.
- Konks, Jaan.** Kuuskümmend aastat pedagoogilisel tööl. Õpetaja mälestusi tööst Vee valla algkoolis, õpingutest Tartu ülikoolis 1920. aastatel, ajaloo õpetamisest Tartu gümnaasiumides ja Tartu II Keskkooli direktoriametist 1940/41. aastal. 04.11.1985. 55 - 19 - 108.
- Konks, Jaan.** Nõo algkoolist Tartu ülikooli. Mälestusi aastatest 1942 - 1945. 30.05.1984. 45 - 19 - 108 A.
- Konks, Jaan.** Koolipoisi mälestusi I maailmasõja aegsest Pärnust (rõhuga 1917. a. sündmustel). 10.10.1986. 40 - 9 - 130.

- Koop, Arnold.** Tuhat päeva Suure Isamaasõja aegses Leningradis. Punalipulise Baltimere laevastiku madruse meenutusi Suure Isamaasõja algusest ja Leningradi blokaadist. 09.11.1983. 40 - 38 - 218 ja 35 - 38 - 219.
- Koop, Arnold.** Leningradist Kuramaale. Eesti Laskurkorpuse võitleja mälestusi lahingutest Saaremaal ja Kuramaal 1944. a. sügisest 1945. a. kevadeni. 06.02.1984. 40 - 19 - 83 ja 35 - 19 - 84.
- Kotik, Mihhail.** Sõjast psühholoogi pilguga. Praegusepsühholoogiaprofessori, sõjaaegse lennutehniku meenutusi lahingutest Kurski kaarel ja võiduparaadist Moskvas. 13.04.1985. 20 - 9 - 107.
- Krigul, Teodor.** Teenistujate ametiühingu tegevusest 1944/45. õppeaastal. Meenutab TRÜ teenistujate ametiühingu esimees. 30.10.1979. 40 - 38 - 271.
- Kroll, Linda.** Ülikoolist ja üliõpilaselust XX sajandi alguses. 1983. 40 - 38 - 190.
- Kudu, Fréd.** Kehakultuurlased alustasid. 1944/45. õppeaastat meenutab kehakultuuriteaduskonna noor dekaan. 12.11.1979. 40 - 38 - 280.
- Kukk, Erich.** Viis aastat vanas Tiigis. Üliõpilase meenutusi elust Tiigi. 78/80 asunud ühiselamus aastatel 1948 - 1953. 18.03.1982. 70 - 38 - 426 B.
- Kull, Mart.** Meditsiinitöötajana Punaarmees ja Läänemaa operatiivgrupis. Mälestusi aastatest 1941-1945. 21.05.1985. 55 - 9 - 109.
- Kullaste, Maimu.** Minu vend Eduard Maksa. Mälestusi TRÜ komsomolisekretärist 1941. a. 21.05.1985. 25 - 9 - 110.
- Kullman, Anu.** Rindeõena Suures Isamaasõjas. Leen Kullmani TRÜ-s ajalugu õppinud kaksikõde meenutab Suure Isamaasõja sündmusi, Velikije Luki ja Saaremaa lahinguid. 28.10.1983. 45 - 19 - 71 ja 15 - 19 - 72.
- Laanes, Selma.** Evakuatsioonist ja reevakuatsioonist. Arstiteaduskonna evakueerimisest Haapsallu 1944. a. sügisel ja selle tagasitoomisest Tartusse. 22.01.1980. 90 - 9 - 19 ja 30 - 38 - 300.
- Laasik, Endel.** Sõja neli tahku. Hilisema TRÜ õigusteaduste professori meenutusi Suurest Isamaasõjast, kus ta oli kutsealune, võitleja Velikije Luki all, haavatu ja sõjainvaliid. 27.06.1984. 45 - 19 - 100 ja 40 - 19 - 101.

- Laidvere, Johannes.** Kehakultuuriteaduskonna prodekaani mälestusi õppetööst esimestel sõjajärgsetel aastatel. 10.10.1980. 30 - 38 - 330.
- Laugaste, Eduard.** Meenutusi Isamaasõja aastatest. Eesti Rahva Muuseumi töötaja E. Laugaste meenutab sõjaaegset Tartut ja muuseumi varade evakueerimist 1944. a. 11.04.1980. 40 - 38 - 305.
- Lepik, Ülo.** Meenutusi TRÜ matemaatika osakonnast esimestel sõjajärgsetel aastatel. 16.03.1987. 50 - 9 - 155.
- Leesment, Leo.** Meenutusi 1944. a. sügisest. Õigusteaduskonna õppejõud meenutab TRÜ taas tööle hakkamist. 05.10.1979. 30 - 38 - 40.
- Liim, Allan.** 1948. aasta esmakursuslase meenutusi. Meenutab 1948. a. sügisel TRÜ ajaloo osakonda astunu. 10.10.1986. 50 - 9 - 183.
- Lotman, Juri.** Suurtükiväelasena suures sõjas. Mälestuskilde teenistusest Punaarmees ja osavõtust Suurest Isamaasõjast aastatel 1939-1945. 13.04.1985. 20 - 9 - 108.
- Lumiste, Ülo.** Tartu Riiklikus Ülikoolis matemaatikat õppimas aastatel 1947 - 1952. 13.03.1987. 40 - 9 - 153.
- Maaroos, Irene.** Õigusteaduskonna üliõpilasest TRÜ teaduslikuks sekretäriks. Meenutusi õpingutest ülikoolis 1930. aastatel ja tööst rektoraadis sõjajärgsel perioodil. 06.02.1984. 40 - 38 - 216 ja 20 - 19 - 82.
- Martinson, Karl.** Tartu - Haapsalu - Tartu. Ülikooli töömehe poja meenutusi okupatsiooniaegsest Tartust ja ülikooli evakuatsioonist Haapsallu 1944. aasta sügisel ning reevakuatsioonist. 09.03.1983. 45 - 9 - 51.
- Matteus, Arnold.** Linnaarhitekti meenutusi. Õpingutest Saksamaal 1920. aastatel ja tööst Tartu linnaarhitektina, kus tuli kokku puutuda ka ülikooli ehitustega. 09.02.1981. 40 - 38 - 51.
- Matteus, Arnold.** Meenutusi Tartust Suure Isamaasõja aastatel. Linnaarhitekt meenutab lähemalt Tartut 1944. a. augustis, vabastamislahingute eel. 09.02.1981. 30 - 38 - 51 A.
- Metsar, Leo.** Üliõpilasena sõjaaegses ülikoolis. Meenutab ajalugu studeerinud vabakuulaja aastatel 1942 - 1944. 06.05.1980. 35 - 38 - 309.
- Mitt, Ljubov.** Meenutusi sõjaaegsest Tartust 1941. ja 1944. aastal. Anatoli Miti abikaasa täiendused oma mehe publitseeritud mäletustele. 09.09.1983. 35 - 9 - 76.

Moosberg, Hilda. Võitlevas tagalas. Suure Isamaasõja aastatel Nõukogude tagalas töötanud ajaloolase meenutusi. 15.10.1983. 40 - 19 - 63 ja 30 - 19 - 64.

Muller, Arnold. Meenutusi ühiselamutest 1946 - 1952. Tiigi 78/80 asunud suure ühiselamu vanem meenutab olmet ja omavalitsust selles ühiselamus. 18.03.1982. 70 - 38 - 426 B.

Nõmmik, Salme. Ülikooli majanduselu korraldamas (1944 - 1946). A. Miti järglane majandusala juhataja ametis meenutab. 22.10.1983. 40 - 19 - 67 ja 10 - 19 - 68.

Oststavel, Ain. Haldusprorektori meenutusi TRÜ uue raamatukogu ehitamisest 1970. aastatel. 20.01.1981. 55 - 38 - 71.

Pae, Aleksander. Sügis 1934 - sügis 1944. Füüsikat õppinud üliõpilase ja hiljem füüsikat õpetanud noore õppejõu meenutusi murrangulisest aastakümnest Tartu ülikooli elus. 14.10.1986. 80 - 9 - 125.

Peegel, Juhan. Meenutuskilde sõja-aastatest. Punaarmee võitleja meenutused puudutavad aastaid 1942 - 1945, Velikije Luki lahingut, elu tagavarapolgus Tartus. 14.03.1984. 40 - 19 - 87 ja 30 - 19 - 88.

Praats, Reet. Ma olin komandandi tütar. Kastani tēnava tütarlaste ühiselamu komandandi tütar meenutab selle ühiselamu olmet aastatel 1946 - 1956. 09.02.1987. 45 - 9 - 156.

Prinits, Olaf. Matemaatikaüliõpilase meenutusi õpingutest ülikoolis aastatel 1946 - 1951. 16.03.1987. 40 - 9 - 154.

Pullerits, Rein. Ühiskondlikus korras tehtud korrastustöödest Tartu ülikooli 350. aastapäeva eel. Meenutab nende korrastustööde üldjuht. 14.01.1984. 55 - 19 - 85.

Raid, Jaroslav. Poliititöötajana Suures Isamaasõjas. Metsandust õppinud J. Raid, komsomoliaktivist 1941. aastal. meenutab sõjaeelset Tartut, esimest sõjakuud, kaitselahinguid koos Lätis Rahvaväe üksustega, Leningradi kaitsmist, tööd Looderinde poliitvalitsuses ja vabastatud Eestis. 15.10.1983. 40 - 19 - 65; 30 - 19 - 66 ja 09.11.1983. 40 - 19 - 73; 30 - 19 - 74.

Raudsaar, Hugo. Astronoomiat õppimas (1944 - 1950). Astronoomiale spetsialiseerunud üliõpilase meenutusi õpingutest ja tööst Tartu tähetornis. 01.10.1986. 35 - 9 - 150.

- Ritslaid, Valdek.** Metsateaduskonna tegevusest esimestel sõjajärgsetel aastatel. Suurest Isamaasõjast tulnud õppejõud meenutab metsatööstuse osakonna rajamist ja tööle hakkamist Tartu Riikliku Ülikooli juures. 10.09.1979. 40 - 9 - 17.
- Ross, Maimo.** Matemaatikatudengina Kastani tänava ühiselamus (1946 - 1951). Üliõpilasolmest ühiselamus ja õpingutest matemaatika erialal. 03.11.1986. 40 - 9 - 124.
- Rulli, Ants.** Kirurgi meenutusi. Meditsiini õppimisest Tartus aastatel 1930 - 1936, kirurgitee algusest Võrus ja Viljandis, kus ta oli Suure Isamaasõja perioodil, õppetöö korraldamisest ja kliinikutest Maarjamõisas 1945. aastast peale, sõjajärgsete aastate kolleegidest. 28.01.1984. 45 - 19 - 80 A.
- Saar, Zinaida.** Meenutusi Teise maailmasõja ja Suure Isamaasõja algusest. 24.06.1985. 65 - 9 - 111.
- Sachris, Nils.** Üliõpilaselust sõja aastail. 1942. a. sügisel arstiteadust studeerima hakanud üliõpilase meenutusi õppetööst ja üliõpilasolmest nii sõja-aastatel kui esimestel sõjajärgsetel aastatel. 26.05.1980. 40 - 38 - 315.
- Selge, Alma.** Operatiivgrupi liikmena vabastatud Tartus. A. Selge esimesi muljeid ülikooli peahoonest ja aulast 1944. a. augusti lõpul, operatiivgrupi tegevusest veel rindelinnas Tartus. 22.10.1979. 40 - 38 - 272.
- Stolovitš, Leonid.** Ma olin "polgu poeg". Leningradi koolipoisi meenutusi sõja algusest, 1941/42. aasta blokaaditalvest, evakueerimisest üle Laadoga ja "polgu pojaks" olemisest. 09.04.1985. 35 - 9 - 105.
- Taev, Karl.** Rektori täievolilise esindajana Tartu ülikooli organiseerimas. Prorektor K. Taev meenutab esimesi samme ülikooli elu taastamiseks Tartus 1944. a. septembrikuu esimesel poolel. 22.02.1979. 40 - 19 - 61.
- Tammeorg, Johannes.** Meenutusi sõjaaegsest ülikoolist. Noor farmaatsia-assistent meenutab Tartut 1941. a. sõjasuvel, elu okupatsiooniaegses ülikoolis, 1944. a. sügisest evakuatsiooni Haapsallu, tagasitulekut Tartusse ja 1944/45. õppeaastat. 22.02.1980. 30 - 38 - 304.
- Tolk, Arnold.** Üliõpilased sõdurisinelis. Õigusteadust õpinud demobiliseeritu meenutab õpinguid esimestel sõjajärgsetel aastatel. 05.10.1979. 40 - 38 - 41.

- Toots, Nora.** Tütarlaste ühiselamu Vallikraavi t. 9. Inglise filoloogiat õppinu mälestusi ühest TRÜ väikeühisest ja õpingutest võõrfiloloogia osakonnas. 12.06.1979. 40 - 9 - 16.
- Tähnas, August.** Spordimehe mälestusi. Maadleja meenutab Suurt Isamaasõda ja Nõukogude tagalat, sõjajärgset ülikooli ja sporditöö taaselustamist Tartus. 30.09.1985. 30 - 9 - 116.
- Vaga, Voldemar.** Tartu, augusti lõpp - septembri algus 1944. Tartu vabastamislahingute ajal Botaanikaaias elanud õppejõu meenutusi. 16.05.1979. 10 - 38 - 39.
- Veski, Asta.** 1944. ja mõnest järgnevast aastast. Ohurünnakust Tartule 26.03.1944, sõjavangjate olemisest Elvas ja Haapsalus, elust Tartus 1944/45, J.V. Veski perekonna oldest. 15.09.1986. 55 - 9 - 126.
- Vissel, Benita.** Stenografisti märkmeid. Ülikooli stenografisti ja rektori sekretäri meenutusi 40 aastat kestnud tööst Tartu ülikoolis. 10.09.1986. 35 - 9 - 128.
- Võrno, Johannes.** Sõjamälestusi perekonnaarhiivist. Nõukogude armee ohvitser 1941 - 1954, laskesporditreener ja ülikooli laskespordi õppejõud meenutab. 15.10.1985. 35 - 9 - 122.

Kasutatud allikad

1. H. Kruusi raadioloengu helisalvestus TRÜ helistudio fonoteegis, lint. 149.
2. H. Kruus. Sealsamas.
3. TRÜ Teadusliku Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond, fondid 77 ja 80, säilikud 31 - 54 ja 21 - 26.

Резюме

В статье В. Трумал "Археологический материал как источник исследования улиц древнего Тарту" даются сведения о спасательных раскопках в г. Тарту 1970 - 1980-ых годов. В результате их на улицах Лосси, Лай, Магазины, 21 июня, Юликооли, а также на Ратушной площади, в Ботаническом саду и около бывшей церкви Маарья получен ценный археологический материал, отражающий строительство и благоустройство, в частности развитие уличных мостовых начиная с раннего средневековья до современного города.

Планировка и характер строительства тартуских улиц, а также развитие их мостовых в течение многих веков рассматриваются подробнее всего на основе исследования спасательных раскопок 1981 года, проведенных на перекрестке ул. Юликооли и Лосси. Обнаруженные здесь следы разновременных уличных планировок можно было связать с соответствующими настилами улиц, начиная с самых древних бревенчатых мостовых до каменной кладки самого позднего времени. Относительная стратиграфия, а также результаты анализа археологических предметов, связанных с рассматриваемыми мостовыми, в свою очередь успешно сопоставляются с археологическими данными остальных вышеупомянутых улиц. Результаты данного сравнительного исследования бревенчатых мостовых уточнились еще и с данными анализа C^{14} и дендрохронологии.

Эти исследования показали, что благоустройство улиц древнего Тарту прошло почти десятивековой путь развития начиная с бревенчатых мостовых самой простой конструкции (мостовые I горизонта культурного слоя на материке улиц Лосси, 21 июня, Лай и Ратушной площади XI - XII вв., а также мостовые II горизонта тех же улиц с XII - начала XIII вв.). Они связываются еще с догородским периодом поселения (рис. 1, 2, 3). Эта конструкция, по-видимому, следует от конструкции более примитивных деревянных мостовых на болотистых местностях древней Эстонии.

Во время образования города - во второй половине XII века - произошло некоторое конструктивное усовершенствование - бревенчатые мостовые стали строить с рамной конструкцией (III горизонт уличных настилов улиц Лосси, Ратушной площади с XII века и Ботанического сада с XIV века, рис. 6, 7, 9). Аналогичная строительная конструкция известна нам из раннесредневековых городов Польши, Германии, в частности Скандинавии XII - XIII вв.

В связи с развитием феодального города и более широкой планировкой уличной сети в конце XIII - начале XIV вв. бревенчатые мостовые заменили каменной кладкой. Они появились в Тарту прежде всего на улицах и дворах у церквей (Святого Духа, Яани, Маарья), затем на остальных улицах, с возведением каменных зданий города.

Первые каменные кладки на улицах были из одинаковых маленьких булыжников, принадлежащие к первому пе-

риоду Эпископства (IY - XУ вв.). В последующие столетия (XУ - XУI вв.) каменная кладка стала менее аккуратной.

Новый период в благоустройстве города, по всей вероятности, начался в 17 веке. Каменная мостовая на всех главных улицах и дворах была обновлена: камни укладывали порядком, на краях уличной кладки оставляли углубления для водопровода, а саму кладку надстилали на девонном песке, дающем ей большую стабильность, чем обыкновенный желтый песок (фото 11, 12). Самые поздние каменные кладки на улицах Тарту, однако, построили опять на обыкновенном песке - до асфальтной кладки современного города.

О наконечниках стрел городища Отепя идет речь в статье А. Мязсалу "Наконечники стрел городища Отепя как отражение исторических связей и событий".

82 наконечника стрел, найденные во время археологических раскопок городища Отепя, датируются УШ - XIУ вв. Они составляют около 1/3 всех известных до сих пор наконечников стрел Эстонии того времени. Сравнение наконечников Отепя с другими такими же находками Эстонии и соседних стран позволяет более точно их датировать, а также проследить некоторые исторические связи. Большинство из них можно связать с конкретными военными событиями, происходившими в Отепя и известными по древнерусским летописям и Хронике Генриха Латвийского. По времени использования наконечники стрел относятся к трем периодам.

1) УШ - XI вв. - 8 экз. Если типы В 2 и Е 2 характерны и для местных жителей, то тип С 5 можно в первую очередь связать с викингами, а типы С 3 и Е 1 - с более восточными финно-угорскими племенами.

2) XII в. - I четверть XIII в. - 67 экз. 49 из них (типы С 1 - 2, 7 - 8; Д 1 - 11 и возможно С 6) характерны для Древней Руси. Их появление в Отепя можно связать с военными походами русских в 1116, 1192, 1210 (или 1212) и 1217 годах. Наконечники типа В 3 - 4 скорее всего принадлежали местному населению, в то же время вопрос о типах А 2 - 4 остается еще открытым.

3) II четверть XIII в. - конец XIУ в. - 7 экз. (в этот период могли быть в употреблении и наконечники типа А 3 - 4). Возможно, что наконечники стрел типа С 4 попали в Отепя во время похода русских войск в 1343 году. Труднее связываются с конкретными военными силами и событиями типы А 1, В 1 и Д 12 - 13.

Основные вопросы, которые возникали при разработке данных польских и шведских ревизий конца XУI и начала XУII века, земельных ревизий и ревизских сказок XУШ - XIX веков, касающихся деревень и крестьянских дворов приходов Вооремаа, рассматриваются в статье Ю. Лийтоя "Деревни и крестьянские дворы в источниках XУII - XIX вв. (на примере Вооремаа)". Чтобы уяснить содержание имеющихся данных, необходимо сравнить записи ревизий, проведенных в разные годы. Если от рассматриваемого периода найдутся и другие виды источников (карты, данные землемерных работ), то надо сопоставить их данные с данными ревизий. При выяснении числа крестьянских хозяйств и деревень

имеются большие затруднения. В источниках не всегда отражены изменения в числе крестьянских дворов, не всегда придерживались точного разграничения хуторов и деревенских крестьянских дворов. Только с помощью сопоставления материалов разных лет и разных видов источников одного и того же периода можно выявить действительное положение состояния деревень и крестьянских дворов в ХУП - XIX веках в Вооремаа.

М. Лаур в статье "Российская администрация в Прибалтийских губерниях 1721 - 1783 гг. и ее материалы" исследует ведущую роль губернских правлений в Риге и Таллине в системе административных учреждений. В Прибалтике в отличие от внутренних губерний большое развитие получили финансовые ведомства - экономии. Именно на них возлагались учет и сбор государственных доходов и организация содержания многочисленного воинского контингента, находившегося в Прибалтике. С другой стороны, многие функции, которые во внутренних губерниях выполнялись государственными учреждениями (суд, полиция), в Прибалтике входили в компетенцию сословных органов местного самоуправления.

Все высшие государственные должности, исключая генерал-губернатора, замещались представителями местного дворянства и утверждались правительством. Среднее и низшее чиновничество набиралось из среды местного бюргерства, многие представители которого получили образование в университетах Германии. Делопроизводство на двух языках (русском и немецком) требовало более многочисленного, по сравнению с внутренними губерниями, состава канцелярий.

Рассматривается порядок делопроизводства в местных органах управления: порядок получения правительственных указов губернскими правлениями и порядок распространения распоряжений губернских правлений, т.н. патентов.

В работе "Поправки и дополнения к изучению И.Ф.Г. Эверса" Л. Леппик и М. Салупере приводят новые данные об этом ученом и его деятельности.

Г. Эверс (1781 - 1830) известен как один из основоположников буржуазного направления русской историографии. С 1810 г. он был профессором, а с 1818 г. и до смерти - ректором Дерптского (Тартуского) университета, которому пожертвовал здоровьем и многими научными планами.

Данная статья базируется на новых материалах, которые значительно дополняют и корректируют прежние данные и оценки об Эверсе, существующие в работах советских и германских ученых. Это письма Эверса к Лифляндскому генерал-суперинтенденту К. Зоннтагу, переписка с академиком Ф. Кругом и др. Много ценного дают материалы университетского архива, особенно протоколы ученого совета и переписка ректора.

Известная работа Эверса - учебное пособие "История руссов" (18) - остановилась на первом томе, но о содержании второго, запланированного, можно судить по студенческой записи лекции от 1813 года (714 с.). Доведенное до 1762 г. изложение существенно обогащает наши зна-

ния о концепции русской истории Эверса и ставит под сомнение данную В.И. Шевцовым периодизацию взглядов Эверса. Письма и действия Эверса последних лет жизни опровергают имеющиеся в историографии обвинения в реакционности взглядов. По-другому следует подходить и к брошюрам Эверса, изданным в условиях "чугунного" цензурного устава.

Статья А. Лутс "Материалы сельскохозяйственной переписи 1939 года как источник изучения рыболовства Эстонии" содержит данные о рыболовстве. На основании главных документов переписи - анкет по каждому хозяйству - можно определить соотношение хозяйственных занятий среди прибрежного населения. Автор настоящей статьи исследовал этот вопрос на территории современного Лахемаского национального парка.

Основные источники изучения рыболовства - это специальные анкеты о рыболовстве, заполнявшиеся в тех хозяйствах, где ловили рыбу на продажу. Насколько известно, этот источник в научной литературе до сих пор не рассматривался. Анкета о рыболовстве содержит 53 вопроса о роли рыболовства, количестве рыбаков, хозяйственных постройках, связанных с рыболовством, лодках, разных видах рыболовных снастей (сети, невода, крючковые снасти, мережи) и их консервации и, наконец, об отхожем промысле. Кроме количества рыболовных орудий, приводятся и их размеры.

В данной статье анкеты о рыболовстве рассматриваются критически, выясняются возможные ошибки в них. Эти анкеты сохранились лишь частично. Всего их 3337, они охватывают западную и юго-восточную Эстонию. Из них в данной статье проанализированы некоторые данные, относящиеся к острову Сааремаа.

На острове Сааремаа рыболовством занимались 1723 прибрежные семьи, причем для 14,5 % из них это было главным занятием. Роль таких семей в течение предшествовавшего 1939 году десятилетия несколько возросла. Перечислены крупнейшие рыбацкие деревни. По материальной базе приводятся данные о рыболовецких лодках. В табл. 1 приведено число лодок по волостям. В отдельных столбцах представлены данные о весельных, парусных и моторных лодках, а также отдельно о тех судах, способ движения которых в источнике не отмечен. Из табл. 2 следует, сколько лодок приходилось на одну семью и сколько семей на одну лодку. Встречалось коллективное владение лодкой, а также безлодочные семьи. (В табл. 3 содержится общее число рыбацких хозяйств, число и % безлодочных хозяйств.) Моторные лодки составляли 28,8 % всех рыболовных лодок Сааремаа. Это больше среднего показателя в Эстонии того времени (17,7 %). Моторы были преимущественно отечественные, малой мощности (в 83,3 % семей - менее 5 л.с.).

В 1929 г. начали распространяться большие мережи для ловли угря - боттенгарны. В 1939 г. на Сааремаа их зарегистрировано уже 343. Эти дорогие снасти быстро окупались из-за большого спроса на угря на международном рынке, и они, как правило, были собственностью од-

ной семьи. 39 хозяйств имели более одного боттенгарна.

Уже приведенные выше примеры доказывают, что анкеты о рыболовстве являются весьма ценным источником при выяснении количественного состава эстонских рыбаков и особенно их материально-технической оснащенности.

Х. Паламетс в статье "Воспоминания ветеранов в звукозаписи как источник истории Тартуского университета" отмечает возросший интерес к устным воспоминаниям как историческому источнику. Особенно ценными являются устные воспоминания при исследовании таких событий, которые слабо или совсем не отражаются в письменных источниках. В отношении истории Тартуского университета — это период Великой Отечественной войны, прежде всего военные события 1941 и 1944 годов.

Начиная с 1979 года автор данной статьи собрал устные воспоминания об истории университета, записал их на магнитофонную ленту и зафиксировал в письменном виде. Особенно интенсивной эта работа была в 1979 - 1982 годы, перед 350-летием Тартуского университета. В эти годы были записаны воспоминания 30 профессоров, преподавателей, административных работников и студентов. В 1984 - 1985 годы таким же образом записаны воспоминания 16 ветеранов Великой Отечественной войны. В основном из данных материалов составлено 4 рукописных сборника воспоминаний по истории Тартуского университета. Эти сборники находятся в Научной библиотеке ТГУ и в университетском музее.

В статье дается обзор методики собирания и оформления устных воспоминаний. Добавляется аннотированный список 74 магнитофонных лент, которые хранятся в фонотеке студии звукозаписи университета.

Zusammenfassung

Der Sammelband "Probleme der Geschichte Estlands XI. Quellenkundliche Forschungen" besteht aus 7 Artikeln, die verschiedene Quellen der Geschichte Estlands behandeln - von den mittelalterlichen archäologischen Materialien bis zu den heutigen mündlichen Erinnerungen und bis zu den Möglichkeiten ihrer Interpretierung.

Der Sammelband beginnt mit dem Artikel von V. Trummal "Archäologisches Material als Untersuchungsquelle Strassen von Alt-Tartu".

Aus den Tartuer Rettungsausgrabungen von Jahren 1970 - 1980 auf der Schlossstrasse, Breit-, Magazin-, Universität- und auf der 21-Juni-Strasse, ebenso auch auf dem Gebiete des Rathausplatzes, Botanischen Gartens und bei der ehemaligen Marienkirche, stammt wertvoller Quellenstoff, der die Stadteinrichtung, besonders die Strassenpflasterungen aus frühem Mittelalter bis zum heutigen Zustand der Strasseneinrichtung widerspiegelt.

Die Planierung und die Wesensart der Strasseneinrichtung, ebenso die Entwicklung der Strassenpflasterungen, die im Laufe vieler Jahrhunderte stattgefunden hat, betrachtet man hier vor allem aufgrund der Materialien der Rettungsausgrabungen von Schlossstrasse im Jahre 1981. Die hier ans Tageslicht gekommenen Überreste der Strassenpflasterungszonen entsprechen völlig den bestimmten Strassendecken der von der ältesten Holzpflasterung bis zur Kopfsteinpflasterung allerspätesten Zeiten.

Die relative Stratigraphie, sowie die Ergebnisse der Analyse des archäologischen Fundmaterials von der Schlossstrasse sind mit den Ausgrabungsangaben der übrigen obenerwähnten Strassen gut vergleichbar. Die Resultate der vergleichenden Untersuchungen über die Holzpflasterungen wurden noch mittels der C^{14} Analyse und der Dendrochronologie überprüft.

Diese Forschungsergebnisse haben uns überzeugend gezeigt, dass die Strasseneinrichtung in Alt-Tartu beinahe eine zehnjahrhundertlange Entwicklung hinter sich hat, von der einfachsten Konstruktion der Holzpflasterung (die erste Holzpflasterungsphase der Schloss-, Breit-, 21-Juni-Strasse und des Rathausplatzes im 11.-12. Jh.) bis zur zweiten Holzpflasterungsphase derselben Konstruktion der erwähnten Strassen im 12. bis Anfang des 13. Jh. (Abb. 1, 2, 3). Sie gehört also zur Zeit der vorstädtischen Besiedlung und könnte zur traditionellen Bautechnik der vorzeitlichen estnischen Balkenwege ("Moorbrücke") gerechnet werden.

In der Anfangsperiode des Stadtkeims (die zweite Hälfte des 13. Jh.) war die Holzkonstruktion der Strassendecke mit einer Rahmenkonstruktion vervollkommenet, d.h. die Pflasterungsbalken waren auf die gefälzten

Rahmenbalken angelegt, um den ganzen Zustand der Strassendecke zu fixieren (die III Pflasterungsphase der Schlossstrasse und des Rathausplatzes aus dem 13. Jh., ebenso des botanischen Gartens aus dem 14. Jh.). Abb. 6, 7, 9.

Analogische Baukonstruktion ist uns aus den frühmittelalterlichen polnischen und germanischen Städten, incl. Skandinavie, des 12. - 13. Jh. bekannt.

Mit der Ausbildung der feudalen Stadtordnung und mit weiterer Strassennetzplanung im 14. Jh., vielleicht auch etwas früher, bekamen die behandelten Strassen statt der Holzpflasterung die neue Kopfsteinpflasterung. In Tartu geschah es am frühesten auf den Strassen und Höfen bei den Kirchen (die Kirche des Heiligen Geistes, Marien- und Johanniskirche) und danach schon auf den übrigen Strassen der Altstadt mit dem Errichten der Steinbauten.

Die erste Stufe der ordnungsmässigen Kopfsteinpflasterung charakterisiert die Anfangsperiode der Bischofszeit (14. - 15. Jh.). Im Laufe der nächsten 15. - 16. Jh. wurden die Kopfsteinpflasterungen weniger regelmässig angelegt.

Eine neue hervorragende Periode in der Entwicklung der Stadteinrichtung wurde in der Schwedenzeit im 17. Jh. bemerkbar. Die Kopfsteinpflasterung wurde wieder angelegt und ausser ordnungsmässiger Pflasterung wurden jetzt niedrige Wasserabfließrinnen am Rande der Strassendecke angelegt. (Abb. 10.) Die Pflasterungsdecke selbst wurde auf die Devonschicht gelegt, weil sie der Pflasterungsdecke als Stütze besser als einfacher gelber Sand diente. Die alle neuzeitlichen Steinpflasterungen in Tartu sind leider wieder auf den gelben Sand angelegt.

Auch der Artikel "Die Pfeilspitzen von Otepää als Widerspiegelung der historischen Beziehungen und Ereignisse" von A. Mäesalu befasst sich mit den Fragen der Archäologie.

Während der archäologischen Ausgrabungen in der Burg Otepää wurden 82 Pfeilspitzen geborgen. Sie machen etwa das Drittel der bereits gefundenen allen Pfeilspitzen Estlands von 8. bis 14. Jh. aus. Die Vergleichen der Pfeilspitzen der Burg Otepää mit den anderen solchen Funden lässt sich genau datieren, ebenso können auch historische Beziehungen festgestellt werden. Viele von Pfeilspitzen können sogar mit den konkreten Kriegsgeschehnissen, die aus den altrussischen Annalen und Livländischer Chronik Heinrichs bekannt sind in Zusammenhang bringen. Nach der Verwendungszeit lassen sich die Pfeilspitzen in drei genauere Periode einteilen:

1) 8. - 11. Jh. - 8 Ex. Die Typen B 2 und E 2 scheinen auch einheimische Einwohner verwendet zu haben, der Typ C 5 kann erst mit den Wikingern und die Typen C 3 und E 1 können mit den östlich von Otepää besiedelten finnisch-ugrischen Völker in Verbindung gebracht werden.

2) 12. - das I Viertel des 13. Jh. - 67 Ex. 49 Ex.

von dieser Gruppe (Typen C I - 2, 7 - 8; D I - II und vielleicht auch C 6) sind für die Alt-Russischen Gebiete charakteristisch. Diese Pfeilspitzen können direkt mit den Feldzügen der Russen in Jahren 1116, 1192, 1210 (oder 1212) und 1217 in Zusammenhang gebracht werden. Die Typen B 3 - 4 scheinen auch einheimische Einwohner verwendet zu haben. Mit welchen konkreten Sippen oder Völkern die Typen A 2 - 4 verbunden sind - das ist noch unklar.

3) das II Viertel des 13. Jh. - das Ende des 14. Jh. - 7 Ex. (in dieser Periode können auch manche Exemplare der Typen A 3 - 4 verwendet werden). Es kann sein, dass die Pfeilspitzen des Typs C 4 mit dem Feldzug der Russen im Jahr 1343 nach Otepää geraten sind. Die Typen A I, B I und D 12 - 13 können wir noch nicht mit den konkreten Streitkräften oder Kriegszügen verbinden.

Der Gegenstand des Artikels von Ü. Liitoja sind die Materialien verschiedener Revisionen "Dörfer und Bauernhöfe in den Quellen des XVII - XIX Jahrhunderts (am Beispiel des Gebiets Vooremaa)".

In diesem Artikel wird beobachtet, wie sich in den Angaben der Landrevisionen, Hakenrevisionen und Seelenrevisionen des 17. - 19. Jahrhunderts das Dorf und der Bauernhof von Vooremaa widerspiegeln. Um dieses Problem zu lösen, wurden die Angaben der Revisionen von verschiedenen Jahren verglichen. Da aus dieser Zeitperiode auch andere Quellenmaterialien vorhanden (die Landkarten usw.), wurden die Angaben der Revisionen auch damit verglichen. Es stellte sich heraus, daß die Feststellung der tatsächlichen Bauernhöfe und Dörfer kompliziert ist. In den Quellenmaterialien widerspiegelten sich nicht immer die Veränderungen in Zahl von Bauernhöfen, und es wurde keine bestimmte Abgrenzung zwischen den zu den Dörfern und zu den Streugesinden gehörenden Bauernhöfen gezogen. Nur durch den Vergleich der Angaben von verschiedenen Jahren und Quellenzweigen kann man eine gewisse Übersicht über den wirklichen Zustand bekommen.

Von M. Laur stammt der Artikel "Russische Provinzialbehörden in den baltischen Gouvernements 1721 - 1783 und ihre Materialien".

Im Aufsatz wird die Struktur der russischen Provinzialbehörden in Est- und Livland nach der Angliederung baltischen Gouvernements mit Russland im Jahre 1721 betrachtet. Die örtlichen Fragen blieben in der Kompetenz der Selbstverwaltung der baltischen Ritterschaften und Städte. Provinzialbehörden beschäftigten sich mit der Sammlung der Kronsabgaben und mit der Unterhaltung der Militärtruppen. Die Regierung berücksichtigte die Vorrechte und Privilege der baltischen Gouvernements. Die gesamtstaatlichen Ukazen, die im Widerspruch zu diesen Vorrechten standen, sollten in den Ostseeprovinzen nicht erfüllt werden. Andere Ukazen wurden in der Gouvernements-Regierung aus

dem Russischen ins Deutsche übersetzt und mit den Patenten öffentlich bekannt gemacht. Mit den Patenten wurden auch die Anordnungen der Gouvernements-Regierung übergeben. Einige Patente sind für die Bauern ins Estnische, Lettische und Schwedische gedruckt. Die Patente der Gouvernements-Regierung Estlands befinden sich in dem Staatlichen Archiv der Geschichte der ESSR in Tartu. Die Patente der Gouvernements-Regierung Livlands werden in der Bibliothek der Tartuer Staatlichen Universität in der Abteilung "Estica" aufbewahrt.

In Zusammenarbeit von L. Leppik und M. Salupere entstand der Beitrag "Neue Materialien zur Kenntnis J.Ph.G. Ewers".

J.Ph.G. Ewers (1781 - 1830) ist als einer der Gründer der bürgerlichen Richtung der russischen Geschichtswissenschaft bekannt. Im Jahre 1810 wurde er Professor und von 1818 bis zu seinem Tode war er Rektor der Dorpater (Tartuer) Universität, für welche er viel von seinen wissenschaftlichen Plänen und der Gesundheit aufopferte.

Diesem Artikel liegen viele bisher wenig oder gar nicht benutzte Archivalien und Privatbriefe zugrunde. Sie geben merkliche Ergänzungen und Berichtigungen zu den bisherigen Werken sowjetischer und deutscher Historiker über J.Ph.G. Ewers. Besonders wertvoll sind Ewers Briefe an den livländischen Generalsuperintendenten K.G. Sonntag, ebenso Korrespondenz mit dem Akademiker Ph. Krug u.a. Viel Neues über Ewers enthält das Archiv des Universitätsconseils, nämlich Protokolle und Briefwechsel. "Geschichte der Russen" (1816), das als Handbuch für Lehrzwecke nicht beendet worden ist, war eine der wichtigsten Arbeiten von Ewers. Über das zweite geplante Teil, sowie über die vollständige Konzeption der russischen Geschichte bis zum Jahr 1762 kann nach einem Studentenkonspekt von 1813 Jahr (714S) beurteilt werden. Der Konspekt macht die von dem sowjetischen Historiker W. Schevzow gegebene Periodisierung über die Entwicklung der Geschichtsanschauungen von Ewers ganz ungültig.

Briefe und Abhandlungen von Ewers in seinen letzten Lebensjahren sowie auch die zwei Broschüren von der Zeit des "eisernen" Zensurreglements geben keinen Grund ihn in reaktionären Ansichten zu beschuldigen.

Von A. Luts stammt der Artikel "Ergebnisse der landwirtschaftlichen Zählung von 1939 als Untersuchungsquelle der Fischerei Estlands".

Materialien der im Jahre 1939 durchgeführten landwirtschaftlichen Zählung in Estland enthalten auch Angaben über die Fischerei. Als Hauptbeilage bei der Zählung dienten Gehöft-Fragebogen, aus denen wir Einsicht in die Betätigungsarten der Strandbewohner gewinnen können. Der Verfasser des Artikels hat dieses Problem anhand der Strandbewohner, die auf dem Territorium des jetzigen Nationalparks Lahemaa leben, untersucht.

Als Hauptquelle der Untersuchung über die Fischerei dienten die Fischerei-Fragebogen, die in den Familien ausgefüllt werden sollten, in denen der Verkauf der gefangenen Fische vor kam. Der Fischerei-Fragebogen enthält 53 Fragen zum Anteil der Fischerei in der Wirtschaft und zur Zahl der damit beschäftigten; weitere Fragen zu den Fischerei: wirtschaftlichen Nebengebäuden, Booten, verschiedenen Fischfanggeräten (Stellnetze, Zugnetze, Angeln, Reusen), zu deren Konservierung und zum Fernfang. Neben der Zahl der Fanggeräte bringt man auch ihre Ausmaße vor.

An die Daten der Fischerei-Fragebogen wird Quellenkritisch herangegangen, es wird auf die in ihnen vorkommenden möglichen Fehler hingewiesen. Die Fischerei-Fragebogen sind nur zum Teil erhalten geblieben, insgesamt 3337 aus West- und Süd-Ost Estland. In der vorliegenden Arbeit werden einige Daten aus den Fragebogen von Saaremaa (Üsel) analysiert. (So weit es dem Autor bekannt ist, haben die Fischerei-Fragebogen als Belegmaterial zur Untersuchung der Fischerei noch nicht gedient.)

In Saaremaa sind dem Fischfang 1723 Strandfamilien nachgegangen. Bei 14,5 % der Beschäftigten war dies die Hauptnahrungsquelle. Der Anteil der letzten hatte sich in den letzten 10 Jahren (ab 1929) ein wenig erhöht. Es gibt Daten über größere Fischerdörfer. Tabelle 1 enthält Angaben über die Fischerboote in den Gemeinden: Ruderboote, Segelboote, Motorboote und übrige Wasserfahrzeuge. Tabelle 2 gibt Auskunft über die Zahl der Boote in den Fischerfamilien. Einige Boote waren gemeinsames Eigentum mehrerer Fischerfamilien, einige Fischerfamilien hatten kein Boot (Tabelle 3).

Der Anteil der Motorboote machte in Saaremaa 28,8% von allen Fischerbooten aus, was über dem gesamt estnischen Durchschnitt (17,7 %) liegt. Die Motore waren meist einheimischer Fabrikation, mit geringem Leistungsvermögen (83,3 % weniger als 5 PS). Von 1929 an wurden die großen Aalreusen ("Bottengarne") eingesetzt, von denen es schon in Saaremaa im Jahre 1939 343 gab. Diese teuren Fanggeräte machten sich wegen der großen Anfrage an die Aale auf dem ausländischen Markt schnell bezahlt. Meistens waren sie Eigentum einer Fischerfamilie. 39 Familien hatten je mehr als eine solche Aalreuse.

Schon diese Beispiele beweisen, daß sich die Fischerei-Fragebogen bei der Ermittlung der sozialen Zusammensetzung des estnischen Fischervolkes Ende der dreißiger Jahre und besonders seiner fangtechnischer Ausrüstung als wertvolles Belegmaterial erweisen.

Der Sammelband endet mit dem Beitrag von H. Palamets "Erinnerungen auf Tonband als Quelle der Geschichte der Universität Tartu".

In den letzten Jahren hat sich das Interesse an mündlichen Erinnerungen als Quelle der Geschichte beträchtlich zugenommen. Besonders wertvoll für die Un-

tersuchung solcher Ereignisse sind mündliche Erinnerungen, die sich in schriftlichen Quellen kaum widerspiegeln. In der Geschichte der Universität Tartu ist dies die Periode des Großen Vaterländischen Krieges, vor allem die Kriegseignisse in den Jahren 1941 u. 1944.

Der Verfasser dieses Artikels hat mündliche Erinnerungen aus der Geschichte der Universität Tartu seit 1979 gesammelt, auf dem Tonband gespeichert und schriftlich verfaßt. Besonders intensiv war diese Tätigkeit vor dem 350. Jubiläum der Universität Tartu in den Jahren 1979 - 1982. Zu dieser Zeit wurden die Erinnerungen von 30 Professoren, Lehrkräften, Administratoren und Studenten aufgezeichnet. 1984 - 1985 wurden auf der gleichen Weise die Erinnerungen von 17 Veteranen des Großen Vaterländischen Krieges gespeichert.

Hauptsächlich auf Grund dieser Materialien sind 4 handschriftliche Sammelbände von Erinnerungen an die Universität Tartu verfaßt. Diese Sammelbände befinden sich in der Wissenschaftlichen Bibliothek der Universität Tartu und im Museum der Universität.

In diesem Artikel wird eine Übersicht über die Methodik des Sammelns und der Formgebung von mündlichen Erinnerungen gegeben. Ein annotiertes Verzeichnis von 74 Tonbändern ist dem Artikel beigelegt. Die Tonbänder mit Erinnerungen werden in der Phonotheek des Tonstudios der Universität Tartu aufbewahrt.

Sisukord

<u>V. Trummal.</u> Tartu arheoloogiline aines vana- linna keskaegsete tänavate uurimise allikana	3
<u>A. Mäesalu.</u> Otepää linnuse nooleotsad aja- looliste sündmuste ja seoste kajastaja- tena	27
<u>Ü. Liitoja.</u> Külad ja talud XVII - XIX sajandi allikmaterjalides (Vooremaa näitel)	47
<u>M. Laur.</u> Vene kroonuasutused Läänemerepro- vintsides 1721 - 1783 ja nende mater- jalid	71
<u>L. Leppik, M. Salupere.</u> Uusi materjale J.Ph.G. Ewersi tundmaõppimiseks	81
<u>A. Luts.</u> 1939. a. põllumajandusloenduse ma- terjalid Eesti kalanduse uurimise al- likana	96
<u>H. Palamets.</u> Mälestused helilindil Tartu Ülikooli ajaloo allikana	113
Резюме	125
Zusammenfassung	130

Rbl. 1.90

